

Міністерство освіти і науки України
Дрогобицький державний педагогічний університет
імені Івана Франка

Марія Федурко, Ірина Патен

ВСТУП ДО МОВОЗНАВСТВА

Навчальний посібник

Дрогобич,
2022

УДК 81'1(075.8)

Ф 34

*Рекомендовано вченою радою
Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка
(протокол № 15 від 28 грудня 2021 р.)*

Рецензенти:

Галина Філь, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка;

Олена Куцик, кандидат філологічних наук, доцент кафедри світової літератури та славістики Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

Федурко Марія, Патен Ірина.

Ф 34 ВСТУП ДО МОВОЗНАВСТВА : навчальний посібник.
Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2022. 236 с.

У навчальному посібнику в доступній формі викладено найважливіші питання теорії мовознавства в межах програми навчального курсу «Вступ до мовознавства».

Призначений для студентів та аспірантів філологічних спеціальностей закладів вищої освіти, а також буде корисний викладачам, учителям, учням профільних класів філологічного напрямку загальноосвітніх закладів середньої освіти.

ЗМІСТ

Передмова	6
I. МОВОЗНАВСТВО ЯК НАУКА. СИСТЕМА МОВОЗНАВЧИХ ДИСЦИПЛІН	7
1.1. Загальні питання мовознавства	7
Мовознавство як наука	7
Основні розділи мовознавства	9
Місце мовознавства в системі наук	12
Історія мовознавства	17
1.2. Методи дослідження мови. Класифікації мов світу	21
Філософські та дослідні методи мовознавства	21
Генеалогічна класифікація. Мовна сім'я, група мов	25
Типологічна класифікація мов світу	35
Живі та мертві мови	39
1.3. Природа, сутність та функції мови. Походження мови	43
Суспільний характер мови. Загальнонародна мова. Функції мови	43
Єдність мови й мислення. Відмінності між мовою та мисленням.	
Типи мислення	50
Мова й мовлення. Діалектична єдність мови та мовлення в процесі їх виникнення, існування й розвитку	55
Гіпотези про походження мови	58
Розвиток і функціонування мов у різні історичні епохи	66
Літературна мова і діалекти. Штучні мови	75
1.4. Структурні елементи мови	82
Мова як знакова система	82
Поняття про структуру мови	84
Мовні рівні та їхні одиниці	85
II. ФОНЕТИКА. ФОНОЛОГІЯ. ОРФОЕПІЯ	88
2.1. Фонетика. Три аспекти вивчення звуків	88
Фонетика як лінгвістична дисципліна. Три аспекти вивчення звуків	88
Система голосних, параметри їх класифікації	92
Система приголосних, параметри їх класифікації	93
Фонетичне членування мовленнєвого потоку	99
2.2. Фонетичні процеси. Транскрипція й транслітерація.	
Орфоепія	107
Позиційні та комбінаторні зміни звуків	107
Живі та історичні фонетичні процеси	112
Спонтанні звукові зміни. Фонетичні закони	113
Поняття транскрипції й транслітерації	114
Орфоепія. Поняття орфоепічної норми	116
2.3. Фонологія як учення про лінгвістичний аспект звуків.	
Поняття фонем, її ознак та функції	117
Фонологія, предмет її вивчення. Функції фонем	117

Фонема і звук. Диференційні та інтегральні ознаки фонем	120
Позиції фонем. Варіанти фонем, алофони. Варіації фонем	121
2.4. Графіка й орфографія. Значення письма в історії суспільства	124
Графіка. Алфавіт	124
Орфографія. Принципи орфографії	127
«Предметне письмо». Піктографія. Идеографія. Фонографія.	
Палеографія	129
Основні етапи історії письма	133
III. ЛЕКСИКОЛОГІЯ І ФРАЗЕОЛОГІЯ	140
3.1. Лексикологія. Лексична система мови	140
Лексикологія, її розділи та предмет вивчення	140
Слово як одиниця мови. Лексема і словоформа	141
Лексичне значення. Слово і поняття	143
Лексико-семантичні категорії. Полісемія і моносемія. Пряме і	
переносне значення	146
Синоніми, антоніми, омоніми і пароніми	149
3.2. Лексика з погляду її походження. Стилiстична диференціяція	
словникового складу мови	157
Словниковий склад мови. Поняття лексико-семантичного поля	157
Активна та пасивна лексика	158
Стилiстично нейтральна та стилiстично забарвлена лексика	159
Причини історичних змін у лексиці. Архаїзми. Історизми.	
Неологізми	164
Слова споконвічні та запозичені. Інтернаціоналізми. Кальки.	166
Поняття пуризму	
3.3. Фразеологія, типи фразеологізмів. Лексикографія	174
Фразеологія. Фразеологізм як одиниця фразеології. Фразеологізм	
і вільне словосполучення	174
Принципи класифікації фразеологізмів	176
Лексикографія. Теоретична і практична лексикографія. Типи	
словників	180
3.4. Історична лексикологія та етимологія. Ономастика	187
Розвиток лексики. Історичні зміни в лексиці.	187
Способи збагачення словникового складу	187
Етимологія. Принципи і прийоми етимологічного аналізу	188
Поняття деетимологізації. Народна етимологія	190
Ономастика. Імена людей, географічні назви	191
IV. ГРАМАТИЧНА СИСТЕМА МОВИ	193
4.1. Граматика. Морфонологія	193
Граматика та її розділи	193
Граматичне значення. Граматичні категорії. Граматична форма	
слова. Лексико-граматичні розряди (категорії)	194
Словотвір. Способи словотвору	201
Морфема як найменша значуща частина слова. Види морфем	203

Синтетичні та аналітичні способи вираження граматичних значень	206
4.2. Морфологія. Частини мови та їхні визначальні ознаки	210
Морфологія як розділ граматики	210
Критерії виділення частин мови	211
Характеристика основних частин мови та своєрідність їх виявлення у мовах світу	213
З історії питання про частини мови	216
4.3. Синтаксис. Одиниці синтаксису. Типи словосполучень і речень	218
Синтаксис як розділ граматики. Одиниці синтаксису	218
Синтаксичні зв'язки слів	219
Словосполучення. Валентність. Типи словосполучень	221
4.4. Синтаксис. Речення як комунікативна одиниця	225
Речення як комунікативна одиниця. Основні ознаки речення	225
Структура речень. Моделі, схеми речення й судження	227
Типи речень. Складне синтаксичне ціле	228
Актуальне членування речення	231
Список використаної літератури	233

ПЕРЕДМОВА

Курс «Вступ до мовознавства» є першим теоретичним курсом у системі мовознавчих дисциплін і посідає в ній особливе місце насамперед з огляду на властивий йому інтродуктивний характер.

Цей курс ознайомлює студентів-першокурсників з основними розділами науки про мову та поняттями, якими вона оперує на сучасному етапі свого розвитку, створюючи надійне підґрунтя для засвоєння ними всього спектру лінгвістичних дисциплін у подальшому їх навчанні. «Вступ до мовознавства» формує уявлення про основні проблеми мовознавчої науки та етапи й шляхи їхнього розв'язання, готує майбутніх філологів до активного оволодіння всіма іншими дисциплінами мовознавчого циклу; закладає основи для поглибленого вивчення певної іноземної мови в її фаховому зіставленні з рідною; розвиває навички наукового підходу до аналізу мовних явищ та доказового витлумачення базових лінгвістичних понять; забезпечує ґрунтовне опанування термінологічного апарату лінгвістики та свідоме вивчення рідної та іноземних мов; дає необхідну початкову загальнолінгвістичну підготовку майбутньому вчителю-словеснику.

Уміщений у посібнику матеріал ураховує основні напрями вітчизняного та зарубіжного мовознавства та подає початкові відомості про науковців, які їх репрезентують. Це допоможе студентам не лише ознайомитися, шляхом зіставлень і порівнянь, з різними підходами до розв'язання тих чи тих наукових проблем, а й із самою можливістю множинності таких підходів.

I. МОВОЗНАВСТВО ЯК НАУКА. СИСТЕМА МОВОЗНАВЧИХ ДИСЦИПЛІН

1.1. Загальні питання мовознавства

Мовознавство як наука

Мовознавство або **лінгвістика** (від лат. *lingua* 'мова') – це наука про мову людини, мови різних народів, народностей і племен, про усне й писемне мовлення; це наука про природну людську мову як таку й мови світу як її конкретні представники.

Важливість мови в житті людини та суспільства вчені засвідчують здавна й у різний спосіб. Скажімо, так:

✓ *Рівень розвитку рідної мови відображає рівень духовного розвитку нації: словник – це те, що нація знає про світ, а граматику – це те, як вона про цей світ говорить (Тригорій Бурячок).*

✓ *Ті обставини, що народ не має своєї рідної мови, є доказом того, що він втрачає ознаки народу (Г. Клінберг).*

✓ *Мова насправду змінює життя. Вона будує суспільство, висловлює найвищі прагнення й найцінніші думки, емоції та життєву філософію (Деніел Еверетт).*

✓ *Мова – знаряддя культури для побудови суспільства (Деніел Еверетт).*

✓ *Інформаційну добу відкрив не комп'ютер – її відкрила мова. Розпочалася ця епоха коло двох мільйонів років тому. Людина розумна лише трохи доопрацювала її (Деніел Еверетт).*

✓ *У ХХ ст. у працях лінгвістів, філософів, логіків, психологів, фахівців із проблем штучного інтелекту, когнітологів було запропоновано понад 20 000 визначень мови (Флорій Бацевич).*

Практичне знання певної мови – це ще не наука. Цивілізації сивої давнини, навіть ті, що мали писемність, ще не знали науки про мови, бо послуговувалися ними автоматично. Для науки важливе усвідомлення мови як предмета вивчення (що таке мова, як влаштована, які функції виконує тощо). Тільки за такої умови та з дослідженням специфіки якомога більшої кількості мов можливе виокремлення мовознавства в окрему галузь наукового знання. Перші паростки вивчення мови, на думку деяких мовознавців, засвідчують вавилонські клинописні табличками з II тисячоліття до н.е.

Мова сама собою і для себе – це важливий і загальнозначущий предмет дослідження. Мова – не тільки зовнішній засіб спілкування людей..., він закладений у природі людини і потрібний для розвитку її духовних сил і формування світогляду (Вільгельм фон Гумбольдт).

Предмет мовознавства – це категорія історично змінна, адже завжди залежав від тих завдань, які ставило суспільство перед цією наукою. У давніх греків, наприклад, він був пов'язаний із потребою навчити правильно читати й писати. Тож наука про мову називалася граматичним мистецтвом, поряд з іншими видами словесних мистецтв – риторикою, логікою, стилістикою. Сьогодні предмет мовознавства окреслюють так: сутність мови, її походження і функції, співвідношення мови й мислення, мови й довкілля, внутрішня організація мови, типи мов, класифікація мов, функціонування й історичний розвиток мов тощо.

Цікаво знати

Предмет мовознавства – це мова й мови в їхньому реальному функціонуванні, у їхній статистиці й динаміці, у їхньому теперішньому й минулому, у взаємодії їхніх формальних і змістових категорій, у всій їх складній людській сутності (Рубен Будагов).

На Землі не менше 5 000 (в іншій інтерпретації – 2 500, а за даними Атласу Юнеско – понад 7 000) різних (живих і мертвих) мов. 180 із них є рідними для більш ніж трьох з половиною мільярдів мешканців планети. На решту мов припадає трохи більше половини землян (загальна їх кількість станом на 2017 р. – 7 405 107 650 осіб). Отже, мови різняться між собою кількістю носіїв: їх може бути від мільярда до кількох осіб, скажімо, на о. Нова Гвінея і прилеглих до нього дрібних островах – 1 000 мов, а в Китаї на більшості території послуговуються одним із наріч китайської мови – мандаринським. Для науки ж усі мови рівні й однаково важливі, позаяк кожна з них – індивідуальне уявлення людської мови як такої.

Цікаво знати

Кількість мов окреслюють по-різному, тому що: 1) в лінгвістиці не вироблено критеріїв розмежування мови й діалекту (прикметно, що загальна кількість останніх сягає 30 тис.); 2) мови вмирають зі швидкістю приблизно

одна мова на два тижні; 3) з діалектів наявних мов постають нові мови; 4) унаслідок взаємодії мов постають нові мови – креольські.

Зважаючи на велику кількість мов і на те, що впродовж життя людина в змозі пізнати тільки якусь дециму з цього багатства, розуміємо, що лінгвістика як завершене ціле – недосяжний ідеал. Жодній із книг не описати докладно систему мови як таку, як і окремій людині – осягнути всю сукупність належних до неї фактів. Кожен із дослідників утримує в своїй свідомості лише якийсь фрагмент, невеликий уламок мовного цілого, на основі якого він робить висновок про це ціле, тобто про мову загалом.

Мова – це найкраще дзеркало людського духу, і шляхом ретельного аналізу значення слів ми найкраще могли б зрозуміти діяльність розуму (Готфрід Вільгельм Лейбніц).

На сучасному етапі розвитку науки мову розглядають як складну багаторівневу знакову систему, використовувану людьми з метою спілкування, а також задля фіксації, збереження й трансляції інформації.

Основні розділи мовознавства

Мовознавство – теоретичне, а не практичне знання мов. Сьогодні кожна освічена людина, крім рідної мови, володіє також однією чи кількома іноземними, однак не кожна є мовознавцем, тобто не є знавцем природи мови, її історії, стосунків з іншими мовами й суспільними феноменами тощо [6, с. 15].

Як усяка наука, мовознавство постало з практичних потреб, але поступово розвинулося в складну й розгалужену систему дисциплін як теоретичного, так і прикладного характеру – фонетику й фонологію, морфологію, лексикологію, лексикографію тощо.

• **Теоретичне мовознавство** досліджує мовні закони, формулює лінгвістичні теорії. Залежно від об'єкта дослідження теоретичне мовознавство поділяють на **загальне** і **конкретне**.

➤ **Загальне мовознавство** вивчає, що таке мова загалом, як вона побудована, як пов'язана з позамовними явищами, які бувають мови, як вони розвиваються та взаємодіють; розробляє методи дослідження мов та їхню типологію; досліджує та формулює мовні універсалиї (від лат. *Universális* 'всезагальний') – абсолютні та

статистичні, або відносні, а поряд із цим є обов'язковою основою методики практичного опанування мови.

Цікаво знати

Абсолютні універсалії властиві всім мовам, статистичні – переважній більшості, але трапляються відхилення. Скажімо, в мові має бути щонайменше три голосні фонемі – широка <a>, середня <u> й вузька <i>. Проте в австралійській мові аранта дві голосні фонемі, а в занепалій індіанській мові тонкава (штати Оклахома, Техас, Нью-Мексико) та в абазинській мові кавказької сім'ї – одна.

Неймовірно, але всі мови мають бодай кілька спільних граматичних характеристик, хай то будуть назви речей або подій, способи впорядкування й структурування звуків і слів, або організації абзаців, оповідей або діалогів. Проте мови мають між собою, мабуть, більше відмінного, ніж схожого. ... Мови йдуть від культури й загальних способів обробки інформації – і кожна з них прямує власним шляхом еволюції (Деніел Еверетт).

У межах загального мовознавства виділяють **зіставне (типологічне)** мовознавство, яке шляхом зіставного вивчення мов виявляє в їхній структурі спільні й відмінні риси.

➤ **Конкретне мовознавство** концентрує увагу на пізнанні специфіки тієї чи тієї мови: українську мову досліджує україністика, польську – полоністика, чеську – богемістика тощо. Завданням конкретного мовознавства є також вивчення: а) сімей та груп споріднених мов: славістика, для прикладу, вивчає слов'янські мови, германістика – германські, індоєвропейістика – індоєвропейські; б) певного географічного простору, усередині якого групуються ареально або типологічно близькі мови (скажімо, балканістика, кавказознавство тощо).

Конкретне мовознавство буває **описове й історичне**.

✓ **Мовознавство описове (синхронічне, дескриптивне)** – від лат. *descriptive* 'записувати') досліджує ті явища, закономірності, які властиві мові в певний момент буття, скажімо, у сьогоденні. У такому разі воно вивчає живе мовлення, говірки певної живої мови, окремі підсистеми мови, описує різні її стилі тощо.

✓ **Мовознавство історичне (діахронічне, еволюційне)** досліджує розвиток тієї чи тієї мови – від найпершої фіксації у пам'ятках писемності аж до стану, в якому вона перебувала чи

перебуває. Воно дає змогу простежити історичні зміни в усіх структурних компонентах мови, допомагаючи в такий спосіб виявити внутрішні закономірності її збагачення й розвитку.

Між загальним і конкретним мовознавством наявний тісний зв'язок. Те, що відкрито, проаналізовано, описано в конкретному мовознавстві, з часом стає надбанням загального мовознавства.

Теоретичне мовознавство належить до розряду фундаментальних наук, які створюють підґрунтя для подальшого розвитку лінгвістичної науки, а також визначають її перспективи й напрями.

- **Прикладне мовознавство** спрямоване на забезпечення практичних потреб суспільства, пов'язаних із використанням мови, тобто вивчає застосування теорії мовознавства на практиці. Сферою прикладного мовознавства є розроблення методики вивчення рідної та іноземної мов, культури мови, удосконалення правопису, створення алфавітів, навчання письма, читання, анотування й реферування інформації, для уніфікування термінології, створення та удосконалення письма і спеціальних форм передавання мови – транскрипції, стенографії. Типовою продукцією прикладного мовознавства є: буквар, правила правопису, правила літературної вимови, підручник рідної чи іноземної мови, довідник із правопису чи орфоєпії, посібник із граматики чи стилістики, різні типи одномовних, двомовних або ж багатомовних словників [18, с. 8].

До проблем прикладного мовознавства у ХХ ст. долучилось чимало нових, пов'язаних з комп'ютером (мовне спілкування людини з машиною, автоматичне розпізнавання усних і писемних текстів, автоматичні методи нагромадження й оброблення інформації, машинний переклад).

«Вступ до мовознавства» – інтродуктивний курс. Він створює наукове підґрунтя для засвоєння лінгвістичних дисциплін у подальшому навчанні й займає важливе місце в системі підготовки філологів. Цей курс висвітлює основні відомості теорії мови, розвиває вміння осмислено підходити до мовних явищ і охоплює такі основні проблеми сутності мови та її природи: структури мови; походження мови; виникнення й розвитку письма; класифікацій мов світу (за походженням, за будовою тощо); методи вивчення мовного матеріалу; зв'язку мовознавства з іншими науками.

Місце мовознавства в системі наук

Мова як найважливішим засіб комунікації обслуговує всі сфери життя й діяльності людей, тож мовознавство пов'язане як із суспільними (гуманітарними), так і з природничими науками.

Науки, предметом вивчення яких є природа, – фізика, математика, хімія, географія, біологія, астрономія тощо – називають природничими, а ті, що вивчають людину, суспільство – гуманітарними (лат. *humanus* – людський, властивий людям). До них належить філософія, історія, археологія, етнографія, народознавство, соціологія, психологія, літературознавство, мистецтвознавство та ін. Важливо, що поділ наук на дві частини дуже умовний і не виявляє справжнього стану предмета дослідження, адже всі науки в певний спосіб пов'язані між собою та взаємозумовлені.

Цікаво знати

У деяких лінгвістичних напрямках нашого часу знов постає питання: чи належить мовознавство до суспільних наук чи його слід зараховувати до наук про природу? Уже перші компаративісти 20–30-х років ХІХ століття виявляють хитання у вирішенні цього питання; зокрема, Ф. Бопп, коли описував «механічні закони», якими «керується» мова. Згодом аналогічні хитання були й у А. Шлейхера, пізніше у молодограматиків. До наук про природу лінгвістику відносив філософ і соціолог Т. Спенсер. У наш час до цього питання поверталися Е. Бенвеніст й особливо Е. Кассирер, настійно підкреслюючи, що місце мовознавства в системі суспільних і природничих наук потребує уточнення (Рубен Будагов).

Наука про мову пов'язана з **філософією**, яка є основою світогляду й слугує підґрунтям у розв'язанні провідних лінгвістичних проблем – суть мови, її роль у суспільстві, походження і характер розвитку. До того ж мовознавство зародилося в лоні філософії, що в античному світі була синтезом усіх людських знань, і лише згодом виділилося в окрему науку.

Взаємозбагачувальним є зв'язок мовознавства з **історією** суспільства. Для того, щоб встановити походження та розвиток конкретної мови, необхідно опиратися на історичні дані. Звук [ж] в українських словах *жар*, *жити*, *жито* засвідчує, уважає дехто з дослідників, їхню закоріненість в період оріньяку (добу палеоліту, ХХХ тис. р. до н. е.). Запозичення з інших мов теж у багатьох випадках промовисті. Так, відомі уже трипільцям слова *батько*, *віл*,

вирій, голуб, кінь, кобила, ліс, малина, равлик, співати тощо підтверджують, що ми автохтони, що ми від віків були на цій землі. Інший цікавий приклад – тюркське слово *товар* ‘худоба’ та похідне від нього *товариш*. Худоба в давні часи була цінністю, її продавали й купували. Це стимулювало розвиток нового значення в слові *товар* – ‘предмет купівлі-продажу’. А згодом – і нового слова: *товариш* – це людина, що супроводжує товар, призначений для продажу. Їй не могли не довіряти, тож у слові *товариш* розвинулося ще й значення ‘друг’. У такий спосіб довідуємося про контакти наших далеких пращурів із представниками інших етносів.

Зв’язок мовознавства з *археологією* (вона вивчає історію давніх суспільств за виявленими під час розкопок предметами) виявляється в тому, що мовознавці розшифровують написи на віднайдених речах. Саме за написами на глиняних табличках, знайдених археологами у столиці давнього хетського царства Хаттусас (сьогодні це територія Туреччини) була відкрита хетська мова.

Цікаво знати

Археологія показала, що на наших землях, підбиваючи під себе тубільну людність, жило багато різних народів, наприклад, кімерійці (1000 літ до Христа), скити (VII ст. до Христа), сармати (IV–III ст. до Христа), роксолани чи алани, готи (II–III в. по Христі), гуни (IV–V віки), болгари, авари. Народи ці позоставили на наших землях, а також у нашій мові багато своїх слідів. Цим пояснюється, що дуже багато, понад 600 різних топографічних назв, наприклад, річок, пагірків, осель і т. ін. чужого походження – готських, сарматських, аланських і ін. (Іван Огієнко).

Етнографія, що вивчає побут і культуру народу, допомагає лінгвістиці в поясненні значень та етимології окремих слів чи виразів, як-от: *перемивати кісточки* ‘обмовляти’. У наших пращурів був звичай перепоховання, що передбачав перемивання кісток померлого. Звісно, що під час цієї дії згадували про покійника та його вчинки й справи.

Дані **антропології** – науки про біологічну природу людини, будову її черепа, кісток, забарвлення шкіри, характер волосяного покриву – часто доповнюють лінгвістичні теорії. Антропологічні спостереження українського дослідника Федора Вовка (1847–1918) підтверджують, що сучасні українці зберегли найбільше давніх слов’янських рис, але запозичили також і тюркські елементи.

Зв'язок мовознавства з **народознавством** – наукою про народ, його походження, світосприйняття – зумовлений тим, що мова – це основна ознака народу. Як зазначав український мовознавець Юрій Шевельов, у мові найглибше закодована народна ментальність, що є вагомим фактором як для мовознавства, так і для народознавства.

Тісний зв'язок має мовознавство з **соціологією** – наукою про суспільство, бо мова – явище суспільне, вона виникає та розвивається тільки в суспільстві, впливає на нього; водночас стан мови великою мірою залежить від суспільства, від його ставлення до неї: воно може або толерувати її, або спричиняти занепад.

Цікаво знати

Американський учений І. Дж. Гельб писав: «Лісьмо і мова – це зовнішні символи нації. Саме тому першим завданням завойовника у вигубленні підкореного ним народу є знищення скарбів його писемного слова. З цієї причини Кортес, завоювавши Мексикі 1520 р., наказав спалити всі ацтекські книги – адже вони служили би тубільному населенню нагадуванням про його колишню славу. З цієї ж причини іспанська інквізиція, відправляючи євреїв на вогнище, спалювала разом з ними і їхній Талмуд. З цієї ж причини нацисти, намагаючись знищити ворожі їхній ідеології, спалювали книги своїх супротивників».

Мова як виразник думки стала об'єктом спільних досліджень лінгвістів та представників наук про закони мислення і психіку людини – **психології** та **логіки**. Взаємозв'язок мовознавства й **психології** полягає в тому, що мова відображає психічний склад, менталітет народу – носія мови, а породження і сприйняття мовлення має психічне підґрунтя.

Цікаво знати

Дані мов найвиразніше ілюструють всі принципи психології народів. Єдність індивідів у народі відображається у спільній для них мові; індивідуальність духу народу ніде не проступає так чітко, як у своєрідній формі мови; принцип, що визначає цю специфічність, якраз і є духом народу; спільні дії індивідуума і його народу ґрунтуються в основному на мові, якою й за допомогою якої він думає і яка все ж належить народу. Історія мови та історичний розвиток духу народу, постання нових народів і нових мов – процеси взаємопроникні (Гейман Штейнталь).

З *логікою*, яка вивчає форми й закони мислення, мовознавство поєднує те, що мова – найважливіший засіб мислення.

«Якби я був такий красномовний, як Демосфен, то я б усе одно повторив тричі не більше ніж одне слово: розум – це мова, λόγος» (Йоганн Георг Таман).

Найочевиднішим є зв'язок мовознавства з *літературознавством*. Мова – будівельний матеріал, першоелемент літератури. Мовознавство з літературознавством переплетені настільки тісно, що разом утворюють комплексну науку про слово – *філологію*.

Мовознавство пов'язане також із природничими науками, зокрема анатомією, фізіологією, медициною, математикою, фізикою, семіотикою, географією.

Знання з *анатомії*, зокрема з *фізіології*, потрібні мовознавцям для того, щоб вивчити будову й функціонування не лише мовного апарату людини, а й роботу мозку, нервової системи, бо ж саме завдяки цим знанням можна пояснити не тільки творення і сприйняття звуків, а й взагалі породження і сприйняття мовлення.

Співпраця мовознавства з *медициною* полягає у тому, що мовознавчі факти є корисними у психіатрії, дефектології, логопедії, у лікуванні порушень мовлення – різного роду афазій [18, с. 12].

Цікаво знати

Французький учений Поль Брока (1824–1880) у звивині лобної частки лівої півкулі відкрив моторний центр мови, який відповідає за іннервацію апарату формування звуків мови (так звану мовну артикуляцію). При ураженні цього центру (наприклад, унаслідок інсульту) хворий розуміє мову, а вимовляти слова не може.

Німецький учений Карл Верніке (1848–1905) виявив у звивині скроневої ділянки лівої півкулі центр розуміння мови. При його ураженні людина може вимовляти слова, але не розуміє мови інших людей.

Вивчення мовних розладів дає нам вражаючий висновок: не існує спадкових недугів, що вражали б винятково мову. І причина цього міститься в теорії мовної еволюції: не може бути суто мовного розладу, тому що не існує специфічно мовної ділянки мозку. Мова – це винахід. Мозок є не більш спеціалізованим для мови, ніж для виготовлення знаряддя, попри те, що обидва ці види діяльності вплинули на загальний розвиток мозку так, що зробили його більш «натренованим» для таких задач.

Мовні розлади – вікно в людський мозок, у якому ми бачимо готовність до мови. Проте мова – це не сам лише мозок (Деніел Еверетт).

Зв'язок мовознавства з **фізикою**, зокрема з акустикою, найпомітніший у вивченні звуків. Такі характеристики звуків, як висота, сила, тривалість, тембр, є власне фізичними.

Математика забезпечує вивчення кількісного аспекту мови й мовлення. Оскільки мова належить до знакових систем, то мовознавство пов'язане з **семіотикою**, яка вивчає загальні властивості знакових систем. Відзначимо також зв'язок мовознавства із **кібернетикою** – наукою про закони перетворення інформації у складних керованих системах. Завданням кібернетики є пристосування даних інших наук до електронної техніки. Відомо, що за допомогою комп'ютерних програм можна робити переклади текстів, однак їхня недосконалість переконує: машина в цій ділянці поки що не може замінити людину і є великий сумнів, чи загалом зможе [18, с. 19].

Відомості з **географії** допомагають встановити давні місця поселень певного народу (доісторичну прабатьківщину).

На сучасному етапі зв'язок мовознавства з **біологією** засвідчений американською генеративною лінгвістикою (Ноам Хомський та його послідовники), особливо гіпотезою про вроджені мовні структури.

Нарешті, не можна не відзначити найдавніший і тісний зв'язок мовознавства та **релігії**. Перші лінгвістичні метафізичні ідеї стали поштовхом до розвитку мовознавства у багатьох стародавніх народів. Так, ідея божественності Слова і його всемогутності (а звідси і боязнь будь-яких мовних варіацій Священних текстів) призвела до розвитку мовознавства в Давній Індії і Стародавньому Сході.

Отож мовознавство пов'язане майже з усіма науками, бо мова є невід'ємним компонентом усіх без винятку видів діяльності людини й основним засобом збереження інформації.

У ХХ ст. навколо мовознавства сформувалась ціла сім'я інтердисциплінарних наук:

- ✓ соціолінгвістика – наука про функціонування мови в суспільстві;
- ✓ психолінгвістика – наука про взаємозв'язок мови з психічною діяльністю людини;
- ✓ нейролінгвістика – наука, що концентрує свою увагу на мовленні людей з відхиленнями у психіці;
- ✓ етнолінгвістика – наука про національну специфіку мов;

- ✓ інтерлінгвістика – наука про спілкування у багатомовному світі;
- ✓ еколінгвістика – наука про взаємовпливи між мовою і довкіллям; одна з наймолодших наук; її засновник – американський мовознавець Ейнар Хауген, автор праці «Екологія мови» (1970);
- ✓ лінгвогеографія – наука про ареальне розміщення мов та діалектів;
- ✓ паралінгвістика – наука про засоби спілкування, що використовуються поряд з мовою (жести, міміка, неканонічна фонетика);
- ✓ інженерна лінгвістика – наука, що вивчає мову з метою застосування її для потреб науково-технічного прогресу тощо.

Історія мовознавства

Зацікавлення феноменом мови, а отже, й зародження первісного мовознавства почалося ще в II тис. до н. е. (Давній Схід, Індія, Китай, Єгипет). Воно зумовлене виникненням писемності в Месопотамії, де жерці намагалися систематизувати граматику шумерської мови, та створенням ієрогліфів у Давньому Єгипті. Уже тоді у школах писарів навчали основних відомостей про мову, а також укладати різні державні документи, літописи тощо. Проте спеціальних мовознавчих досліджень давніх шумерів та єгиптян на письмі не зафіксовано.

Європейське мовознавство пов'язане передовсім із досягненням граматистів Стародавніх Індії та Греції. У Стародавній Індії мовознавство досягло значного розвитку завдяки потребі забезпечити від зіпсуття мову спершу передаваних усно священних текстів (вед) – санскрит. У V ст. до н. е. з'явився перший науковий опис цієї давньоіндійської літературної мови – грамика П'аніні. Приблизно на цей же час припадають початки мовознавства в Стародавній Греції, фундатори якого одиниці й факти мови розглядали спершу в пізнавально-філософському, а згодом – в узагальнено-філологічному планах.

Мовознавство належить не тільки до найдавніших, але й до найважливіших наук. Давні греки під назвою «грамика» вводили його до переліку основних наук. Цей факт належить пояснювати особливостями їхнього світогляду: мову елліни вважали органічним складником довкілля, який не тільки пов'язує людину з дійсністю, але й допомагає осягати світ, визначати своє місце у ньому.

У системі сучасного наукового знання лінгвістика теж займає одне з провідних місць, позаяк природна мова – універсальний інструмент пізнання, використовуваний усіма іншими науками. Крім того, мова (мови) – центральна дисципліна в системі шкільного навчання.

За іншою версією, *мовознавство* – доволі молода наука. Про неї можна вести мову лиш від часу з'яви перших праць із порівняльної граматики та лексикології індоєвропейських мов – Якоба Грімма, Франца Боппа, Августа Потта. Це початок ХІХ ст., хоч елементи майбутньої науки про мову, кажуть прихильники цієї версії, уже були в давніх народів (греків та римлян – у Європі, індусів – у давній Індії). Для становлення мовознавства як науки важливе вивчення не однієї окремої мови, а багатьох мов світу. Це стало можливим унаслідок зіставлення відомих дослідникам мов зі щойно відкритими.

До другої половини ХІХ ст. теоретичне мовознавство означувало терміном «порівняльна граматика». 1866 р. вийшли друком «Лекції з науки про мову» англо-німецького мовознавця Макса Мюллера (1823–1900). Німці називали тоді цю науку *Sprachwissenschaft*, а французи – *la linguistique*. З цими термінами пов'язані й сучасні українські терміни – «мовознавство» та «лінгвістика».

Вагомий вплив на розвиток мовознавчої науки мав також польсько-російський лінгвіст Ян (Іван) Бодуен де Куртене (1845–1929). Він увів до наукового обігу терміни «фонема» та «морфема», обґрунтував теорію фонетичних чергувань, одним із перших почав вивчати сучасні мови, досліджував причини мовних змін та зв'язок мови й суспільства. Торкався у своїх працях і проблем української мови та літератури, виступав проти заборон царизму щодо української мови, підтримував наукові контакти з українськими вченими, зокрема Іваном Франком.

Українське мовознавство теж має давню історію. Його становлення (кінець ХVІ – початок ХVІІ ст.) пов'язують із першими слов'янськими граматиками Лаврентія Зизанія (1596) та Мелетія Смотрицького (1619). Науковий доробок останнього (1577–1633) належить одночасно українському та білоруському народам. Його граматика суттєво вплинула на лінгвістичні традиції різних слов'янських народів.

Український лінгвіст Олександр Потебня (1835–1891) був основоположником у слов'янському мовознавстві психологічного напрямку, який розглядав мову як психологічний феномен. Його ім'ям

названо Інститут мовознавства НАН України. О. Потебня підтримував думки німецького лінгвіста Вільгельма фон Гумбольдта про те, що різні мови – це різні способи бачення світу; наполягав на тісному зв'язку мови й мислення (праця «Думка й мова»); доводив, що «мова є засіб не виражати готову думку, а створювати її... вона відображає не світобачення, яке склалося, а діяльність, яка його формує»; був палким захисником національної своєрідності.

Позначився на розвитку українського мовознавства й досвід Івана Огієнка (1882–1972) – випускника Київського університету Св. Володимира, політичного і громадського діяча, згодом (із 1944 р.) – митрополита Іларіона, а також автора численних праць з мовознавства. Для загального й теоретичного мовознавства цікавою є його праця «Іноземні елементи в російській мові», де послідовно простежено вплив на слов'янські мови романських, германських, тюркських, угро-фінських та інших мов.

Значущими для української науки в царині загального, зіставного, порівняльно-історичного, романського та германського мовознавств, а також класичних мов і літератур є праці Андрія Білецького (1911–1995). Глибокі знання давньогрецької, латинської і багатьох інших мов дали йому змогу дешифрувати старовинні грецькі та латинські написи, віднайдені на території України, – у давній Ольвії, на мозаїках Софії Київської.

Історія науки про мову – це насамперед історія становлення й розвитку способів наукового дослідження, історія їх взаємодії. У давніх цивілізаціях Месопотамії, Єгипту, Індії, Греції вивчення мови мало переважно практичну, пізнавальну мету й було описовим. У ХІХ ст. мовознавцям здавалося, що усі завдання мовознавства мають бути зосереджені на вивченні історії розвитку мови та мовної спорідненості. У середині ХХ ст. почав переважати структурний метод, спрямований на вивчення взаємодії між елементами мовної системи і створення різноманітних моделей мови. Він став основоположним у становленні комп'ютерної лінгвістики. Багато інших напрямів сучасного мовознавства розбудовуються на принципі антропоцентризму, що вимагає вивчати мову в безпосередньому зв'язку з людиною як її носієм.

ЛІТЕРАТУРА

Основна література

1. Бевзенко С. П. Вступ до мовознавства : короткий нарис : навч. посіб. Київ, 2006. 143 с.

2. Вступ до мовознавства : підручник / за ред. І. О. Голубовської. Київ : ВЦ «Академія», 2016. 320 с.

3. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства. Київ : Видавничий центр «Академія», 2000. 368 с.

4. Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства. Київ : Видавничий центр «Академія», 2006. 336 с.

Додаткова література

5. Білецький А. О. Коріння нашої мови. *Вітчизна*. 1992. № 4. С. 143–147.

6. Білецький А. О. Про мову й мовознавство. Київ : АртЕк, 1997. 224 с.

7. Глущенко В., Ледняк Ю., Овчаренко В., Рябініна І. Мова як система : навч. посіб. Київ : ЦУЛ, 2011. 132 с.

8. Донець Л. С., Мацько Л. І. Вступ до мовознавства : практикум. Київ : Вища школа, 1989. 198 с.

9. Ковалик І. І., Самійленко С. П. Загальне мовознавство : Історія лінгвістичної думки. Київ : Вища школа, 1985. 215 с.

10. Левицький Ю. М. Мови світу : енциклопедичний довідник. Львів : Місіонер, 1998. 201 с.

11. Левицький В., Іваницька М., Іваницький Р. Основи мовознавства : навч. посіб. Чернівці : Рута, 2000. 144 с.

12. Півторак Г. П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. *Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски»*. Київ, 2001. 148 с.

13. Радевич-Винницький Я. К. Україна : від мови до нації. Дрогобич : Відродження, 1997. 360 с.

14. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : напрями і проблеми : підруч. Полтава : Довкілля-К, 2008. 712 с.

15. Соссюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики / пер. з фр. А. Корнійчук, К. Тищенко. Київ, 1998. 331 с.

Інтернет-джерела. – Режим доступу:

URL : www.plansprachen.ch

URL : www.edukado.net

URL : www.interkulturo.net

Запитання. Завдання

1. Що є предметом мовознавства?

2. Назвіть основні розділи мовознавства.

3. Як співвідносяться поняття «мовознавство» і «вступ до мовознавства»?

4. Чим різняться загальне та конкретне мовознавство?

5. У чому полягає зв'язок мовознавства із суспільними науками?

6. У чому полягає зв'язок мовознавства із природничими науками?

7. Які інтердисциплінарні науки сформувались навколо мовознавства упродовж ХХ ст.?

8. Які проблеми розв'язує прикладне мовознавство?

1.2. Методи дослідження мови. Класифікації мов світу

Філософські та дослідні методи мовознавства

Мовознавство, як і інші науки, послуговується певними методами дослідження мови. **Метод** – це система правил і прийомів підходу до вивчення явищ і закономірностей природи, суспільства, мислення; це спосіб досягнення певних результатів у пізнанні й практиці, зумовлений закономірностями відповідного об'єкта. Розрізняють загальнонаукові методи дослідження, використовувані всіма без винятку науками, й спеціальні, належні певній науці.

Загальнонаукові методи – це індукція, дедукція, аналіз, синтез, експеримент, моделювання тощо.

➤ **Індукція** (від лат. *inductio* ‘уведення’) – метод дослідження, згідно з яким на підставі знання про окреме роблять висновок про загальне. У мовознавстві індуктивні методи застосовують при класифікації мовних явищ, виявленні мовних універсалій, створенні типологій мов.

➤ **Дедукція** (від лат. *deductio* ‘виведення’) – метод дослідження, згідно з яким на основі загальних положень (аксіом, постулатів, гіпотез) роблять висновки про окремі факти. У лінгвістиці дедуктивні методи використовують для встановлення статусу мовних одиниць, належності їх до певної групи, розряду, категорії за умови визначеності цих груп, розрядів, категорій. Дедукція ґрунтується на аксіомі: все, що стверджується щодо всього класу, властиве кожному з його елементів.

Отже, індукція – «це логічний умовивід від окремого до загального, а дедукція – від загального до окремого» [18, с. 15]. Індукція й дедукція тісно пов'язані між собою, зумовлюють одна одну в процесі пізнання дійсності. Так, мовознавець, досліджуючи окремі факти, доходить певних узагальнень (індукція), а далі ці узагальнення застосовує для пізнання нових фактів (дедукція).

Більшість мовознавчих досліджень ґрунтується на застосуванні індуктивного підходу, тобто зазвичай лінгвісти ведуть науковий пошук від одиничних мовних об'єктів, щоб засвідчити наявність чогось спільного – класу, категорії, закономірності тощо. До дедукції вдаються здебільшого за дослідження явищ, що не підлягають безпосередньому спостереженню, наприклад, під час вивчення механізмів сприймання й породження мовлення. Доволі часто в мовознавчих розвідках індукцію й дедукцію використовують

одночасно, забезпечуючи тим самим достовірність і переконливість висновків.

➤ **Аналіз** передбачає поділ досліджуваного цілого на частини, опис кожної з частин і зв'язків між ними. У лінгвістиці його застосовують у вигляді фонетичного, морфологічного, словотвірного розбору слова та синтаксичного розбору речення.

➤ **Синтез** постає як протилежність аналізу, оскільки поєднує окремі частини у цілісну систему. Прикладом синтезу в мовознавстві є створення штучних мов.

➤ **Експеримент** – це організований за спеціальною науковою методикою дослід або спостереження. Спершу використовувався у фонетичних дослідженнях (експериментальна фонетика), згодом – за вивчення інших мовних одиниць, наприклад, за визначення та тлумачення значень слів у словниках, також у психолінгвістичних дослідженнях.

➤ **Моделювання** – мисленева формалізація та спрощення об'єктів дослідження з метою подальшого вивчення різноманітних явищ, ознак, процесів та зав'язків між ними, а також встановлення закономірностей буття і функціонування цих об'єктів. Метод моделювання увійшов до наукового обігу лінгвістики лише в 60–70-ті рр. ХХ ст. разом із виникненням математичної та комп'ютерної лінгвістики.

Спеціальні методи дослідження мови – описовий, порівняльно-історичний, зіставний і структурний.

➤ **Описовий** метод оперує безпосередньо спостережуваними мовними фактами. Це планомірний послідовний аналіз мовних одиниць, їхня інвентаризація та систематизація; з'ясування особливостей будови та функціонування і мовних одиниць, і мови загалом. Цей метод має велике практичне значення, оскільки пов'язує лінгвістику із суспільними потребами. На основі цього методу створено описові граматики різних мов, тлумачні, орфографічні, орфоепічні тощо словники [18, с. 12].

➤ **Порівняльно-історичний метод** має за об'єкт дослідження генетично споріднені мови. Його завдання – розкрити закони та закономірності, за якими розвивалися у минулому споріднені мови. За його допомогою можна реконструювати давні, не зафіксовані в жодній із пам'яток писемності мовні одиниці – звуки, морфеми та слова з їхніми формами й значеннями. Якщо описовий метод застосовують для вивчення сучасного стану мови, то порівняльно-

історичний – минулого. На основі порівняльно-історичного методу створені історичні й порівняльно-історичні граматики мов та етимологічні словники [18, с. 13].

➤ **Зіставний метод** – це сукупність прийомів вивчення й опису мови через її системне порівняння з іншою / іншими задля виявлення збігів і розбіжностей між ними. Застосовується під час вивчення різних мов – споріднених і неспоріднених. Ідея цього методу належить Яну Бодуену де Куртене, який уважав за доречне вивчати мови поза їхніми історичними й генеалогічними зв'язками. Практичне застосування цей метод отримав у теорії та практиці перекладу, у методиці викладання іноземних мов. На його основі створюють зіставні граматики мов, порівняльні типології мов та дво-багатомовні перекладні словники.

➤ **Структурний метод** – метод синхронного аналізу мовних явищ на основі зв'язків і відношень між ними. Його мета – вивчення мови як цілісної функціональної системи, елементи та частини якої співвідносні й пов'язані між собою різноманітними відношеннями.

Структурний метод реалізується у таких чотирьох методиках: *дистрибутивного аналізу, аналізу за безпосередніми складниками, трансформаційного й компонентного аналізів.*

Дистрибутивний аналіз (від лат. *distributio* ‘розподіл’) запропонував американський учений Зелліг Харріс. Він ґрунтується на твердженні, що мовні елементи можна вивчати на основі їхнього оточення (дистрибуції), позаяк у кожного елемента воно (оточення) специфічне, неповторне. Найпоказовішими є приклади одиначної дистрибуції, такі, як в українського дієслова *гайнувати*, що поєднується лише з іменником *час*, чи в англійського *at*, що взаємодіє тільки з *I*. Оточення слів-омонімів теж не збігається: український іменник *мати* може взаємодіяти з прикметниками (*добра, старенька*), займенниками (*моя, наша, кожна*), дієсловами (*прийшла*), а дієслово *мати* – лиш з іменником у знахідному відмінку (*мати успіх*); англійський числівник *two* [tu:] ‘два’ взаємодіє з іменниками (*two days*), а частка *too* [tu:] ‘також’ – з прикметниками. Навіть не володіючи чужою мовою, можемо на основі дистрибуції встановити міжслівні межі, виокремити значущі частини слова – флексії, корені, суфікси, префікси.

Дистрибутивний аналіз активно використовують у машинному перекладі (на основі оточення визначають значення багатозначного

слова) і під час дешифрування текстів, створених невідомими мовами.

В основу *аналізу за безпосередніми складниками* покладене поступове членування мовної одиниці (слова, словосполучення, речення) на складники до нерозкладних елементів. Аналіз за безпосередніми складниками слова *непідкупність* приводить до виокремлення таких структурних елементів: від дієслова *купити* з коренем *куп-* за допомогою префікса *під-* утворене дієслово *підкупити*, а від нього – іменник *підкуп*; від основи *підкуп* за допомогою суфікса *-н* прикметник *підкупний*, а від основи цього прикметника за допомогою суфікса *-ість* – іменник *підкупність*, а від нього за допомогою префікса *не* – наведене слово *непідкупність* [18, с. 14].

Трансформаційний аналіз ґрунтується на здатності / нездатності одних мовних одиниць перетворюватися (трансформуватися) на інші одиниці. Якщо, приміром, 2 одиниці перетворюються на 2 інші однотипні одиниці, то вони належать до одного кваліфікаційного класу, коли ж ні, – то до різних, пор.: *спів солов'я, благання матері і копання картоплі*. Перші дві трансформуються у словосполуку *пташиний спів, материне благання*, тож іменники *пташки, матери* – належать до розряду назв істот, тоді як в останньому випадку таке перетворення неможливе (**картопляне копання*), бо іменник *картопля* – це назва неістоти. Сьогодні трансформаційний аналіз застосовують у теорії та практиці машинного перекладу, хоч здавна його частково використовували у шкільному навчанні рідної та іноземної мов.

Компонентний аналіз ефективний в описі значень слів. Він полягає в тому, що значення слова розкладають на елементарні смисли, названі семами, або компонентами. Так, значення слова *йти* складається з сем 'переміщатися', 'ступаючи ногами', 'в одному напрямку', а значення слова *ходити* – з сем 'переміщатися', 'ступаючи ногами', 'в різних напрямках'. Компонентний аналіз застосовний при укладанні тлумачних словників: за його допомогою кожне значення слова отримує вичерпне й несуперечливе тлумачення [18, с. 15].

За **способом** дослідження мови виокремлюють синхронічний і діахронічний методи.

➤ **Синхронічний** (від гр. *synchronos* 'одночасний') метод ґрунтується на дослідженні стану мови загалом чи окремих її

компонентів на певному часовому зрізі (не обов'язково на сучасному).

➤ **Діахронічний** (від гр. *dia* 'через' і *chronos* 'час') метод полягає в дослідженні мови в часі, в її історичному розвитку.

Відтак синхронія – це вісь одночасності (горизонтальний зріз), а діахронія – вісь послідовності (вертикальний зріз) [18, с. 35].

Для мовців важливо вивчати мову в синхронії, тобто їм потрібно знати її в системі сучасних координат. Для дослідника мови важливі обидва аспекти – синхронічний та діахронічний.

Генеалогічна класифікація. Мовна сім'я, група мов

Уже згадувано, що в світі налічується чимала кількість мов – писемних і безписемних, відмінних, окрім того, за структурою, кількістю носіїв, ступенем дослідженості, суспільними функціями. Учені неоднаково окреслюють цю кількість, передусім тому, що часом складно несуперечливо відрізнити мови й діалекти однієї мови – див., для прикладу, Нову Гвінею: одні вчені вважають, що тут функціонує 300 мов, а другі – 1 000. Крім того, Степан Самійленко пише, що не усі вчені розмежовують комі-перм'яцьку і комі-зирянську мови, а вважають їх говорами єдиної мови комі, проте говори мордовської мови визначають як дві окремі мови: ерзянську і мокшанську. Одноаульні гінухську мову в Дагестані, хінагугську мову в Азербайджані, мову глангалі в Афганістані одні лінгвісти називають мовами, інші – діалектами.

Цікаво знати

✓ *Кількість мов світу обмежена. За даними відомого довідника мов світу «Ethnologue: Languages of the World» (20-е видання, лютий 2017), зараз на Землі існує 7 099 живих мов.*

✓ *Великі мови продовжують зростати, малі – занепадати. Учені припускають, що щороку вмирає 100–150 мов. До 2 100 року кількість мов може скоротитися до 1 000.*

✓ *Чим триваліше мова побутує на певній території, тим більшою мірою вона варіює – у цьому переконає її діалектне розмаїття; чим менше часу мова функціонує на певній території, тим одноманітнішою вона є: англійська мова в США та Австралії одноманітніша, ніж у Англії; російська мова одноманітніша, ніж українська.*

Мови різняться за кількістю носіїв. Найбільше їх має китайська мова: за деякими оцінками, 1 223 млн 307 тис. Приблизно 200 мов світу не має навіть 1 млн мовців. Нганасанська мова (півострів Таймир, Росія) станом на 2010 р. мала носіями 130 осіб, симська (басейн Єнісею, Росія) – менше ніж 10 осіб, а от убихська (Туреччина) до 1992 р. мала одного носія, до того ж свого дослідника.

Цікаво знати

✓ Сьогодні в світі налічується близько 6909 мов, але більша частина населення земної кулі послуговується лише десятьма мовами: китайською (Мандарин) – 1213 мільйони користувачів; іспанською – 329; англійською – 328; арабською – 221; хінді – 182; бенгальською – 181; португальською – 178; російською – 144; японською – 122; німецькою – 90,3.
Джерело: http://www.ethnologue.com/ethno_docs/distribution.asp?by=size

✓ «Світовий статус мови детермінований зовнішніми чинниками, які стосуються лише могутності народу, який є її носієм. Причому поняття «могутність» інтерпретується в політичному, економічному, технологічному, освітньому та культурному контекстах. Саме сукупність цих факторів, притаманних США, і зробила англійську, за образним висловленням відомого британського лінгвіста Рандольфа Квірка (Randolph Quirk), мовою, «над якою ніколи не заходить сонце» (English is a language on which the sun never sets) (Девід Крістолл).

✓ «Світове розповсюдження англійської мови збігається з початком колонізації Британською імперією Нового Світу, з захоплення Ньюфаундленду 1538 року. За даними Cambridge Encyclopedia of the English Language, в часи Шекспіра (1564–1616 рр.) кількість носіїв англійської мови в світі сягала семи мільйонів. Проте в період між правліннями королеви Єлизавети I (1603 р.) та початком правління королеви Єлизавети II (1952 р.) їхня кількість досягла 250 мільйонів. До кінця 19 сторіччя Британія створила передумови для англійської як світової мови за рахунок своєї політичної та економічної могутності, детермінованої індустріальною та науковою революціями. Проте її (мови) позиції могли б похитнутися з розвалом імперії, як, власне, сталося з голландською та португальською мовами після послаблення колоніальної могутності відповідних держав, якби не різке зростання економічної потужності США в ХХ столітті. Отже, початок англійської як світової лінгва франка збігається з поступовим посиленням впливу США на міжнародній арені. Проте чи є це гарантією непохитності англійської мови як найбільш

популярної мови на міжнародній арені? «Чи не зміниться в світі ця реальність, якщо Сполучені Штати втратять свої лідерські позиції?» (Ольга Хоменко).

✓ «Виходячи з аналізу різних статистичних джерел, можна констатувати відсутність узгодженості у визначенні кількості людей, які розмовляють цими мовами, а їхній діапазон доволі несталий і коливається. Для порівняння, українською мовою як першою спілкуються 37 млн населення і в переліку *Ethnologue* вона посідає 27 місце» (Ольга Хоменко).

Є мови з давньою писемністю (санскрит, хетська, грецька, італійська, німецька, болгарська, українська тощо) й молодописемні (киргизька – з 1924 р., гагаузька – з 1957 р., сомалі – з 1973 р., карагаська – з 1988 р.). А також такі, що не мають писемності (мови тубільного населення Африки, Австралії та Америки; карельська, нганасанська, чулимська мови в Росії; мегрельська, сванська і бацбійська в Грузії тощо).

Різняться мови також ступенем вивченості. Це стосується і живих, і мертвих мов. Сьогодні недостатньо вивчені мови автохтонного населення Африки, Австралії й Америки; не розшифровані пам'ятки нещодавно відкритих (1964) етрусської та пунічної мов.

Неоднакові мови й щодо виконуваних ними функцій: одними послуговуються тільки в побутовому спілкуванні (племінні мови Африки, Австралії, Америки тощо), інші – багатофункційні. Серед останніх є мови національні, тобто ті, які обслуговують усі сфери життя лише однієї нації (українська, польська, болгарська, литовська та ін.), а є й такі, що використовуються кількома націями. Наприклад, німецькою послуговуються німці, австрійці, швейцарці; іспанська обслуговує іспанську націю і 20 націй Центральної та Південної Америки. Є також міжнародні (світові) мови: англійська, арабська, іспанська, китайська, французька, російська. Це робочі мови міжнародних організацій (ООН, ЮНЕСКО та ін.), конференцій, з'їздів тощо.

Попри те, що всі мови різні й кожна має свою специфіку, їх зіставлення може виявити риси подібності між ними. На цей факт лінгвісти звернули увагу давно, а крок від констатації схожості до ідеї спорідненості мов зробили в XVI ст. французький гуманіст Вільгельм Постеллус (1510–1581) у студії «Про спорідненість мов» та нідерландський філолог Йозефус Скалігер (1540–1609) у праці

«Міркування про європейські мови». Вивченням споріднених мов займається порівняльно-історичне мовознавство.

Становлення порівняльно-історичного методу в мовознавстві відбулося у другій половині XVIII – першій половині XIX ст. і пов'язане з великими географічними відкриттями та освоєнням європейцями нових земель. У середині XVIII ст. велика частина Індії опинилася в руках англійців. Британський юрист і філолог Вільям Джоунз (1746–1794) доклав чимало зусиль для популяризації індійської культури та невідомої раніше європейцям давньоіндійської мови – санскриту. Він першим помітив, що за всієї розмаїтості місцевих мов індійці мають спільну давню священну мову – *санскрит* (від *saṃskṛtā vāk* ‘майстерно створена, досконала мова’), яка виявляє чимало схожих рис у лексиці та граматиці з такими європейськими мовами, як давньогрецька, латинська та ін., зокрема, й українською.

Дещо пізніше німецький мовознавець Фрідріх Шлегель (1767–1845), розмірковуючи про санскрит у праці «Про мову і мудрість індійців» (1808), заявив про необхідність створення порівняльної граматики, яка б виявила ступінь спорідненості мов та об'єктивувала б порівняльні дослідження.

1816 року Франц Бопп у розвідці «Про систему відмінювання у санскриті» досліджує відношення, які пов'язують санскрит з германськими, грецькою, латинською та іншими мовами, і доходить висновку про їхню спорідненість, тобто про спільне походження від однієї «доісторичної» мови.

Поряд із Боппом з'являється низка визначних лінгвістів цього ж дослідницького напрямку: Якоб Грім, засновник германістики; Адальберт Кун – фахівець із порівняльного мовознавства та порівняльної міфології; Расмус Раск – засновник романістики; Олександр Востоков – засновник слов'яністики та ін.

Німецький філолог Якоб Грімм створив чотиритомну «Граматику німецької мови» (1819–1837), яка об'єднала порівняльно-історичні дослідження всіх германських мов (від готської до англійської) із залученням значного мовного матеріалу, почерпнутого, зокрема, з найдавніших писемних пам'яток.

Датський учений-лінгвіст Расмус Раск (1787–1832) спирався на генетичну тотожність флексій і довів спорідненість між ісландською, грецькою, латинською, балтійськими і слов'янськими мовами. Проте Раска складно визнати засновником порівняльно-історичного

мовознавства, бо в списку порівнюваних ним мов не було санскриту: не був, очевидно, знайомий з ним.

Російський мовознавець Олександр Востоков досліджував слов'янські мови та розкрив «загадку юсів» – літер **Л** і **Ж**: вони в минулому позначали голосні носові звуки й були в усіх слов'янських мовах, а сьогодні збереглися лише в польській.

Одне з найважливіших досягнень порівняльно-історичного методу – **генеалогічна** (грец. *genealogia* ‘родовід’) **класифікація** мов, тобто групування мов за спорідненістю. Згідно з цією класифікацією, кожна мова світу розвинулася з певної прамови. Мови, що походять від однієї прамови, – споріднені. Вони становлять мовну сім'ю. Мовна сім'я за ступенем спорідненості розпадається на групи, групи – на підгрупи, а вже в підгрупах виділяють конкретні мови.

У світі близько 200 мовних сімей, кожна з яких нараховує від однієї до кількох сотень мов. Найпоширенішими вважають такі мовні сім'ї: індоєвропейська, семіто-хамітська, кавказька, фіно-угорська, самодійська, тюркська, монгольська, тунгусо-маньчжурська, китайсько-тибетська, тайська, аустронезійська, аустроазіатська.

I. Індоєвропейська сім'я – найчисельніша. Мовами цієї сім'ї розмовляє близько 45 % усього населення земної кулі; вона об'єднує понад 150 мов, серед яких розрізняють 12 груп, зокрема:

1) індійська група; найпоширенішими мовами цієї групи є гінді, урду, бенгалі, панджабі, лахнда, сіндхі, раджастхані, гуджараті, маратхі, сингальська, непалі, біхарі, орія, кашмірі, циганська, санскрит (одна з офіційних мов сучасної Індії; за останнім переписом 15 тис. осіб назвали її рідною), а також такі мертві мови, як палі;

2) іранська група – перська, таджицька, афганська, балучі, курдська, осетинська, татська, ягнобська, талиська, мертві давньоперська, авестійська, пехлеві, мідійська, парф'янська, хорезмійська, согдійська та скіфська.

3) тохарська; це мертві мови (тохарська А (східно-тохарська, також карашарська, або агнеанська) і тохарська Б (західно-тохарська, також кучанська); носії – європеїдний народ із заходу Китаю, відомий від V ст. до н. е. під назвою *юечжі*; тексти тохарськими мовами, писані до XII ст., віднайдені наприкінці XIX – на початку XX ст.);

4) вірменська; представлена однією мовою – вірменською, що утворилася приблизно у VII ст. до н. е.; поширена у Вірменії, а також у місцях проживання вірменських спільнот – Грузія, Азербайджан, Ліван, Сирія, Йорданія, Ірак, США;

5) германська група; поділяється на три підгрупи: а) *північногерманську (скандинавську)* – датська, шведська, норвезька, ісландська і фарерська мови; б) *західногерманську* – англійська, голландська (нідерландська), фламандська, фризська, німецька та їдиш; в) *східногерманську* – готська, а також мертві бургундська, вандалська, гепідська та герульська мови;

б) романська (від лат. *romanus* ‘той, що стосується Риму’) **група;** мови цієї групи пов’язані спільним походженням від латинської; поширені в більш ніж 60 країнах світу; поділяються на три підгрупи – *центральну* (французька, італійська, ретороманська і сардинська мови), *західну* (іспанська, португальська, каталонська та провансальська мови) та *східну*, або *балкано-романську* (румунська і молдавська мови).

Належна до цієї групи латинська мова нині кваліфікується як мертва; це державна мова Стародавнього Риму (VIII ст. до н. е. – V ст. н. е.), багата на літературні пам’ятки; після утворення на її основі різних романських мов слугувала літературною мовою середньовічної Західної Європи; мова католицької церкви до наших днів; джерело міжнародної наукової термінології; поряд з італійською офіційна мова держави Ватикан.

7) кельтська група; кельтські мови в I тис. до н. е. були одними з найпоширеніших індоєвропейських мов; користувалися ними на території сучасних Німеччини, Франції, Великобританії, Ірландії, Іспанії, Північної Італії; згодом територія їх поширення значно звузилася; у цій групі мов виділяють три підгрупи: а) *гойдельську*, до якої належать ірландська, шотландська і мертва менська мови; б) *бриттську*, до якої належать бретонська, валлійська і мертва корнська мови; в) *галльську*, до якої належать мертва галльська мова;

8) балтійська група – литовська, латвійська (латиська) і мертва пруська мови.

9) слов’янська група; у ній виділяють три підгрупи мов: а) *східну* – українська, білоруська, російська мови; писемність сформована на основі кирилиці; б) *західну* – польська, чеська, словацька, кашубська, лужицька і мертві полабська та поморська мови; використовують графіку на основі латиниці; в) *південну* – болгарська, македонська, сербська, словенська і мертва старослов’янська мови.

10) албанська; ізольована мова; її носії проживають в Албанії, а також у Македонії, Греції, Косово, Італії;

11) анатолійська (хетто-лувійська) група; до цієї групи належать мертві хеттська, лувійська, палайська, карійська, лідійська і лікійська мови.

12) грецька група; до неї відносять новогрецьку та мертву давньогрецьку мови.

II. Семіто-хамітські (афразійські) мови поширені в північній частині Африки від Атлантичного узбережжя і Канарських островів до узбережжя Червоного моря, а також у Західній Азії та на острові Мальта. До семіто-хамітської (афразійської) сім'ї входять дві групи:

1) семітська, до якої належать арабська, давньоєврейська (іврит), арамейська, фінікійська, тигринья, тигре, амхарська, харарі, мехрі, джіббалі та мальтійська;

2) хамітська, яка об'єднує чотири підгрупи: а) *єгипетська:* давньоєгипетська й коптська мови; б) *берберська:* туарезька, кабільська, зенага, ташельхіт та інші мови; в) *кушитська:* мови сомалі, сідамо, афар, аромо, беджа та ін.; г) *чадська:* мови хауса, гвандара, больова, карекйре, сура, тера, мйргі, мандара, котоко, мубі, сокбро та ін.

III. Кавказька мовна сім'я. Мови цієї сім'ї мають 7,5 млн носіїв. Поширені на Північному Кавказі, в Закавказзі та Туреччині. До кавказької мовної сім'ї входить три мовні групи:

1) картвельська – охоплює грузинську, чанську, мегрельську та сванську мови; деякі мовознавці вважають її окремою мовною сім'єю;

2) абхазько-адигейська – включає абхазьку, адигейську, абазинську, кабардино-черкеську та убихську мови,

3) нахсько-дагестанська – це чеченська, інгуська, аварська, лезгинська, табасаранська, даргинська, лакська та багато безписемних, здебільшого одноаульних, мов: андійська, каратинська, тиндинська, чамалинська, багвалинська, гунзиська, гінухська, цахурська, агульська, хіналузьката інші.

IV. Фіно-угорська сім'я має 24 млн мовців. Тут виділяють дві групи:

1) угорську – входять угорська, мансійська та хантійська мови;

2) фінську, яку поділяють на три підгрупи: *прибалтійську* (фінська, естонська, карельська, лівська, іжорська, вепська і водська

мови), *пермську* (комі-перм'яцька, комі-зирянська та удмуртська мови), *волзьку* (марійська і мордовська мови).

V. До живих **самодійських** мов належать ненецька, нганасанська, енецька і селькупська. Користуються ними 35 тис. осіб. Функціонують у північноєвразійській тундрі від півострова Канін і ріки Мезень на Заході до півострова Таймир на Сході, а також у Тюменській і Томській областях та Красноярському краї (Росія).

VI. **Тюркська мовна сім'я** поширена в Середній і Малій Азії, Російській Федерації, Афганістані, Ірані, Китаї та багатьох інших країнах і охоплює 110 млн носіїв. Найдавніші пам'ятки тюркських мов належать до VII ст. Учені по-різному класифікують тюркські мови. Найбільш прийнятною є класифікація російського тюрколога Олександра Самойловича (1880–1938). Він поділив тюркську мовну сім'ю на шість груп:

1) болгарська мовна група; до неї належать чуваська мова (1,5 млн), яку вважають продовженням мертвої болгарської, а також мертва хазарська мова;

2) уйгурська мовна група об'єднує давньоуйгурську та близьку до неї мертву орхонську (збережена рунічними написами VII–XII ст.) мови, а також якутську, тувинську, хакаську, тофаларську (менше 500 носіїв) мови;

3) кипчацька мовна група; до неї відносять мертву половецьку (кипчацьку, куманську) мову, зафіксовану в «Кодексі Куманікус» (1294), а також казахську, татарську, киргизьку, башкирську, алтайську, кумицьку, карачаєво-балкарську, кримськотатарську, караїмську (поширена здебільшого в Криму) та ін. живі мови;

4) чагатайська мовна група охоплює уйгурську, узбецьку, чагатайську (мала тільки писемну форму і вживалася раніше як міжтюркська; деякі вчені вважають її староузбецькою) мови;

5) кипчацько-туркменську мовну групу утворюють проміжні узбецько-хівинські та хівинсько-сартські говори, що втратили самостійне значення.

6) огузька мовна група – це турецька, азербайджанська, туркменська, гагаузька мови.

VII. **Монгольська мовна сім'я.** Охоплює 6,5 млн носіїв. Утворилася вона з єдиної монгольської мови внаслідок розпаду Золотої Орди – імперії, створеної Чингісханом. До цієї мовної сім'ї входять монгольська, або халха-монгольська, бурятська, калмицька, ойратська, монгорська мови.

VIII. Тунгусо-маньчжурська мовна сім'я. Носіями мов цієї сім'ї є понад 4 млн осіб. Її утворюють маньчжурська мова (представлена великою кількістю літературних творів з XVI ст., нині вимирає), евенкійська (раніше її називали тунгуською), евенська, нанайська, удегейська та ін. мови.

IX. Китайсько-тибетська сім'я. За поширенням вона займає друге місце в світі: нею розмовляють 1350 млн осіб, а це 23 % населення земної кулі. Ця мовна сім'я поділяється на дві групи:

1) *тан-китайську* – із китайською і дунганською мовами;

2) *тибето-бірманську*, що представлена тибетською та бірманською мовами.

X. Тайська мовна сім'я поширена на півострові Індокитай і в прилеглих до нього районах. Тайськими мовами володіють приблизно 66 млн осіб. До них належать тайська, лаоська, шанська та інші мови. Дехто вважає, що ці мови можна віднести до китайсько-тибетської сім'ї. Однак чимало аргументів засвідчує те, що вони належать до окремої сім'ї.

XI. Аустронезійські мови – одна з найбільших сімей мов (розмовляють ними 237 млн 105 тис. осіб); поширені ці мови на Малайському архіпелазі (Індонезія, Філіппіни), в південних районах Індокитаю, в Океанії, на островах Мадагаскар і Тайвань. До них належать індонезійська, яванська, малайзійська, сунданська, мадурська, гавайська та ін.

XII. Аустроазіатська сім'я мов функціонує на північному сході й півдні Азії, а також на деяких островах Індійського океану. За даними 1985 р., аустроазіатські мови мають 74 млн 295 тис. носіїв. Найпоширенішими серед мов цієї сім'ї є в'єтнамська, кхмерська, нікобарська, нагалі, кхасі, санталі, палаунг, семанг.

XIII. До сім'ї австралійських мов належать мови корінного населення Австралії, з-поміж яких найвідоміша – аранта.

XIV. Мови дравідської сім'ї поширені на Індостанському півострові. Найпоширенішими є тамільська мова та мови телугу, каннада, малаям.

XV. Чукотсько-камчатська група. До цієї групи належать чукотська, коряцька, алюторська, керецька та ітельменська. Кількість мовців – 16,5 тис. осіб. Поширені на Чукотці й Камчатці.

XVI. До єнісейської мовної групи належать кетська і симська мови. Локалізовані в Сибіру вздовж Єнісею. Кетською мовою в 1979 р. розмовляли 684 особи, а симською – декілька осіб.

XVII. Папуаські мови, кількість яких визначається від 750 до 1000, поширені на острові Нова Гвінея та деяких інших островах Тихого океану. Генетична спорідненість їх не доведена. Загальна кількість мовців понад 4,6 млн.

XVIII. Африканські мови (від 2 100 до 3 000) ще недостатньо вивчені; це мови, локалізовані на південь від Сахари. Серед них виділяють конго-кордофанські, ніло-сахарські та койсанські мовні сім'ї.

Існує думка, що африканські мови утворюють цілу низку сімей – афразійські мови (хаміто-семітські); ніло-сахарська; нігеро-конголезька мовна сім'я, австронезійські мови та ін. Найбільшим об'єднанням африканських мов є нігеро-конголезькі мови, які становлять шість самостійних груп: західноатлантичну, манде, гур, ква, адамауа, бенуе-конголезьку. Досить добре вивчені мови банту – підгрупа бенуе-конголезьких мов, якими розмовляють 160 млн осіб у центральних і південних частинах Африки.

XIX. Мови Далекого Сходу представлені японською і корейською мовами. Це мови, які не входять у жодну сім'ю (в інших регіонах до мов, що перебувають поза мовними сім'ями, належать баскська, папуа й айнська).

XX. Індіанські (америндські) мови. Цими мовами розмовляє близько 27 млн тубільного населення Америки (гірські країни Центральної й Південної Америки) [21].

На противагу описаній вище *теорії полігенезу* (від грец. *poly* 'багато' і *genesis* 'походження'), що обстоює думку про наявність кількох різних центрів походження людини і відповідно мов, нині все більше прихильників здобуває *теорія моногенезу* (від грец. *μόνος* 'один' і *genesis* 'походження'), тобто вчення про походження всіх мов світу від однієї прамови (її прихильники – італієць Альфредо Тромбетті, американець Морріс Сводеш, українці Олександр Мельничук та Юрій Мосенкіс). Доведено на сьогодні давню спорідненість тюркських, монгольських та тунгусо-маньчжурських мов, які відносять до *алтайської сім'ї*. Висунуто припущення, що до неї належать корейська та японська мови. З'ясовано також, що дравідські мови мають генетичні зв'язки з фіно-угорськими. Зроблено перші вдалі кроки з об'єднання сімей у макросім'ї – це обґрунтування *ностратичної макросім'ї*, до якої віднесено індоєвропейські, картвельські, афразійські, кавказькі, фіно-угорські, уральські, дравідські й алтайські мови. Окремі лінгвісти включають до неї

також частину палеоазійських мов і навіть ескімосько-алеутські мови. Спорідненість ностратичних мов засвідчена наявністю у кожній із них численних споріднених морфем. Низка схожих рис, зокрема в позначенні осіб у всіх мовах світу за допомогою займенників, теж свідчить на користь **єдиного джерела походження всіх мов світу**.

Цікаво знати

Іван Огієнко у праці «Історія української мови» зауважує таке: «Як постали всі теперішні індоєвропейські мови, в тому числі й мови слов'янські, першим вияснив німецький учений Шляйхер. Він добре знав природничі науки, й року 1865-го застосував природний розвій і до постання людської мови. Він дав т. з. генеалогічну чи родословну теорію постання всіх мов. <...> Але глибше вивчення й час показали, що ця теорія нічим реальним не доведена. <...> Сильнішою й більш науковою була теорія хвиль чи групова теорія німецького вченого Йогана Шмідта, виставлена ним в 1872–1875 роках. За цією теорією, всі мови розвиваються спільно, рівнорядно й кожна мова непомітно переходить в другу мову, тому разючої межі між сусідніми мовами нема, вони завжди близькі».

Типологічна класифікація мов світу

Типологічна класифікація групує мови за особливостями їхньої структури незалежно від спорідненості. Типологічне мовознавство – напрям лінгвістики, у межах якого досліджують ступінь структурної подібності чи розбіжності мов незалежно від того, чи є вони генетично близькими.

Становлення типологічної класифікації пов'язано з іменами Фрідріха і Августа Шлегелів. Фрідріх Шлегель у праці «Про мову і мудрість індійців» поділив мови на флективні та нефлективні (афіксальні). Флективні – це, на його думку, мови «багаті, стійкі й довговічні», а нефлективні (афіксальні) – «бідні та штучні». Август Шлегель удосконалив класифікацію брата і виокремив мови без граматичної структури (аморфні, або ізолятивні), аглютинативні та флективні.

Вільгельм фон Гумбольдт розвинув класифікацію братів Шлегелів, поділивши всі мови світу на чотири групи: ізолятивні (кореневі), аглютинативні, інкорпоративні та флективні. Ця класифікація і досі не втратила актуальності.

➤ **Ізолятивні (кореневі) мови.** Для них характерні незмінність і морфологічна нерозчленованість слів. У цих мовах відношення між

словами передаються передовсім синтаксично (порядком слів, службовими словами, ритмом, інтонацією). Слова не відмінюються, вони наче ізольовані, звідки друга назва – *ізолятивні мови*. Класичними їх взірцями є писемна давньокитайська мова та в'єтнамська. Окрім них, також тибетська, бірманська, малайська, тагальська, яванська, бамана, сучасна китайська мова і деякі ін.

Уважається, що слово в цих мовах дорівнює кореневі (звідси й назва – *кореневі мови*). Таке визначення, однак, не вповні коректне, адже в кореневих мовах слово не має морфологічної структури, характерної, приміром, для індоєвропейських мов, де є корені та афікси й де останні часто є виразниками різноманітних граматичних значень у межах тих чи тих граматичних категорій (наприклад, числа, роду, часу). Однак китайська мова має власні граматичні категорії і засоби для вираження властивих їм значень. Це, для прикладу, «категорія тимчасової ознаки», що виражається за допомогою порядку компонентів. У китайській мові відмінність між *lengtianki* ‘холодна погода’ і *tiankileng* ‘погода холодна’ – це не лише різниця між атрибутивною та предикативною конструкціями, як, скажімо, в українській; тут додатково виражено і відмінність між постійною ознакою погоди (категорія тривалого стану – *tiankileng*) і тимчасовою її ознакою – *lengtianki*. Можливість передавати порядком компонентів відмінні граматичні значення виявляють і побудови на взірць *во хао* ‘я люблю’ – *хао во* ‘люби мене’.

➤ *Аглютинативні мови* (лат. *agglutino* ‘приклеюю’) – мови, у яких граматичні значення виражаються особливими афіксами-приклеюками, які додаються до незмінної основи слова. Ці афікси характеризують окремі відмінки іменників або час, спосіб, особу дієслова. Кожен із афіксів-приклеюок має строго закріплене значення, до того ж одне. Розташовуються афікси за таким принципом: від афіксів із узагальненим та широким значенням до афіксів із конкретнішим і вузьким значенням. Наприклад, у турецькій мові: *ev* – «будинок», *ev-ler* – «будинки», *ev-ler-in* – «твої будинки», *ev-ler-in-de* – «у твоїх будинках» і т. д. у всіх випадках основа слова *ev* залишається без змін. Важливо відзначити, що афікси легко відриваються від основи, а в утворений «простір» проникають пояснювальні слова [6, 45].

До аглютинативного типу належать тюркські, фіно-угорські, монгольські, іберійсько-кавказькі та окремі мови народів Азії, Африки, Океанії.

Уважають, що аглютинативні мови найпоширеніші та найстійкіші з-поміж усіх типів мов.

➤ **Інкорпоративні**, або **полісинтетичні**, – це мови, у яких різні частини висловлення об'єднані у вигляді аморфних слів-основ в складні комплекси за допомогою службових елементів. Їх можна вважати одним із різновидів синтетичних мов, у яких усі граматичні значення передаються в складі слова і для яких характерне послідовне приєднання відповідних морфем. До полісинтетичних мов належать чукотсько-камчатські, ескімосько-алеутські, абхазько-адигські та багато індіанських мов. Речення у цих мовах нагадують складні слова, через що їх можна було б назвати словами-реченнями. До прикладу, у мексиканській мові нагуатль: *ninakakwa* (я їм м'ясо), де *ni* – я, *naka* – їсти, *kwa* – м'ясо. Характерною особливістю цих мов є включення до складу дієслова-присудка інших членів речення, найчастіше – прямого додатка.

Характеризуючи інкорпорацію чукотської мови, великий знавець палеоазійських мов Володимир Богораз відзначав таку їхню особливість: вони «здатні поєднувати в одній граматичній формі декілька основ, що виражають різні поняття. Одне слово-комплекс може включати в себе дві, три й навіть більше основ. Типове для чукотської мови речення складається з декількох слів-комплексів».

Інший великий знавець полісинтетичних мов – Едвард Сепір – наводив такий приклад з полісинтетичної мови чинук (північноамериканська індіанська мова у штаті Орегон): реченню *Я прийшов, щоб віддати їй це* відповідає «слово» з одним наголосом *i-n-i-b-l-u-d-am*. Воно складається з кореневого елемента *d* – «давати», з шести функціонально різних префіксальних елементів (*i* – займенниковий об'єкт «їй», *l* – прийменниковий об'єкт, *u* – показник руху від мовця) і одного суфікса *am*, що уточнює просторове значення дієслова.

➤ **Флективні мови** – це такі, у яких провідна роль у вираженні граматичних значень належить флексії (закінченню). До флективних належать індоєвропейські мови та семіто-хамітські.

Для флективних мов характерні:

1) широке використання різноманітних флексій як зовнішніх (*стіл* – *стола* – *столи*), так і внутрішніх (*зелений* – *зелень*);

2) поліфункціональність афіксів, які передають різні значення (*ноги* – закінчення *и* виражає значення множини і називного відмінка);

3) міцна злютованість усіх морфем у слові, що не дає їм змоги порівняно вільно, як у аглютинативних мовах, переміщатися в межах слова (утворення на вірець *блюдолиз* – *лизоблюд* у флективних мовах – рідкість);

4) розмаїтість позицій афіксів стосовно кореня – то у вигляді суфіксів, то префіксів, то інфіксів;

5) відносна автономність слова у словосполученні чи реченні (наприклад, у реченні *Вона міркує образно* слово *міркує* своєю формою вказує, що йдеться про дієслово третьої особи однини теперішнього часу дійсного способу).

На відміну від аглютинативних мов, де афікси однозначні, стандартизовані й механічно приєднані до повних слів, у мовах флективних закінчення багатозначні, нестандартизовані, приєднуються до основи, яка зазвичай без флексії не вживається, органічно зливаючись з основою. Сусідні морфемі можуть формально проникати одна в одну (*козак* + *ськ(ий)* → *козацький*), що призводить до стирання меж між ними, яке називають *фузією*. Звідси й друга назва флективних мов – *фузійні*.

Флективні мови поділяють на синтетичні й аналітичні.

✓ *Синтетичні* (грец. *synthesis* ‘поєднання’) – це мови, у яких лексичне й граматичне значення зосереджене в межах слова (граматичне значення виражається за допомогою флексій, формотвірних афіксів, чергування звуків і суплетивізму). Вони архаїчніші від аналітичних і мають розвинуту морфологію. Такими мовами є українська, російська, білоруська, польська, чеська, литовська, німецька, старослов’янська, санскрит, давньогрецька, латинська, готська та ін.

✓ *Аналітичні мови* (грец. *ἀνάλυσις* – ‘роз’єднання’) – це такий тип мов, у яких відношення між повнозначними словами виражаються не зміною закінчень або звуків у коренях, а за допомогою порядку слів у реченні та службових частин мови (прийменників, часток, артиклів) тощо. До цього різновиду належать: усі романські, а також англійська, датська, новоперська, болгарська, македонська, гінді, урду та інші мови.

Поділ мов на аналітичні та синтетичні ґрунтується на тій чи тій доміантній мовній тенденції, характерній для морфологічної структури словоформи. Форми аналітичних мов трапляються паралельно з формами синтетичних мов ще в старолатинській, староіндійській та інших мовах.

Найпоширенішими типами мов вважаються аглютинативний та ізолятивний. Однак унаслідок широкої експансії індоєвропейських мов за кількістю мовців домінують мови флективного аналітичного типу (англійська, іспанська, португальська, французька).

Основний недолік типологічної класифікації полягає у тому, що вона не пояснює, як історично розвиваються окремі мовні групи. Усі спроби в історії мовознавства показати, які закономірності характеризують перехід мови від, скажімо, кореневого стану до аглютинативного або від аглютинативного до флективного (на думку деяких учених, вони «вершина творіння»), не дали позитивних результатів. Що більше, стара схема, згідно з якою усі мови начебто обов'язково розвиваються від кореневого стану до аглютинативного, а далі до флективного, виявилася під прискіпливішим поглядом некоректною. Схема ця сконструювана апріорно і не підтверджена мовними даними. Безперечно, в мові одного морфологічного типу можна спостерегти елементи мови іншого типу, але вони є лиш доказом того, що чистих морфологічних типів немає і що вони можуть взаємодіяти між собою» [8, с. 105].

Як і всі класифікації, типологічна класифікація мов братів Шлегелів – Гумбольдта, яку ще називають морфологічною, не була вичерпною і несуперечливою. Тож учені наступних поколінь намагалися вдосконалити її: наприкінці ХІХ ст. у працях Геймана Штейнталя, Макса Мюллера, Франца Фінка типологічна класифікація отримує подальший розвиток, вона стає багатомірною, позаяк враховує дані всіх рівнів мови, а не тільки морфологічного.

У ХХ ст. запропоновано інші варіанти типологічної класифікації мов – це семантична класифікація Едуарда Сепіра, характерологічна Владіміра Скалічки, також фонологічна (фундатори – Микола Трубецької, Олександр Ісаченко, Чарльз Хоккет) та синтаксична (праці Іллі Мещанінова, Джозефа Грінберга, Роберта Ван Валіна та ін.) класифікації.

Живі та мертві мови

Кожна мова має неповторну соціальну історію: вона може розбудовуватися, але й може втрачатися, занепадати, якщо перестає активно функціонувати в суспільстві. За критерієм активності вживання усі мови світу поділяють на живі й мертві.

➤ **Жива мова** має такі ознаки:

1) функціонує в сучасному суспільстві;

- 2) побутує в усній формі або в усній і писемній формах;
- 3) активно використовується в сьогоденні;
- 4) використовується в усіх сферах життя суспільства.

➤ **Мертву мову** характеризують такі ознаки:

- 1) вона вийшла з живого вжитку;
- 2) зберігається лише в писемних пам'ятках чи у штучному та регламентованому мовленні.

Усі мови первісно живі, проте з часом якась із них може занепасти. Перетворення живої мови на мертву – тривалий процес. Спершу звужується коло її вживання; далі вона використовується тільки в побуті; згодом нею розмовляють тільки представники старшого покоління; коли помирає останній носій мови – вона згасає, тобто набуває статусу мертвої.

Мови світу вмирають по-різному. Так, корінне населення Тасманії (сьогодні це австралійський острівний штат), як і індіанці Америки, жорстокими переслідуваннями вигнане з рідних місць. Тубільці вмирали від хвороб і пороків, завезених білими людьми, – від алкоголізму (індіанці Північної Америки), кокаїнової залежності (туземне населення побережжя Амазонки).

Сумний досвід згасання мови мала донедавна Ірландія. Здобувши у 1921 р. державну незалежність, вона не зуміла зупинити процес мовної асиміляції. Уведення ірландської мови до шкільної програми та адміністративно-ділової сфери теж не дало бажаних результатів. Тісні зв'язки з Англією призвели до засилля англійських газет, журналів, кінофільмів тощо. Помилковою виявилась і тактика пропаганди ірландської мови та культури англійською. Однак сьогодні можна потверджувати факт **ревіталізації** ірландської мови: британські медіа створюють власні ірландомовні ресурси; невпинно розширюється мережа успішних шкіл із навчанням ірландською мовою (*Gaelscoileanna*); створюються транскордонні структури з популяризації мови; представники протестантської більшості, а також послідовні прихильники британського правління у регіоні дедалі частіше спілкуються ірландською.

Цікаво знати

Ірландський мовознавець Донал О'Ріган в одній із праць стверджує: «Ірландська не вмерла. Нині це вже не рідна мова тих здеморалізованих селян, якою вона була наприкінці ХІХ ст., але мова впевнених у собі добре освічених молодих людей, які за 10 років перетворили ірландську економіку в таку, що

найшвидше розвивається з-поміж усіх країн ЄС. Сучасний ірландець каже, що це мова, від якої відмовилися його діди, але яка парадоксальним чином є рідною для його дітей».

Прикладом загроженої мови є ретороманська – четверта національна мова Швейцарської Конфедерації, якою розмовляють близько 60 тис. осіб, що проживають на сході країни, в кантоні Граубюнден.

Латинь – приклад мертвої мови. У період розпаду Римської імперії вона почала поступово втрачатися, а з повним її занепадом набула статусу мертвої. Попри це, вона продовжує бути офіційною мовою держави Ватикан, а також католицької церкви. Окрім того, знання латинської мови сьогодні потрібне фахівцям різних галузей науки, позаяк соціально-політичні, філологічні, математичні, технічні, медичні, юридичні тощо терміни утворилися й утворюються за допомогою елементів латинського походження, здебільшого кореневих.

Історії відомий і зворотний процес – відродження мови. Найяскравіше його свідчення – відродження мови іврит, якою послуговуються нині понад 5 млн ізраїльтян. Вона вийшла з активного ужитку ще наприкінці II ст. Однак євреї все ж вивчали її, читали створені на ній релігійні тексти. Наприкінці XIX та початку XX ст. в Європі та Ізраїлі відбулися процеси, що сприяли поверненню івриту до активного вжитку. Відродження мови стало складником цілої хвилі змін, пов'язаних із заснуванням 1948 року держави Ізраїль. Відродження івриту як живої й державної мови – це одне з див XX ст.

Інші приклади: понад 10 тис. жителів Гавайських островів заговорили на практично забутій ще десятиліття тому рідній мові; мексиканці намагаються повернути мову майя, а новозеландці – маорі; з 1978 р. перуанці вживають і вивчають у школах як другу офіційну, поряд з іспанською, мову племені кечуа.

Можливість відродження мови – одна з підстав вивчення загрожених мов. Друга полягає у тих цінних відомостях, що їх може дати кожна мова для вивчення лінгвістичних можливостей людини. Окрім цього, занепад усякої мови згубно впливає на вселюдську культуру.

ЛІТЕРАТУРА

Основна література

1. Бевзенко С. П. Вступ до мовознавства : короткий нарис : навч. посіб. Київ, 2006. 143 с.
2. Вступ до мовознавства : підручник / за ред. І. О. Голубовської. Київ : ВЦ «Академія», 2016. 320 с.
3. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства Київ : Видавничий центр «Академія», 2000. 368 с.
4. Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства. Київ : Видавничий центр «Академія», 2006. 336 с.

Додаткова література

5. Білецький А. О. Про мову й мовознавство. Київ : АртЕк, 1997. 224 с.
6. Глущенко В. А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в історії мовознавства. Московська лінгвістична школа : навч. посібник. Дніпропетровськ : 1996. 136 с.
7. Донець Л. С., Мацько Л. І. Вступ до мовознавства : практикум. Київ : Вища школа, 1989. 198 с.
8. Корунець І. В. Порівняльна типологія англійської та української мов. Contrastive typology of the English and Ukrainian languages : навч. посіб. Вид 3-є, виправл. і доповн. Вінниця : Нова Кн., 2004. 460 с.
9. Левицький Ю. М. Мови світу : енциклоп. довідн. Львів : Місіонер, 1998. 98 с.
10. Перебийніс В. Ступені генетичної спорідненості української мови з іншими мовами : статистичний зв'язок. *Українська мова*. 2012. № 3. С. 31–38.
11. Семчинський С. В. Вступ до порівняльно-історичного мовознавства : на матеріалі індоєвропейських мов : навч. посіб. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2001. 174 с.

Запитання. Завдання.

1. Опишіть загальнонаукові й лінгвістичні методи дослідження.
2. Схарактеризуйте індоєвропейську мовну сім'ю.
3. Назвіть авторів типологічної класифікації мов.
4. Визначте завдання типологічного мовознавства. Поясніть принципи типологічної класифікації.
5. Як відбувається формотворення на основі фузії і аглютинації?
6. У яких регіонах поширені фіно-угорські мови?
7. Ураховуючи засади типологічної класифікації мов, установіть співвідношення української, китайської, англійської, чукотської, турецької мов з їхніми типами.
8. Визначте сім'ю, групу та підгрупу таких мов: українська, білоруська, російська; фінська, карельська, вепська, естонська; іврит, арабська, фінікійська; англійська, нідерландська, німецька, їдиш; італійська, ретороманська, сардинська.

1.3. Природа, сутність та функції мови. Походження мови

Суспільний характер мови. Загальнонародна мова. Функції мови

Проблема «мова і суспільство» – одна з найдавніших в історії цивілізації: мова відображає не тільки фізичні умови, природу, клімат, побут своїх носіїв, але також їхню мораль, систему цінностей, менталітет, національний характер та характер взаємин з представниками інших національних спільнот. Ще в стародавні часи цікавилися зв'язком мови і суспільства – об'єднання людей, яке має певні географічні кордони, спільну законодавчу систему і певну соціокультурну ідентичність (Ніл Смелзер); надіндивідуальної духовної реальності, заснованої на колективному уявленні (Еміль Дюркгейм).

«Мова – це путівник у «соціальной дійсності». Уявлення, що людина орієнтується у зовнішньому світі без допомоги мови і що мова є всього лише випадковий засіб вирішення специфічних завдань, мислення і комунікації – це всього лиш ілюзія» (Едуард Сепір).

Мова – суспільний феномен. Цю її особливість засвідчують такі ознаки:

✓ набуття мовних навичок, розвиток здібності говорити відбувається лиш у суспільстві; мова не успадковується; розвиток мови не підпорядковується законам природи; фізичні ознаки людини (наприклад, раса) не стосуються мови;

✓ мовою володіють лише люди; тільки людині властивий мовний ген; на думку дослідниці Н. Бабиц, вона – середовище побутування національного гена;

✓ мова в суспільстві слугує найважливішим засобом спілкування (невербальні засоби виконують допоміжну функцію).

«Мова – обов'язкова передумова мислення і в умовах повної ізоляції людини. Однак зазвичай мова розвивається тільки в суспільстві, і людина розуміє себе тільки тоді, коли на власному досвіді переконається, що її слова зрозумілі й іншим» (Вільгельм фон Гумбольдт).

Досліджуючи проблему «мова й суспільство», учені виокремили й осмислили категорії та поняття, які допомагають сформулювати уявлення про соціальну зумовленість мовних явищ. Ці поняття

стосуються як суспільства (соціум, мовний колектив, сфера й середовище спілкування), так і мови (усно-розмовна і писемно-книжна форми мови, діалект, койне, мова народності, мова нації, літературна мова, типи літературної мови щодо виконуваних ними функцій, функціональні стилі, стан мови, зовнішня система мови (соціально-комунікативна система та її компоненти), мовна ситуація, види мовних ситуацій, комунікативне середовище та його типи тощо) [8, с. 73].

«Мова є знаряддям культури для побудови суспільства» (Деніел Еверетт).

Форма буття мови – це одна з конкретних форм її структурної організації та функціонування в соціумі. Мови світу мають багато форм вияву свого соціального призначення. Це зумовлено розмаїтістю історичних, соціальних, культурних та інших умов і потреб соціумів, неповторністю конкретних обставин, у яких складається, розвивається і функціонує та чи та мова, задовольняючи комунікативні запити всього суспільства чи його окремих груп – станових, професійних, вікових тощо. Попри значну структурну і функціональну розмаїтість мов, наявні типові, повторювані форми їх суспільного буття. Це дало підстави виділити найголовніші й оперувати ними як одиницями, набір і взаємодія яких може характеризувати стан мовного життя етносу чи держави або ж регіону, а з залученням інших параметрів – і лінгвістичний стан усього людства на певному етапі розвитку [12].

Питання про форми буття мови доволі нове в мовознавстві, зокрема соціолінгвістиці, а отже, не вповні досліджене й у багатьох моментах суперечливе – як у термінологічному визначенні поняття (пор.: форма буття мови, мовне утворення, підсистема мови, компонент соціально-комунікативної системи, мовна єдність, ідіом, код, лінгвема, соціолект тощо), так і в окресленні критеріїв розмежування форм буття мови й виробленні єдиного уявлення про зміст кожної з них у різні моменти історії та про ієрархію цих форм.

Форма буття мови, на думку Валентина Авроріна, – «це самостійні мовні структури, природно об'єднані в групи різної ієрархієї на підставі спільності вихідного матеріалу і тому зрозумілі представникам певного етносу, але відмінні за рівнем досконалості, універсальності і сферами використання». Це визначення уможлиблює виокремлення таких ознак форми буття мови:

1) матеріальна спільність «вихідного матеріалу»: звукового ладу, граматичного ладу (морфології, синтаксису), словника;

2) системність і самостійність структури кожної з форм буття або кожної групи однорядних форм буття (наприклад, усіх територіальних діалектів);

3) закріпленість за сферами використання;

4) відмінність комунікативних можливостей, зумовлених застосуванням у нетотожних за значущістю й складністю умовах спілкування.

Усі форми буття мови поділяють на *основні* (об'єднують за допомогою мовних контактів весь народ або ж його територіальні чи соціальні підрозділи) та *другорядні*.

Основні форми буття мови – це: 1) літературна мова; 2) народно-розмовна мова; 3) койне (наддіалектне утворення, інтердіалект); 4) просторіччя; 5) мова-піджин; 6) креольська мова; 7) територіальні діалекти; 8) соціальні (професійні) діалекти.

«**Другорядні** форми буття мови – це деякі типи соціальних діалектів (зокрема, таємні аргі торговців і ремісників-заробітчани, групові жаргони), ритуальні мови, кастові мови, статеві варіанти мови (чоловічі та жіночі «потайні» мови) тощо. Їхнє призначення інше – не об'єднання, а відокремлення певних соціальних, професійних чи вікових груп, що становлять меншість» (Н. Кравченко).

Суспільство виконує щодо мови регуляторну функцію, забезпечуючи їй стабільність, збереження літературномовних норм і оновлення їх. *Мовні норми* – це найстійкіші традиційні елементи мови, історично відібрані й закріплені в мовленнєвій практиці суспільства; сукупність колективних реалізацій мовної системи, прийнятих суспільством на певному етапі розвитку й усвідомлених ним як правильні, взірцеві. Найважливіші ознаки мовної норми – це *вибірковість, стійкість, обов'язковість*.

Цікаво знати

«В організованому суспільстві з серйозним ставленням до літератури складається і щодо писемної мови громадська совість, чуття користі, міри і краси, які однаково зв'язують письменника і читача. Думка повинна розвиватися, отже, і мова повинна рости, але непомітно, як трава росте. Усе, що зупиняє увагу на самому слові, будь-яка не тільки неясність, але помітна

незвичайність його відволікає увагу від змісту. Лише прозорість мови дає змісту можливість діяти легко, сильно, художньо» (Олександр Потебня).

Розвиток і функціонування мови значною мірою зумовлені, з одного боку, ступенем розвитку суспільства, а з іншого, – ставленням суспільства до неї, що отримує вияв у його мовній політиці.

Цікаво знати

«Мова перемагає своїх суперниць не завдяки якимось внутрішнім якостям, а тому, що її носії є войовничішими, фанатичнішими, культурнішими, заповзятливішими» (Андрé Мартіне).

Мовна політика – набір певних ідеологічних догм, постулатів і реальних дій, спрямованих на регулювання мовних відносин у країні або на розвиток мовної системи в певному напрямі. Від неї залежить мовна ситуація в багатомовній державі. Це означає, що її уряд може стимулювати розвиток багатомовності або ж стримувати його, звужуючи сфери функціонування недержавних мов, доводячи їх нерідко до занепаду. Сьогодні більшість поліетнічних держав формує мовну політику на базі мови титульної нації.

Мовна політика стосується також питань нормалізації літературної мови, тобто вироблення та впровадження мовних норм (орфоепічних, орфографічних, лексичних та ін.), усталення термінології тощо. Вона становить важливий складник національно-культурної політики держави, позаяк мова виконує в суспільстві низку життєво важливих функцій. **Функція мови** – це її роль, призначення в суспільстві.

Учення про функції мови – одне з досягнень лінгвістики ХХ ст. Усі мовознавці сходяться на думці про функційний характер мови, але не виявляють однастайності в окресленні переліку функцій. Так, одні з них виділяють дві функції – **комунікативну** (мова – провідний засіб спілкування) й **когнітивну** (вона відображає діяльність свідомості), інші – **комунікативну** й **мислетвірну**, дехто – ще й **емоційну**, а хтось називає понад двадцять функцій.

«Доти, поки в наших підручниках першим правилом буде те, що мова – це засіб комунікації, ми будемо вторинною державою і причетним вагоном до когось, бо найважливіша функція мови – це функція націєтворення і державотворення» (Ірина Фаріон).

На усунення цих суперечностей спрямована думка про актуальність розрізнення основних функцій та співвідносних із ними похідних (Михайло Кочерган, Юрій Маслов):

1) з **комунікативною** – експресивна, прагматична, інформаційна, емотивна, естетична, ідентифікаційна, фатична (контактовстановлювальна), метамовна, волюнтативна, магічна;

2) з **мислетвірною** – когнітивна, або гносеологічна, й акумулятивна.

Функційна неповнота мови згубно впливає на мову загалом, що неодмінно відбивається на долі народу.

«Синдромом занепаду нації є зменшення народжуваності в країні, еротизація мистецтва, схиляння перед чужим та занепад національної мови» (Артур Вірт).

➤ **Комунікативна** (від лат. *communicatio* ‘спілкування’) **функція**. Мова виникла з потреб комунікації, уся її організація підпорядкована цим потребам. Це провідна функція, а водночас, – важливий чинник розвитку мови. Комунікація – це не тільки діалог реальних осіб: певний текст може бути адресований як уявному співрозмовникові, так і собі самому (*внутрішнє мовлення*), ширшому чи вужчому загалу або всьому народові (наприклад, послання «І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм...» Тараса Шевченка).

«Найбільша розкіш на світі – це «розкіш людського спілкування» (Антуан де Сент-Екзюпері).

Цікаво знати

«Якщо спілкування є базовою функцією мови, то людські мови мало чим відрізняються від комунікації інших тварин, як вважають деякі лінгвісти, філософи й нейробіологи. Комунікація, зрештою, властива всьому Царству Тварин. Люди – не єдині комунікатори в природі; лише найкращі з усіх. Але саме в цій якості міститься й унікальність людських мов» (Деніел Еверетт).

«Мова меншою мірою слугує обміну думками й інформацією. Якщо це так, то можна вважати, що основною метою мови є допомагати мисленню, а не спілкуванню» (Деніел Еверетт).

✓ **Експресивна функція** певним чином підпорядковується комунікативній, але з нею не ототожнюється. Завдяки цій функції індивід має змогу перетворювати внутрішнє, суб'єктивне на зовнішнє, об'єктивне, доступне для сприйняття. Кожна людина характеризується неповторним, унікальним світом, який сфокусований у її свідомості, почуттях, мріях, волі, і лише мова здатна розкрити цей прихований світ.

✓ **Прагматична функція** полягає в тому, як мовлення впливає на адресата незалежно від того, як адресат його сприймає. Яскравий приклад цієї функції – військові команди. Для виконання цієї функції мова використовує звертання, наказовий спосіб дієслова тощо. Цю функцію називають ще *апелятивною* (Карл Бюлер), *конативною* (Роман Якобсон), *імпресивною* (від франц. *impressif* 'такий, що справляє враження').

✓ **Інформаційна функція** (інші назви – *репрезентативна, референтна, денотативна, номінативна*) полягає у передаванні іншому певної інформації про позамовну дійсність. Однак спілкування (комунікативна функція мови) – це не лише передавання інформації. Це добре видно із зіставлення інформаційної функції з *емотивною*. Для того, щоб точно передати інформацію, потрібна однотипність мовних засобів, регулярність, а для емоційного мовлення, навпаки, різнотипність, нерегулярність, їх розмаїтість. Для інформаційної функції суттєво те, що передається, а для емотивної – як воно передається. *Емотивну* функцію не можна плутати з *експресивною*. Вираження мовця («образ автора») й вираження почуттів та оцінок, урізноманітнення мовлення – це різні речі, хоч і пов'язані між собою.

✓ **Ідентифікаційна функція** виявляється в часовому й у просторовому вимірах. На думку Я. Радевича-Винницького, кожна людина має своєрідний індивідуальний мовний «паспорт», у якому відображаються національно-естетичні, соціальні, культурні, духовні, вікові та інші параметри. Мова є засобом спілкування, ідентифікації лише для тих, хто її знає, хто ототожнює себе в межах певної спільноти. А для тих, хто не знає мови, вона (мова) є причиною роз'єднання [25, с. 84].

✓ **Естетична функція** мови полягає в тому, що вона є першим джерелом культури, знярядям і водночас матеріалом для створення культурних цінностей [23, с. 87]. Митець спілкується з читачем, слухачем за допомогою мовних образів художнього твору. Мова має

поетичну природу, навіть окреме слово – це «малий твір мистецтва» (Ганс Глінц).

✓ **Фатична (контактовстановлювальна) функція** виявляється у розмові заради самої розмови («пусті балачки»), не виявляючи жодних інших ознак, передбачених іншими функціями. «Це є своєрідна мовна гра, яку зобов'язані підтримувати члени суспільства, дотримуючись етикетних настанов» [22].

Цікаво знати

Ліна Костеко у вірші «Лінг-понг» назвала фатичне мовлення «настільним тенісом розмов». Ось як воно може виглядати:

- добридень –
- здрастуйте –
- як справи? –
- спасибі – добре – як у вас?
- робота – літо – спека – спрага –
- а настрої?
- добре –
- все гаразд –...

Проте фатична комунікація надзвичайно важлива, і не тільки в побуті: прийоми іноземних делегацій, перемовини між державами й компаніями тощо вимагають дотримання фатичних ритуалів, до того ж завжди національно маркованих.

✓ **Метамовна (металінгвістична) функція**, коли одні слова чи вирази використовуються для пояснення інших або їх коментування (метмова фізики, хімії, кібернетики, логіки тощо).

✓ **Волюнтативна функція** – це функція волевиявлення: прохання, запрошення, поради, спонування тощо.

✓ **Магічна (магічно-містична) функція** – це функція заклинання, замовляння. Вона ґрунтується на вірі людей у те, що за допомогою слова можна викликати богоявлення, оживити мертвих, подіяти на певний предмет чи особу та підкорити їх своїй волі. «Слова мають величезну владу над нашим життям, – писав Микола Бердяєв, – владу магічну, ми зачаровані словами і значною мірою живемо в їхньому царстві». Вони можуть викликати уявлення, образи істот, яких у природі немає.

➤ **Мислетвірна функція**. Мова бере найактивнішу участь у процесі формування та формулювання думки. Ця функція тісно

пов'язана з комунікативною; дехто з мовознавців вважає її компонентом комунікативної.

Значення відомого вислову «обмінюватися думками» трактують як обмін певними мовними одиницями, у яких закодовані думки. «Хто ясно думає, той ясно висловлюється», – каже народна мудрість.

З мислетвірною функцією співвідносні такі похідні функції:

✓ **Когнітивна (гносеологічна, пізнавальна).** Мова слугує важливим засобом пізнання людиною світу. За словом можна встановити, як було пізнане явище, як постало певне поняття. Наприклад, в індоєвропейську добу корінь *ghel позначав і зелений, і жовтий колір та був, очевидно, орієнтований на рослинний світ, якому вони обидва властиві. У праслов'янській мові від цього кореня утворилась назва *зело* 'рослина', а вже від неї – прикметник на позначення кольору *зелений*. Інший фонетичний і словотвірний розвиток цього кореня засвідчує слово *жовтий* – у ньому [h] занепав, [g] замінився еквівалентом [ж] перед голосним переднього ряду, а вже на українському мовному ґрунті [e] заступило [o] відповідно до правила чергування *e//o* після шиплячих. Словотвірно слово *жовтий* сформувалося за допомогою давнього суфікса *-t-*. Людина, отже, завжди закріплювала пізнане в слові, часом розщеплюючи семантику єдиного кореня (*зелений – жовтий*) та ідучи в пізнанні докільля від конкретного до абстрактного (*зело – зелений*).

➤ **Акумулятивна** полягає у тому, що мова в своєму словнику, граматичних і словотвірних формах зберігає досвід своїх носіїв з освоєння й будування світу.

«Межі моєї мови означають межі мого світу» (Людвіг Вітгенштейн).

Усі названі (й не названі) функції мови виокремлюють лиш теоретично, гносеологічно. У природі мови вони нерозривно пов'язані.

Цікаво знати

«Насправді ж мова <...> не зводиться до жодної з багатьох своїх функцій. У мові концентрується сама сутність людського буття людини, історичного буття народу. Це переконаливо довели філософія, психологія, соціолінгвістика ХІХ й особливо ХХ століття. Звідси фундаментальна цінність мови як основи самоідентифікації людини і народу» (Іван Дзюба).

Єдність мови й мислення. Відмінності між мовою та мисленням. Типи мислення

Співвідношення мови та мислення – центральна проблема не тільки теоретичного мовознавства, а й філософії, логіки, психології.

Нею від найдавніших часів цікавилися також математики, фізики, медики та ін. Проте в літературі (філософській, логічній, психологічній, лінгвістичній) знаходимо відмінні, часом взаємозаперечні відповіді на питання про співвідношення цих феноменів. Це зумовлено кількома причинами:

а) у мові й мисленні тісно взаємодіють соціальні та індивідуально-біологічні чинники;

б) процес мислення прихований від безпосереднього спостереження, про нього ми можемо судити лиш дедуктивно, на основі мовленнєвих фактів;

в) немає згоди в розумінні співвідношення окремих сутностей, зокрема мислення і свідомості.

Мислення – це процес пізнавальної діяльності, під час якої мозок людини виконує складні розумові операції, використовуючи поняття, судження, умовиводи, результатом яких є припущення, прогнози, прийняття рішення.

Свідомість – це специфічна здібність особистості відображати дійсність; вона забезпечує формування її інтелекту; сукупність усіх психічних процесів, залучених до осмислення людиною довкілля та її власного буття. Вагома роль у пізнанні природи свідомості належить сучасним генетикам, біологам, нейрофізіологам та нейропсихологам.

Цікаво знати

Людська свідомість не може бути повністю незалежною від фізіології людини. Про це, власне, і свідчать останні досягнення нейропсихології щодо детермінації діяльності свідомості генами. Щобто людська свідомість, унікальна й непередбачувана, є, з одного боку, найвищим рівнем розвитку людини, а з другого, – у певних моментах детермінована генами і залежна від них.

Але що саме в свідомості підпадає під вплив генів? Згідно з дослідженнями, генетично детерміновані наші базові інтелектуальні здібності. Спостерігаючи за двійнятами, одні з яких жили в однакових умовах, а інші – в різних, науковці дійшли висновку, що наш рівень IQ не змінюється впродовж життя.

Частково генетично детерміноване й наше мислення. Гени не можуть визначати зміст нашої думки, але механізми її формування до певної міри можуть. Щобто вони можуть передбачити, як ми мислитимемо: логічно чи образно, що домінуватиме в наших думках, характер наших думок тощо. Гени також частково визначають нашу емоційну сферу. Наприклад, нещодавно був

винайдений ген страху. Він здатен поряд із довкіллям впливати на особистість (За Оксаною Стебельською).

У науці поширені дві думки щодо співвідношення мислення та свідомості: 1) вони перебувають у відношеннях перетину; 2) вони перебувають у відношеннях включення. На думку проф. Ірини Голубовської, «мислення є ядерною частиною свідомості, що сформувалося на її основі».

Наявні дві протилежні думки й щодо співвідношення мислення та мови, однаковою мірою неправильні: 1) між мовою та мисленням немає нічого спільного – це механістичний (*біхевіористський* від англ. *behavior* – ‘поведінка’) підхід, який відриває мову від мислення, і розглядає мислення як щось позамовне, відтак вилучає його з теорії мови; 2) мова й мислення – тотожні феномени (*менталістичний*; англ. *mentalist* від лат. *mens (mentis)* ‘розум, мислення’). Першу найяскравіше демонструють слова французького математика Жак Адамара: «Я стверджую, що слова повністю відсутні у моєму розумі, коли я думаю [...]. Усі слова зникають саме тієї миті, коли я починаю думати; слова з’являються в моїй свідомості тільки після того, як я закінчу або закину дослідження».

Ототожнювали мову та мислення німецькі вчені Іммануїл Кант (1724–1804), Йоганн Гердер (1744–1803), Вільгельм фон Гумбольдт (1767–1835), Фрідріх Макс Мюллер (1823–1900), так обґрунтовуючи свою позицію:

Цікаво знати

«Кожна мова є позначенням думок, і навпаки, найкращий спосіб позначення думок є позначення їх за допомогою мови, цього важливого засобу зрозуміти себе та інших. Мислити – значить говорити з самим собою» (Іммануїл Кант).

«Людський дух, мислить за допомогою слів... Кожний народ говорить так, як думає, а думає так, як говорить. Думки не можуть передаватися від однієї мови до іншої, тому що кожна думка залежить від мови, на якій вона формулюється» (Йоганн Гердер).

«Різні мови є носіями різних пізнавальних перспектив, різних поглядів на світ. .... Попри те, що ми розрізняємо інтелектуальну діяльність і мову, насправді такого поділу немає... Мова народу є його дух, і дух народу є його мова – важко уявити собі щось більш тотожне» (Вільгельм фон Гумбольдт).

Фердинанд де Соссюр теж розглядав мову й мислення як одне ціле, припускаючи, однак, можливість їх розмежування. Мову, казав він, можна порівняти з аркушем паперу, де думка – лицьовий його бік, а звук – зворотний; не можна розрізати лицьовий бік, не розрізавши зворотного; так само й у мові не можна відокремити думку від звука, а звук від думки – цього можна досягти лише шляхом абстрагування.

На думку більшості сучасних мовознавців і філософів, недоречно ототожнювати мову й мислення, як і кардинально розділяти їх: «Мову треба розуміти як умову для здійснення / протікання мислення і як засіб для зберігання й передачі думок, уже сформованих у процесі мислення» (Лев Нелюбін). Їхня увага спрямована передусім на виявлення характеру зв'язків між цими феноменами, бо, з одного боку, «беззмістовну думку легко зодягнути в слова» (Йоганн-Вольфганг фон Гете), а з іншого, – неословлена думка – це, власне, і не думка, не трактування якогось явища, а всього лиш припущення, прогноз.

«Може видатися смішним <...>, що речі стають зрозумілишими, якщо зображати їх за допомогою букв і складів; однак так воно і є» (Платон, IV ст. до н. е.).

Факт нетотожності мови й мислення сучасні психологи засвідчують наявністю різних типів мислення – чуттєво-образного, технічного й поняттєвого.

Чуттєво-образне мислення переважає у людей мистецтва: художників, режисерів, балетмейстерів, артистів тощо. Людина з таким типом мислення думає не словами, а картинами, образами, уявленнями. Тож навіть втративши унаслідок хвороби здібність говорити, вона може писати музику чи картини.

Технічне мислення теж здійснюється без участі мови. Першим на цей тип мислення звернув увагу німецький філософ Георг Вільгельм Фрідріх Гегель (1770–1831). Найбільшою мірою він властивий спеціалістам технічних професій (інженерам, конструкторам та ін.).

Поняттєве мислення засноване на суворому дотриманні правил вживання понять і побудови суджень. Поняття і судження розглядають як основні одиниці логічного мислення, яке обов'язково протікає в мовних формах. Тому його називають ще вербальним, або

словесним чи словесно-логічним (логічним). Досвід навчання глухонімих і особливо сліпоглухонімих людей доводить, що словесне мислення може зводитися не тільки до звукових, а й до зорових, жестових, тактильних форм.

Цікаво знати

«Думка, що мислення кожного є абсолютно однозначною для нього самого, – лише припущення. Її ще треба перевірити. Іншим питанням, яке слід врахувати, є те, що нам аж ніяк не зрозуміло, чи люди мислять мовою постійно або принаймні більшість часу. Багато людей, таких як біолог Франс де Ваал і письменник Шемпл Грендлін, заявляють, що мислять картинками, а не словами. Можливість існування таких форм мислення потребує експериментального дослідження» (Деніел Еверетт).

У контексті взаємозв'язку мови й мислення цікавим феноменом постає внутрішнє мовлення (мовлення «про себе»), яке відрізняється від зовнішнього тим, що є зредукованим, згорнутим (це засвідчує переважання в цей момент у мисленні несловесних форм). Воно виконує роль посередника між мовою і мисленням.

Відмінність між логічним та іншими типами мислення має психофізіологічне підґрунтя: права півкуля відповідає за образне й конкретне мислення, ліва – за логічне: у ній розташовані мовні центри – зони Брока і Верніке.

Про те, що єдність мови і мислення не означає їх тотожності, свідчать і такі факти:

– мисленню притаманна певна самостійність: воно може створювати поняття, які не мають відповідників у дійсності (домовик, мавка, русалка тощо);

– мова – матеріально-ідеальне явище, а мислення – ідеальне;

– мова – явище національне, мислення – інтернаціональне;

– будова й закони розвитку думки та мови неоднакові. Основні одиниці мови – фонемі, морфемі, лексемі, словосполучення, речення, а мислення – поняття, судження й умовиводи. Між ними – складні зв'язки (пор. граматичну категорію роду і поняттєву категорію статі).

Мислення здійснюється в певних формах:

а) **поняття**: «книга», «брошура», «журнал», «газета», «тижневик» належать до однієї тематичної групи, але розрізняються такими ознаками, як «формат», «обсяг», «періодичність» тощо;

б) *судження*: логічне мислення починається там, де з'являється судження. У судженні обов'язково що-небудь стверджується або заперечується; воно може бути істинним або хибним. У мові судженню як формі мислення відповідає речення. Судження має певну структуру: суб'єкт, предикат і зв'язка (остання може бути пропущеною, пор.: *Будинок є високий і Будинок високий*). Суб'єкт – це сам предмет думки, у реченні йому зазвичай відповідає підмет. Предикат – це те, що стверджується або заперечується про предмет; у реченні йому відповідає присудок. Проте не всяке речення співвідноситься з судженням – ним не є речення-запитання і спонування, а також ті, що виражають почуття й оцінки, наприклад: *А!; О!; Ех!; Класно!; Котра година?; Привіт!*

в) *умовивід*, тобто сам процес думки, отримання нового судження зі змісту вихідних суджень.

Іншим важливим доказом того, що мова і мислення – явища нетотожні, є їх неоднчасне виникнення. Історично мислення передує мові. Саме тому й функції мови щодо мислення змінювалися: спершу мова лиш включалася в процеси мислення, доповнюючи його практично-дійовий й наочно-образний різновиди, і тільки згодом стала основним знаряддям мислення. Хоч існує й інша думка: мислення й мова постали одночасно [18, с. 28–29].

Отже, мова й мислення пов'язані, але не тотожні; вони нерозривні, але не становлять єдиного цілого; певною мірою автономні й наділені специфічними ознаками.

«Мова – не тільки знаряддя думки, а й один із її чинників» (Максим Рильський).

Мова й мовлення. Діалектична єдність мови та мовлення в процесі їх виникнення, існування й розвитку

Одну зі своїх провідних функцій – комунікативну – мова реалізує тільки через мовлення. Отже, мова й мовлення – поняття не тотожні.

Мова – це система знаків соціального походження, яка постала і формувалася впродовж історичного розвитку діяльності людини. Це система, що має характер своєрідного коду.

Мовлення – це реалізація цього коду; акт вживання людиною мови для спілкування. Мова не лише актуалізується, а й розвивається

у мовному спілкуванні. Мовлення двох людей, попри те що вони послуговуються однією мовою, завжди специфічне: одні висловлюються образно, багатослівно, інші – скупі, сухо, малозрозуміло, що свідчить про наявність відмінностей у володінні мовою.

Донині немає однозначного тлумачення мови й мовлення та критеріїв їх розмежування. Фердинад де Соссюр, Лев Щерба та Євгеніо Косеріу трактують мову як продукт, що виділяється з мовлення. На думку ж Тимофія Ломтєва й Адама Супруна, мовлення – явище об'єктивне, похідне від мови. Михайло Кочерган розглядає мову, з одного боку, – як механізм, за допомогою якого породжується й розуміється мовлення, а з іншого, – як систему правил і набір одиниць, які становлять узагальнені фахівцями факти мовлення. Отже, історично мовлення первинне, а мова вторинна, проте з погляду синхронії мова первинна, а мовлення вторинне, бо усяке висловлення постає з наявних у мові елементів та за ustalеними схемами їхньої сполучуваності.

Мовлення можна розглядати в статичному аспекті (як текст) і в динамічному (як мовну діяльність у системі діяльностей людини). Ця діяльність можлива, позаяк мова володіє специфічними засобами й механізмами створення конкретних повідомлень. Дія останніх (наприклад, віднесення імені до конкретного предмета) дає змогу, створюючи мовні вислови, «застосовувати «стару» мову до нової дійсності». Мовлення (мовна діяльність) як одна з форм соціальної активності людини наділене ознаками зумисності й цілеспрямованості: ми розповідаємо, запитуємо, спонукаємо, беремо на себе певні зобов'язання тощо. Комунікативні цілі хоч і різнорідні, але, як бачимо, універсальні. Є такі людські дії й учинки, що поза мовленнєвими актами не можливі (обіцянка, вибачення, привітання тощо). Мовлення бере участь і в багатьох інших видах соціальної активності, без нього немислимі організація праці та всі інші види суспільного буття.

Цікаво знати

Без сумніву, мова і мовлення тісно пов'язані між собою і один одного зумовлюють: мова необхідна, аби мовлення було зрозумілим і завдяки цьому результативним; проте мовлення необхідне, аби сформувалася мова <...>. Звідки б узявся зв'язок поняття зі словесним образом, якби такий зв'язок не

мав місця від початку в акті мовлення? З іншого боку, лише слухаючи інших, ми навчаємося своїй рідній мові; мова відкладається в нашому мозку тільки внаслідок численних актів досвіду. Нарешті, саме завдяки мовленню мова зазнає розвитку: наші мовні навички змінюються від вражень, отриманих під час слухання інших. Отже, існує взаємозалежність між мовою та мовленням: мова – це водночас і знаряддя, і продукт мовлення. Однак, усе це не заважає мові та мовленню бути двома цілком різними речами. Мова існує в колективі як сукупність відбитків, відкладених у кожного в мозку <...>. Отже, це щось таке, що є у кожній особі, але водночас є загальним для всіх і перебуває поза волею тих, хто ним володіє (Фердинанд де Соссюр).

Отже, **мовлення** – це і процес використання мови (говоріння), і його результат (висловлення, текст), тоді як **мова** – те спільне, загальне (морфеми, слова, схеми їх побудови, структурні схеми словосполучень і речень тощо), що наявне у свідомості її носіїв і забезпечує їх порозуміння.

Наголошуючи на нетотожності мови й мовлення, мовознавці виокремлюють специфічні ознаки кожного з феноменів:

мова

- ✓ абстрактна, загальна, адже є надбанням всього народу, стабільна, пасивна, статична, інваріантна, нелінійна, у кількісному плані обмежена; у ній усе правильне; вона має ієрархічну будову: усі звуки, слова, словоформи існують в ній одночасно; за своєю суттю є явищем психічним, потенційним, соціальним;

мовлення

- ✓ конкретне, часткове, змінне, активне, динамічне, варіативне, кількісно необмежене, може містити помилки, лінійне (розгортається в часі), довільне; це явище фізичне й психофізичне, індивідуальне.

Мова є основою для мовлення, а мовлення дає матеріал для мови й матеріалізує зв'язок між мовою та мисленням.

Отже, **мова** й **мовлення** – це взаємопов'язані та взаємозалежні сутності. Проблему розмежування цих понять порушив ще у ХІХ ст. Вільгельм фон Гумбольдт, який уважав, що мова як сукупність її продуктів відрізняється від окремих актів мовленнєвої діяльності. Не завжди чітко та послідовно розмежовували ці два поняття Гейман Штейнталь, Ян Бодуен де Куртене, Герман Пауль. І лише Фердинанд де Соссюр у «Курсі загальної лінгвістики» обґрунтував положення

про те, що мова – це система, яка існує в мозку людини, а функціонує в мовленні, висловленнях тощо. Мова й мовлення, на думку вченого, феномени взаємозалежні та передбачають один одного.

Важливо, що не всі мовознавці прийняли це соссюрівське протиставлення мови й мовлення – це Гуго Шухардт, Вітольд Дорошевський, Отто Єсперсен, Леонард Блумфілд, Олександр Мельничук. Попри те, більшість сучасних учених визнають його, як і думку про наявність глибокого зв'язку між мовою та мовленням.

Гіпотези про походження мови

Проблема походження мови, хоч і цікавила людину від найдавніших часів, досі однозначно нерозв'язана, передусім тому, що первісна мова не мала писемних фіксацій.

Первісної мови не відшукати ні в історії, ні в переказах, ні в граматиках (Шарль де Бросс).

Основні питання, які ставили і ставлять перед собою дослідники, – коли і як постала мова, якою вона була на перших етапах розвитку людства тощо. І вичерпної відповіді не отримали й не отримують. Є лиш здогадки та припущення, які в різні часи і в різний спосіб висловлювали мовознавці, антропологи, археологи, психологи, зоопсихологи, біологи, етнографи, нейрофізіологи та ін., позаяк проблема походження мови тісно переплітається з проблемами розвитку суспільства, мислення, самої людини.

В. Казанський з цього приводу у своїй «Книзі про мову» пише: «Ми починаємо говорити в такому ранньому віці ..., що й не пам'ятаємо, як це було, та й не замислюємося над цим. Говорити для нас так само природно, як і ходити ... Але спробуйте запитати себе: як це виходить, що ми говоримо? Що таке слово? І виявляється, що мова така складна й хитра штука, з якою не порівняється наймудріший механізм. І що слово, мабуть, найдивовижніша річ у світі ... Слово існує фізично тільки в нашому диханні, у нашому голосі, у русі мови і губ, в якихось мозкових процесах. Усе це швидкоплинно, невловимо, примарно, як тінь від птаха, що пролітає. І, проте, слова так само реальні, як речі, що нас оточують ... Це не наші легені, довільні винаходи. Слова існують незалежно від кожного з нас. Їх форма і значення загальнообов'язкові й непорушні. Вони дуже древні – древніші держав і міст, древніші найдревніших речей, що знаходять

під час археологічних розкопок і зберігають у музеях. Слова, можна сказати, найдревніша річ на світі»

Цікаво знати

Мова почалася ще з людини прямоходячої (Homo erectus) і виникла більше мільйона років тому, отже, користувалися нею 60 тисяч поколінь (Деніел Еверетт).

Установлено, що вже в античні часи (V–IV ст. до н. е.) філософи дискутували стосовно проблем походження мови та надання назв предметам – знаменита суперечка між представниками школи Платона та школи Демокрита. Перші вважали, що назви речам даються не довільно, а відповідно до їхньої природи, а це свідчить про природний характер виникнення мови, тобто про біологічну зумовленість її постання. Другі, – що предмети доквілля суспільство іменує за домовленістю і що мова – штучне утворення.

Від тих часів склалося багато теорій походження мови, які в той чи той спосіб пов'язані з наведеними поглядами античних мудреців.

Цікаво знати

*Ще з найдавніших часів учені замислювалися над походженням мови або глотогенезом (від грец. *glotta* – 'мова' і *genesis* – 'походження') і сформували два основні підходи до витлумачення цієї проблеми: 1) теорія штучного походження мови, згідно з якою мова була створена Богом або людьми штучним шляхом, «за встановленням» («теорія тесей» у давніх греків; засновник – давньогрецький філософ Демокрит, V–IV ст. до н.е.; 2) теорія природного походження мови («теорія фюсей»; засновник – римський філософ Лукрецій, I ст. до н. е., під впливом праць якого у другій половині I ст. до н.е. римський архітектор й інженер Вітрувій у творі «Десять книг про архітектуру» писав, що в давні часи люди встановили слова під впливом щоденної навички робити видиханням різні звуки).*

Активне дослідження глотогенезу протягом XIX ст. вченими-лінгвістами (В. Гумбольдт, О. Потебня, Г. Штейнталь) і нагромадження значної кількості даних з різних наук (психологія, біологія, генетика, археологія тощо) спричинилися до того, що у XX ст. на зміну суто філософським міркуванням про шляхи виникнення мови прийшов комплексний аналіз даних етології, нейрофізіології, генетики, психолінгвістики, археології, антропології, інших наук, який уможливив реконструювання картини становлення людської мови з досить високим ступенем обґрунтованості (за Іриною Малинюк).

Наведемо найважливіші теорії походження мови.

➤ **Теорія звуконаслідування.** Вона пояснює виникнення мови через наслідування людиною звуків довкілля. Ця теорія була розроблена стоїками (Діоген Лаертський, Варрон, Блаженніший Августин, Секст Емпірик, Аммоній та ін.). У ХІХ–ХХ ст. теорія звуконаслідування знайшла відображення у працях Готфріда Вільгельма Лейбніца, Йоганна Гердера, Вільгельма фон Гумбольдта та ін. Усі вони визнавали наявність зв'язку між звуком і значеннями, називаючи його природним. Відтворення ричання звірів, крику птахів, шуму води, вітру зумовлювало з'яву перших слів, як-от: *му, гав-гав, дзінь-дзінь, бац, крап* тощо; від них згодом утворилися похідні на взірець *гавкати, гавкання, гавкіт; крапати, крапання, крапля* тощо [18, с. 40].

Противники теорії звуконаслідування критикували її прихильників за недооцінку ролі соціальних чинників, за абсолютизацію принципу звуконаслідування (бо ж є чимало предметів у довкіллі, які не звучать). На їхню думку, серйозно сприймати цю гіпотезу складно ще й тому, що звуконаслідувальних слів більше в нових, розвинутих мовах, ніж у мовах примітивних народів. Тож Макс Мюллер жартівливо називав цю гіпотезу «*теорією гав-гав*».

➤ **Звукосимволічна теорія** близька до звуконаслідувальної. Деякі вчені їх навіть ототожнюють. Позаяк в основу цієї гіпотези покладено не звуконаслідування, а цілком інше явище (звукосимволізм), то цілком доречно цю гіпотезу виокремлювати. Згідно з її постулатами, між почуттями й емоціями людини, з одного боку, та звуками, з іншого, є певний прямий зв'язок. Невипадково Аврелій Августин (354–430) говорив, що назви речей пов'язані з тими враженнями, які вони (речі) справляли на людину: слово *mel* 'мед' приємне для слуху, а *acer* 'гострий' – неприємне. Прихильниками цієї теорії були німецькі вчені Готфрід-Вільгельм Лейбніц (1646–1716), Вільгельм фон Гумбольдт, Якоб Грімм (1735–1868), Гейман Штейнталь, український мовознавець Олександр Потебня (1835–1891), швейцарський мовознавець Шарль Баллі (1865–1947) [18, с. 40].

Досить цікаво та оригінально висловив свою думку про звукосимволічну гіпотезу російський поет-символіст Костянтин Бальмонт:

«Голосні – це жінки, приголосні – чоловіки. Голосні – це наш голос, матері – що нас родили, сестри – що нас цілували, перводжерело, звідки ми витекли в словеснім своїм лику. Отже, коли б у мові нашій були тільки голосні, ми не вміли б розмовляти – лише голосили б ними в текучій вольготності без форми, як плещуть води розливу. А приголосні мужньою своєю твердою вдачею впорядкували розкіш розливу, стали дамбою, греблею, довгим молом, ясним річищем, що спрямовує води до свідомої праці. Все ж, хоч і керують усім приголосні, хоч і вважають вони себе за справжніх господарів слова, – не на приголосних, а на голосних буває наголос в кожному слові...

Азбука наша починається з А. А – найясніший, найголосніший звук, що без усякої перегороди виходить з рота... А – перший основний звук розкритого людського рота, як М – закритого. М – болісний звук глухонімого, стогін затриманої, здавленої муки, А – голосіння надмірного страждання. Два первоначала в однім слові, що повторюється трохи не в усіх народів – мама. Два первоначала в латинському амо – люблю. Захоплене дитяче гукаюче а, і в глибині мовчання прямуюче німіюче м. М'яке м, воложне а, сумне м, ясне а. Медове м і а – як бджола. В м – мертвий шум зими, в а – чарівна весна... Як камінь, а – не жаркий рубін, а в місячній чарі опал, іноді, частіш же барвами дня граючий діамант, вся гама барв... Слава повногласному А, це наша слов'янська буква!

О – це горло, О – це рот, О – звук захоплення. Урочистий розлог, просторінь єсть о: поле, море, обшир. Чому кажемо ми оргія? Тому, що в оргії – стогін захоплення. Все величне, хоч і темне, визначається через о: стогін, горе, гроби, похорон, сон, море... Гострозоре око ворога вовка, і око сліпе бездомної півночі. Извої суворі волі. Бездонне о.

У – музика шумів, вигукування жаху... Тук мідяних труб. Грубе по матерії своїй: стук, бунт, тупо, круто, рупор...

Белькотання хвилі чуємо в л, щось воложне, любовне – ліана, лілея. Переливне слово люблю... В самій природі л має певне розуміння, так само, як паралельне р, що стоїть поряд. Стоїть поряд і протилежне. Два брати – отже один світлий, а другий темний. Р – скоре, мережане, грізне, спірне... Р – один з тих віщих звуків, що беруть участь і в мовах різних народів, і в роцотах всієї природи. Як з, с, і ш чуються і в людській мові, і в сичанні гадюки, і в шепотінні листу, і в посвисті вітру, так і р бере участь і в річі нашого рота й горла, і в гарчанні тигра, і у воркуванні горлинки, і в кряканні кряка, і в роцотанні бурхливих вод, і в гуркоті грому...» (Костянтин Бальмонт).

Дослідження другої половини ХХ ст. доводять, що звуконаслідування і звукосимволізм, поряд із жестами, відігравали важливу роль у постанні мови.

➤ **Вигукова теорія** пояснює походження мови з природних вигуків, тобто з інстинктивних реакцій на зовнішні подразники – на погожий літній ранок, дзвінкий струмок, тепле сонце – «Ох!». Від цього вигуку утворилися похідні – *охати, охання, охало*. Так народжувалася мова. Ця теорія мала прихильників і в давнину (епікурейці), і в пізніші часи (Жан-Жак Руссо, Гейман Штейнталь, Олександр Потебня).

Безумовно, складно заперечувати роль емоцій у розвитку мови, як і людини, але беззастережно приймати вигукову гіпотезу не випадає, бо тоді виникнення мови треба вважати випадковим явищем. Зрештою, не можна зводити мову лише до експресивної функції, коли їй властиві й інші, до того ж важливіші.

➤ **Теорія соціального договору.** Ця теорія є розвитком учення Демокрита й Аристотеля про умовність, довільність назв. Її основоположником вважають Діодора Сицилійського, який писав: «Спочатку люди вели невлаштований спосіб життя; подібно до звірів, поодиночі виходили на пасовища і жились смачною травою та плодами. Біда навчила їх захищатися від звірів, допомагати один одному. Вони почали поступово впізнавати один одного. Їхні звуки були ще неосмисленими і нерозбірливими, але поступово вони перейшли до слів і встановили символи для кожної речі, сформулювали зрозуміле для них самих пояснення всього в довкіллі» [18, с. 42].

Гіпотезу соціального договору заперечують більшість мовознавців таким аргументом: щоб домовлятися, необхідно вже мати мову.

➤ **Гіпотеза трудових вигуків** пояснює виникнення мови з відсиланням до трудових вигуків, що супроводжують трудову діяльність людини. Запропонував цю теорію Людвіг Нуаре (1829–1889) у другій половині XIX ст. Підтримав її Карл Бюхер (1847–1930).

По суті, це варіант вигукової теорії. Тільки вигуки тут нічого не виражають, а виступають лише засобом ритмізації праці. Позитивним аспектом гіпотези трудових вигуків є те, що вона пов'язує походження мови з працею. Проте трудові вигуки – це всього лиш технічний прийом виконання колективної праці, вони не несуть жодної інформації і не виконують комунікативної функції. Таке розуміння мови є біологічним, бо інстинктивний вигук, хоч і пов'язаний із працею, – факт біологічний, а не соціальний [18, с. 42].

➤ **Теорія жестів** наголошує на тому, що люди спочатку спілкувалися жестами, а потім перейшли на звукову мову. Цю думку обстоював російський учений Микола Марр (1864–1934). Вільгельм Вундт, як її прихильник, уважав, що мова жестів (рухи рук) існувала паралельно зі звуковою мовою. За допомогою звуків людина виражала почуття, а за допомогою жестів – уявлення про предмети. Жести використовують носії різних мов, однак є серед них такі, для яких вони мають особливе значення – наприклад, представники австралійського племені аранда послуговуються 450 жестами. Актуальна вона також для племені варрамунга, вдови якого мусять цілий рік мовчати, а от жестикулювати можуть.

Цікаво знати

У спілкуванні варто вірити більше жестам, ніж словам. Нерідко вони видають те, що ми так наполегливо намагаємося приховати. Приміром, брехуна чи не вповні щирого співрозмовника викриє постійне доторкання до носа. Психологи пояснюють цей жест так: коли ми кажемо неправду, у нас справді свербить ніс. Наказати своєму тілу «мовчати» – неможливо. Якщо прийняти всю повідомлювану співрозмовникам інформацію за 100 %, то на словесний спосіб її передачі припадає максимум 7 %. Понад 40 % – на інтонацію й модуляції голосу, а більше 50 % – на міміку й жести. Останні можна розподілити на універсальні та специфічні. мешканці півдня послуговуються жестами активніше, ніж жителі півночі. Справжніми майстрами мови жестів є італійці, іспанці та латиноамериканці.

Прихильником теорії жестів був і російський мовознавець В'ячеслав Іванов (1929–2017). Він указував на паралель мовного розвитку дитини й людства (жестова комунікація – однослівні позначення предметів – сполучення слів у короткі речення). На його думку, жести були основним засобом спілкування гомінідів, що жили приблизно 3 млн років тому (гомініди – родина приматів, до якої відносять як викопних (австралопітек, пітекантроп, неандертальць тощо; найдавніші із них жили приблизно 7 млн років тому), так і сучасних людей).

➤ **Теорію ігор** обґрунтували американські вчені. Її суть полягає в тому, що мова народилася з гри: людина примітивно моделювала дійсність, замінювала реальні речі звуковими заміниками, що стали з часом елементами мови.

➤ **Контактну теорію** обґрунтував російський мовознавець Василь Абаєв (1900–2000), який вважав, що в давні часи члени одного племені розуміли одне одного і без мови, а ось контактування з чужинцями вимагало повідомляти про них звуковими сигналами на взірець *ми, вони, свої, чужі*. Викрики чужого племені могли використовуватися як його позначники, а свого – як самоназва.

➤ **Теорію спонтанного стрибка** запропонував німецький лінгвіст Вільгельм фон Гумбольдт. Згідно з нею, мова виникла «стрибком», одразу з усім багатством лексики і граматики: «Мова не може виникнути інакше як відразу і раптом, або, точніше кажучи, мові в кожний момент її буття повинне бути властиво все, завдяки чому вона стає єдиним цілим. Мову неможливо було б придумати, якби її тип не був закладений в людському розумі. Щоб людина могла осягнути хоч би одне слово <...> як членороздільний звук, що позначає поняття, уся мова має міститися в ній у всіх своїх зв'язках. У мові немає нічого одиничного, кожен окремий елемент проявляє себе лиш як частина цілого. Хай яким природним не видається припущення про поступове утворення мов, вони могли виникнути лиш одразу. Людина є людиною тільки завдяки мові, а для того, щоб створити мову, вона вже повинна бути людиною. Тобто одне слово припускає наявність всієї мови».

➤ **Теорія Ф. Енгельса** запропонована німецьким філософом та істориком Фрідріхом Енгельсом у праці «Роль праці в процесі перетворення мавпи в людину». Набула поширення в країнах, що перебували під впливом комуністичної ідеології.

Відповідно до цієї гіпотези, багато тисячоліть тому в Південній Азії жила високорозвинена порода людиноподібних мавп – австралопітеки. Від інших вони відрізнялися вертикальною ходою, укороченою щелепою і великим мозком. Пряма хода відіграла вирішальну роль у процесі перетворення мавпи на людину. Вона більше бачила – і це сприяло розвитку її мислення; вивільненими передніми кінцівками могла виготовляти знаряддя праці – і це удосконалювало її руку. Жили мавпи гуртом, це вимагало взаємної підтримки і вміння спілкуватися.

Спочатку австралопітеки використовували тільки звукові сигнали. Поступово в них розвинулася гортань. Уживання м'ясної їжі впливало на розвиток мозку. З часом думка навчилася відволікатися від конкретного предмета, формувалося абстрактне мислення. Праця, мова і думка формувалися одночасно і в єдності.

На думку академіка Юрія Овчинникова, в людини, на відміну від приматів, є *ген мови*. Тому, як стверджує дослідник, людина не може походити від мавпи, а тільки від людини. Неможливо мавпу навчити мови [18, с. 43–44].

➤ **Теорія божественного походження мови** – учення, яке стверджує, що мова виникла завдяки божественному або космічному (інопланетному) втручанню.

«Однією з поширених думок була та, що всі мови ведуть початок від гебрейської, позаяк вона вважалася мовою Бога» (Деніел Еверетт).

Чимало видатних учених різних часів зверталися до Біблії, як вона пояснює факт виникнення мови. Григорій Нісський писав: «Бог дав людині дар мови, але не відкрив їй назви предметів». До беззаперечного божественного втручання схилився й Вільгельм Гумбольдт: «Мова – не тільки зовнішній засіб спілкування людей у суспільстві, вона закладена в природі самих людей і необхідна для розвитку їхніх духовних сил та формування світогляду». Окрім того, гіпотезу про божественне походження мови підтверджує й пояснює теорія моногенезу мов, до якої сьогодні схилиються більшість мовознавців.

Цікаво знати

«Упродовж багатьох століть люди пропонували різні гіпотези щодо того, де й коли з'явилася мова. Міркували, який із багатьох видів роду Homo першим почав нею послуговуватися. Ставили питання про те, яка саме мова лунала на світанку людської історії. ... мова поступово розвинулася із культури, формуючись людьми, які комунікували одне з одним, завдяки людському мозку. Мова служниця культури.

.... З упевненістю можна сказати, що перші мови були так само обмежені нейропсихологією й будовою голосового апарату людини. ... Мова починалася не із жестів, не зі співу й не з наслідування звуків тварин. Мови зросли з культурно зумовлених символів. Люди впорядковували ці символи та будувала з них символи вищого порядку. Водночас символи супроводжувалися жестами й модуляціями висоти голосу (інтонації). Жести й інтонація функціонували разом і окремо для привернення уваги певні символи у висловлюванні – найбільш «новинні» для слухача. Ця система символів, їхнє впорядкування, жести й інтонація виникли спільно – кожен з компонентів додавав щось таке, що вело до ускладнення й підвищення ефективності. Жоден

із цих компонентів не був частиною мови, доки вони всі не стали нею (ціле додає мети частинам) – і сталося ще близько двох мільйонів років тому. Мова була винайдена і сформована культурою, вона стала можливою завдяки нашому великому й щільному мозку. Це поєднання мозку й культури пояснює, чому тільки люди здатні говорити» (Деніел Еверетт).

«Біблія стверджує, що Бог розділив людей мовами, щоб вони не розуміли один одного і не змогли домовитися чинити разом злі вчинки. З іншого боку, коли мова йде про добрі справи, Бог дає окремим людям дар володіння іншими мовами. У Діях святих апостолів (одна з книг Нового Заповіту) описується подія, що відбулася з апостолами: «Коли настав день П'ятидесятниці, всі були однодушно разом. Аж ось роздався знезацька з неба шум, ніби буря раптова зірвалася, і переповнила весь той дім, де сиділи вони. І з'явилися їм язички поділені, немов би огненні, та по одному осів на кожному з них. Усі ж вони сповнились Духом Святим, і почали говорити іншими мовами, як Дух давав їм говорити. А в Єрусалимі жили юдеї та побожні люди від кожного народу під небом. Щойно стався цей шум, зійшлося багато народу, і захвилювалися, коли почули, бо кожен говорить до них їхньою власною мовою. Дивувалися і чудувалися, кажучи один до одного: ці, що говорять, не галілеяни? Як же ми чуємо кожний своєю рідною мовою, в якому народилися. Парф'яни та мідяни, еламїти й ті, і мешканці Месопотамії, з Юдеї і Каппадокії, Понту й Азії, Фригії і Памфїлії, Єгипту й околиць Лівії, прилеглих до Кірін, і захожі римляни, юдеї і прозеліти, критяни й араби, усі чуємо нашими мовами проголошують величні діла Божі? (Дії 2: 1-13). Схоже, «День П'ятидесятниці», або Трійця, заслуговує на те, щоб окрім свого релігійного значення стати Днем Лінгвіста або Перекладача» (Олександр Кравець).

На переконання деякого з дослідників, проблема походження мови не становить справжнього інтересу для лінгвістичної науки (Едвард Сепір), вона «перебуває поза компетенцією мовознавства» (Жозеф Вандрієс), а Французька академія наук 1886 року навіть накладала заборону на її дослідження і не приймала більше праць на тему походження мови.

Розвиток і функціонування мов у різні історичні епохи

Розвиток мов залежить від розвитку суспільства, умов його побутування. А воно, як відомо, перейшло різні етапи розвитку, засвідчені відмінними історичними спільнотами людей (рід, плем'я, племінний союз, народність, нація), для кожної з яких мова була обов'язковою ознакою й умовою буття.

«Мова – ... це найміцніший зв'язок, що поєднує людей у групи, і водночас вона – символ і захист групової спільноти» (Жозеф Вандрієс).

Розрізняють мови родоплемінного ладу, мови найдавніших держав, мови феодальних суспільств, мови народностей і мови націй (Світлана Денисова).

Для первіснообщинного суспільства характерні такі види людських спільнот, як рід і плем'я. Кожне плем'я мало свою мову (діалект). Розпад племен спричиняв розпад, роздрібнення мов. Часом племена об'єднувалися в союзи племен, детермінуючи з'яву споріднених діалектів, хоч траплялося, що племінний союз не мав спільної мови. Племінні діалекти, навіть мови племінних союзів мали обмежене функціонування. Вони були лише засобом розмовно-побутового спілкування. В Африці, Океанії, Австралії тощо й досі функціонують племінні мови. Їх називають *родовими*.

Родові мови були різними навіть у межах порівняно невеликих територій, а з розширенням шлюбних та інших контактів між родами, з налагодженням у подальшому господарських зв'язків між племенами, почалася й узаємодія мов, найяскравішим результатом якої була швидка неологізація словника.

Цікаво знати

Людина прямоходяча почала ділитися цінностями, унікальними для людського суспільства. У спільнотах стали виникати соціальні ролі, розуміння того, що певні члени груп є в чомусь кращими за інших. Ці предки почали запам'ятовувати й організовувати знання, одержувані з навколишнього світу й від своїх ближніх. Цих речей вони навчали своїх дітей. Це очевидно з постійно вдосконалюваних знарядь, жител, селищ іт суспільних організацій, знайдених у викопних рештках. Люди ставали кмітливішими. Вони набували культури. Відтак вони перетнули комунікаційно-мовний поріг (Деніел Еверетт).

Для найдавніших держав, посталих шляхом насильницького з'єднання кількох різномовних племен під проводом одного (зазвичай племені-завойовника) або ж союзу племен актуальна, за твердженнями фахівців, тенденція до створення *державної мови*. Суспільні функції державних мов, розширюються, порівняно з родовими (племінними) мовами, бо забезпечують і духовні запити суспільства, а не тільки розмовно-побутове спілкування. На цей час припадає з'ява перших писемних мов. Племінні мови майже виходять

з ужитку, і не тільки в громадському, а й у приватному житті, як це спостерігаємо в Давньому Римі, де запанувала мова латинян – латинська. Цьому сприяла як єдність території й суспільно-економічного життя, так і близькість частини племінних мов. Траплялося, що за функціонування багатьох мов у рабовласницькому суспільстві одна з них ставала спільною, державною лиш на деякий час (як-от, арамейська мова на Близькому Сході в III ст. до н. е.).

Зазначене створювало передумови для формування народностей – тих людських спільнот, що постають під однією назвою унаслідок проживання їхніх членів на одній території, в єдиному соціокультурному просторі, часто з близькими традиціями, звичаями, рисами характеру. Посилення економічних і культурних зв'язків між окремими складниками (племенами) народності мова одного з них набуває статусу загальної, інші ж перетворюються на діалекти або зникають. Розпочавшись у рабовласницьку добу, процес формування народностей набув особливої активності за часів *феодалізму* (V–VI ст. н. е. – XVI–XVIII ст.).

Феодалні суспільства постають унаслідок розпаду давнішніх суспільств. Їхня найважливіша прикмета – роздрібненість. Однак водночас вони передбачають міцну економічну підпорядкованість простого люду (селян) невеликій горстці землевласників (знаті). Ці суспільства характеризує також прагнення до спільної мови, але окремої для кожної з верств – знаті та простого люду – носія численних діалектів. Невипадково у Середньовічній Європі мовою Церкви та науки була латинь.

З подоланням феодалної роздробленості й розвитком *капіталізму* виникають нації (від лат. *natio* 'рід, плем'я'). *Нація*, за Ентоні Смітом, – це «сукупність людей, що має власну назву, спільну історичну територію, спільні міфи й історичну пам'ять, масову громадську культуру, однакові економічні та юридичні права для всіх членів, спільні міфи та спогади». Обов'язковим атрибутом нації, поряд із спільною територією, культурою, суспільно-політичним життям, побутом, є також мова. *Національна мова* – це мова, що є засобом усного й писемного спілкування нації і яку характеризує постійна тенденція до єдності. *Мови націй* відрізняються від мов народностей насамперед різним статусом у них діалектів і літературної мови. Літературна мова (усна й писемна) розвивається зазвичай на основі одного з діалектів, але із залученням елементів

інших діалектних систем, тому пишуть про загальнонародну основу літературної мови.

Цікаво знати

Філософ Катерина Щуря пише: «Держава має так будувати свою діяльність, щоб антинародне «право» зрікатися своїх національних обов'язків було максимально обмежене». До кола національних обов'язків входить і рідна мова. Про це писав І. Огієнко у своїй праці про рідномовні обов'язки українців стосовно своєї мови на поч. ХХ ст. Й. Вайсгербер стверджував: «Народ, що відмовляється від своєї мови, відмовляється від самого себе, а та частина народу, що міняє мову, робить тим самим рішучий крок до зміни національної належності». Стосовно цього явища І. Франко був ще категоричнішим. У праці «Двоязичність і дволичність» він писав: «... ти не маєш до вибору: в якій мові ти вродився і виховався, тої без скалічення душі не можеш покинути, так, як не можеш замінитися з ким іншим своєю мовою».

Кожна мова перебуває в безперервному розвитку, інакше вона не могла б задовольняти нових потреб суспільства, що постають з розвитком науки, техніки, культури. Чинники, що сприяють **розвитку мов**, поділяють на позамовні й мовні.

Позамовні чинники мовного розвитку – це ті, що спричиняють поступ людського суспільства, тобто розвиток продуктивних сил, культури, науки, техніки. Від нього (поступу) залежить не лише доля мови, а й доля її носія – народу: слабкий в цивілізаційному аспекті етнос втрачає державу, національну самобутність, асимілюється чи навіть винищується сильнішими етносами, а відтак гине також його мова. Позамовні чинники найперше стимулюють зміни в лексиці – з'ява неологізмів. Зміни в інших підсистемах (фонетиці, граматиці) відбуваються значно повільніше і непримітніше, хоч вони також невідворотні.

Мовні чинники мовного розвитку відповідно до їх характеру поділяють на *зовнішні* та *внутрішні*. *Зовнішні* чинники – це насамперед контактування, взаємодія мов. Вони стимулюють запозичення слів, сталих виразів, словотвірних елементів (суфіксів, префіксів, коренів), певних граматичних конструкцій. *Внутрішньомовні* чинники породжені природою мови, інерцією її безперервного поступу (наприклад, занепад в праукраїнській мові дифтонга *ie*, позначуваного літерою **ѣ**).

І позамовні, і мовні чинники взаємопов'язані, тож нерідко зміни в тій чи тій мові – це наслідок їхньої взаємодії.

Неодмінними характеристиками процесу розвитку мов є дві закономірності:

✓ **дивергенція (диференціація)** – розпад однієї мови на дві і більше мови, хоч і споріднені (наприклад, з праслов'янської постали сучасні західнослов'янські, східнослов'янські, південнослов'янські; з давньої норвезької – норвезька й ісландська);

✓ **конвергенція (інтеграція)** – зближення, навіть заміна двох мов однією.

Класичний вияв інтеграції – **койне**. Це мова, що виникає як засіб міждіалектного спілкування на основі одного (або кількох) діалектів, поширених на певній території. До койне здавна вдавалися в економічних, торговельних, політичних, воєнних центрах як до засобу порозуміння носіїв різних діалектів.

У лінгвістиці цей термін спершу застосовувався лише щодо загальногрецької мови, яка склалася в елліністичний період (IV–III ст. до н. е.) на іонійсько-аттичній діалектній основі й виконувала функцію спільної мови ділової, наукової і художньої літератури Греції до II–III ст. У сучасній соціолінгвістиці койне набуває ширшого значення – мова, що забезпечує комунікативні потреби неоднорідного в мовному плані регіону.

Найактивніші форми койне можуть ставати підґрунтям літературної мови. Так, англійська літературна мова сформувалася переважно на основі лондонського койне. Форми койне, які не знали письма, розвинулися у просторіччя.

Специфічним наслідком взаємодії мов є піджини та креольські мови.

Піджин – загальна назва дуже спрощених мов, які виникають в екстремальній ситуації міжетнічних контактів за гострої потреби досягти взаєморозуміння. Постає зазвичай на ґрунті двох мов (туземної і якоїсь європейської). Такі утворення здебільшого доволі примітивні: їхній словник, узятий переважно з прийшлої мови, не перевищує 1500 слів, а граматична структура, в основному питома, – спрощена.

Умови виникнення піджину:

- 1) нерівноправність мов, що контактують;
- 2) спорадичність контактів й обмеженість сфери взаємодії усним мовленням;

3) відсутність соціальної потреби у місцевих мешканців вивчити правильну чужу мову;

4) відсутність контактної мови-посередника;

5) обмежені можливості порозуміння між носіями обох мов.

Уперше слово *піджин* з'явилося в пресі 1876 року, а його попередником був термін *pidgeon English*, пов'язаний із китайською вимовою англ. *business* 'ділова англійська'. *Pidgin English* вживався у спілкуванні китайців і європейців на півдні Китаю.

У минулому піджинізовані мови виникали за контактів представників європейської цивілізації з колонізованими народами або як лінгва-франка – конкретна мішана мова, що виникла в Середньовіччі на Середземномор'ї (Левант) і слугувала головно для спілкування арабських та турецьких купців із європейськими, яких на Близькому Сході називали франками.

Першим прикладом піджину можна вважати англійську мову, яка сформувалася як суміш британської (кельтської), саксонської (німецької) і французької мов. У сучасній англійській мові, на думку деяких лінгвістів, 30 % кореневих слів німецького походження, 31 % – французького, 20 % – з латині, 3 % – з грецької. Решта 16 % припадають на кельтську та інші мови.

Піджини зазвичай недовговічні. Однак трапляється, що якийсь із них закріплюється надовго, стає єдиною рідною мовою й розвивається до стану креольської мови.

Креольські мови – мови, що сформувалися на базі піджинів і стали рідними (першими) для певної спільноти їх носіїв. Процес креолізації, тобто перетворення піджину на креольську мову, передбачає ускладнення його структури й розширення функцій. Креольські мови поширені в Африці, Азії, Америці і Океанії (25–30 млн мовців). Так, на базі англомовних піджинів сформувалися креольські мови *джагватаак* (Ямайка), *сранан-тонго* (Суринам), *сарамакка* і *джука* (Суринам), *сингліш* (Сингапур) креольські мови Соломонових Островів, Тринідаду і Тобаго та ін.; на французькій основі – креольські мови Гаїті, Маврикію, Сейшельських островів, Гваделупи, Мартиніки, Гренади тощо; на іспанській основі – *папьяменто* (острови Аруба, Бонайре, Кюрасао) та ін.

Креольська мова має власну лексику, граматику й розвивається за власними законами. Граматичний рівень більшості цих мов характеризується відсутністю словозміни: граматичні відношення передаються за допомогою фіксованого порядку слів, службових слів,

пауз. Більшість слів одноморфемні та сформовані на базі мови-джерела. Дослідники називають такі риси креольських мов, як однотипність дієслівної системи; широке використання повторів для вираження множини чи інтенсивності; спрощення фонетики мови-джерела; наявність омонімії. Креольські мови використовують понад 10 млн людей у світі. На сьогодні зафіксовано понад 60 креольських мов.

За активного і тривалого контактування може відбутися *схрещення* мов, унаслідок чого постає нова мова. В основі такої мови – одна з мов, що контактує, – мова-переможниця. Інша (переможена) залишає «сліди» у новій мові, які називаються субстрат і суперстрат.

Субстрат (від лат. *sub* ‘під’ і *stratum* ‘шар, пласт’, звідки *substratum* ‘підкладка’) – це мова, яка побутувала на визначеній території, а після зникнення вплинула на мову прийшлого населення.

Мова пришельців, з тих чи тих причин перемагаючи мову автохтонів, усе ж не може не зазнавати впливу останньої у лексиці (назви географічних об’єктів, рослин, тварин, елементів побуту), також фонетиці й граматиці. Елементи мови-переможця, позначені таким впливом, називають субстратними, а мову, якій вони належать, – субстратом тієї мови.

У французькій мові, що належить до підгрупи романських, значним мовним субстратом є *галльська*. Галли, народ кельтського походження, населяли сучасну територію поширення французької мови до приходу туди римлян. Опанування латиною давало численні можливості та переваги в політиці, торгівлі, культурі, тож кельти Галлії згодом покинули свою мову й перейшли на латину, яка не могла не змінюватися й перетворилася з часом на сучасну французьку. Галльська мова зникла, але сліди у французькій залишила – близько 90 слів.

Для української мови основним субстратом є північноіранський (скіфський), а для російської – фіно-угорський субстрат автохтонних мешканців Верхнього Поволжя (літописні племена меря, мешера та мурома).

Готський субстрат присутній практично в усіх слов’янських мовах. Східногерманське плем’я – готи – проживали у Східній Європі, зокрема, на значній території сучасної України. Найпізніші готські поселення у північному Причорномор’ї та Криму належать до XIV ст. На північному заході України готи селилися в II–V ст., до

того ж у одних поселеннях зі слов'янами. Слов'яни запозичили у своїх сусідів слова *хліб*, *яблуко* і *меч*.

Уважається сьогодні доведеним, що германські мови на ранньому етапі зазнали великого впливу якоїсь мови, яка не належала до індоєвропейської сім'ї (приблизно чверть усієї давньогерманської лексики), однак щодо деталей цього процесу дослідники ще не дійшли згоди.

Суперстрат (від лат. *super* 'над' і *stratum* 'шар, пласт', звідки *superstratum* 'верхній шар, настелене, покладене зверху'; термін належить німецькому вченому Вальтерові Вартбургу) – залишкові сліди мови нового (прийшлого) населення, що не стала переможцем, у мові місцевого населення. Вплив суперстату відчувається переважно в лексиці (запозичення й кальки) та в синтаксисі. Так, суперстратом болгарської (слов'янської) мови стала мова тюркського племені протоболгар (булгар), що проживало по берегах річки, яку, ймовірно, називали, Болгою, а слов'яни – Волгою. Там і сьогодні проживають нащадки тих давніх тюрків – волзькі татари, чия мова належить до болгарської групи. Булгари внаслідок зміни кліматичних умов (похолодання та висока вологість, що знищили степову рослинність) були змушені переміститися на територію сучасної Болгарії, зайнятої слов'янами, де вони утворили державу Дунайська Болгарія. Проте мову свою занедбали, позаяк дворянство стало поступово слов'янизуватися через шлюби булгар із слов'янською більшістю. Так слов'янський народ одержав тюркську назву – болгарі, а південнослов'янська мова – суперстратний болгарський елемент.

Адстрат (від лат. *adstratum* 'нашарування') – ознаки мовної системи, що виявляють тривалий вплив однієї мови на іншу в процесі контактування різних етносів. Уперше цей термін ужив італійський лінгвіст Маттео Джуліо Бартолі у розвідці 1939 р. «Субстрат, суперстрат, адстрат».

Адстратні явища утворюють своєрідний прошарок між двома самотійними мовами. До того ж обидві мови, на відміну від субстрату та суперстрату, продовжують функціонувати й розвиватися. Крім того, функціональний статус двох мов однаковий, вони рівноправні в усіх сферах застосування. Адстратні елементи проникають спочатку на рівні діалектів, хоч у подальшому можуть переходити до системи літературної мови. Найчастіше такі процеси

простежуються на прикордонних землях або в адміністративному порубіжжі поліетнічної держави.

Типовий приклад адстрату – формально або типологічно близькі явища, що виникли в українській мові внаслідок впливу на неї польської, і відповідні явища, що утворилися в польській мові як результат впливу на неї української.

Український дослідник С. Семчинський писав про реальність слов'яно-румунського адстрату: «в українській мові досить багато румунських запозичень, що ввійшли до літературної мови (*плай* – гірська стежка, *бринза* – овечий сир, *мамалига* – кукурудзяна каша). Ці ж самі слова є і в російській мові, оскільки на півдні, в Придністров'ї та Причорномор'ї, можна було спостерігати контакти румунської мови з російською. До румунської мови з української проникла назва рослини-символу барвінок (рум. *brebenoc*)».

Тривалі мовні контакти можуть охоплювати не лише дві, а й більше мов, поширених в одному регіоні. Унаслідок такої взаємодії виникає **мовний союз**, мови якого хоч генетично не є близькоспорідненими, проте у своїй структурі мають спільні елементи, моделі й категорії. Класичний приклад мовного союзу – балканські мови (болгарська, македонська, румунська, албанська, новогрецька), що виробили комплекс спільних граматичних ознак (аналітизм іменного відмінювання, наявність постпозитивного артикля, редукція відмінкових форм, однакове творення форм майбутнього часу тощо).

У полінаціональних державах постає питання *про державну мову*. Нею є зазвичай мова титульної нації. В однонаціональних державних утвореннях про цей статус мови часто навіть не згадують, позаяк він природний, як ландшафт і клімат. А от у підневільних та багатонаціональних країнах – це одна з найскладніших суспільно-політичних проблем. Це засвідчує доля української мови, і не тільки в минулому, а й сьогодні. Якщо торкатися історії інших національних мов, то красномовними є такі приклади:

1) 1883 року уряд Угорщини як складової частини Австро-угорської монархії спробував поновити в Хорватії в ролі державної угорську мову. Це викликало збройне повстання, й уряд змушений був відмовитися від своїх намірів.

2) запровадження гінді як державної мови Індії після звільнення цієї країни з-під англійського колоніального панування супроводжувалося кривавим протистоянням, позаяк Індія –

багатомовна держава (за переписом 2001-го р., 29 її мов мають понад мільйон мовців, 122 мови – понад 10 тис.).

Сучасний світ переживає складні соціально-політичні процеси, які зумовлюють різноманітні зміни в розвитку мов і їхньому суспільному функціонуванні. Унаслідок інтенсифікації контактів у мовах збільшується кількість інтернаціоналізмів, англіцизмів, виникають однакові форми, словотвірні моделі, синтаксичні конструкції. На перший план виходять не національні мови, а невелика кількість міжнародних (світових) мов.

Міжнародна (світова) мова – окрема національна мова, яка завдяки використанню у міждержавних зносинах і міжнародних організаціях забезпечує спілкування між різними народами і різними державами.

Своєрідну роль міжнародної мови виконували свого часу грецька мова на Сході (її також використовували в Єгипті, в Малій Азії та на Близькому Сході), латинська на Заході (яка до XVII–XVIII ст. була мовою науки, католицької церкви, дипломатії), у XVIII ст. мовою міжнародних стосунків була французька мова, у XIX ст. – німецька, у другій половині XX ст. під час «холодної війни» між державами США та СРСР – англійська і російська. На сучасному етапі робочими мовами Організації Об'єднаних Націй є англійська, французька, іспанська, російська, китайська й арабська, оскільки це мови не лише значного поширення, а й інтенсивного вивчення в різних країнах світу. Останнім часом помітно домінує англійська, яка претендує на роль всесвітньої мови спілкування. Широковживаними є італійська (її вивчають у всіх музичних закладах освіти), німецька, португальська, грецька (завдяки тривалій культурній і науковій традиції), японська.

Поширення мов із великою кількістю мовців та міжнародних все більше обмежує використання у межах великих держав мов нечисленних народностей навіть в умовах повного рівноправ'я. Тож стрімка глобалізація породжує проблему збереження органічної цілісності та самобутності національних мов.

Літературна мова і діалекти. Штучні мови

Мова як найважливіший засіб людського спілкування має загальнонародний характер, є надбанням усіх людей, що нею розмовляють. Але не всі мовці однаково використовують

комунікативну здатність мови через вікові, соціальні, професійні особливості, свій культурний і освітній рівень.

Та сама мова може існувати у багатьох формах. Найважливішими є: літературна мова, просторіччя і діалекти.

➤ **Літературна мова** – це унормована форма загальнонародної мови, що розуміється мовцями як взірцева й обов'язкова та протиставляється діалектам і просторіччю. Загалом літературні мови за походженням неоднорідні, вони, за Світлою Денисовою, можуть бути таких типів:

✓ **питома мова**, тобто рідна мова народності, що перетворилася у процесі становлення нації на єдиний засіб спілкування (наприклад, японська);

✓ **мова ядерної етнічної спільноти**, що стала засобом загальнонаціонального спілкування (наприклад, англійська: її коріння – мови зайшлих германських племен (англів, саксів, ютів), а не мова аборигенів – бриттів);

✓ **запозичена мова**, як-от іспанська у Парагваї, де в побуті послуговуються місцевими діалектами.

Найважливішою ознакою літературної мови є її **унормованість**. **Мовні (літературні) норми** – це передовсім орфоепічні, граматичні та інші правила використання мовних засобів, які прийняті в суспільно-мовній практиці освічених людей.

Спірним є питання про те, чи можна вважати літературною мову, що не має писемності. Багато лінгвістів стверджують, що літературна мова можлива тільки за наявності писемності. Більше того, дехто з учених цю ознаку літературної мови вважає найважливішою. Однак є й такі, хто обстоює думку про безписемні літературні мови, зараховуючи до літературних мов ранньої епохи мову усної поезії. Літературна мова, що спирається на мовні норми, є засобом спілкування для усього історично сформованого колективу мовців.

Співвідношення між унормованою літературною мовою нації та усним народним мовленням у його територіальних і соціальних варіантах образно висловив швейцарський лінгвіст Шарль Баллі:

«Літературна мова є крижаною оболонкою, яка сховає поверхню потоку, могутнього, бурхливого, часто каламутного. Вона його оберігає, але вона й приховує його таємниці, його життя» (Шарль Баллі).

Через певні історичні умови літературні мови деяких етносів набули поширення на територіях інших країн, стали державними мовами всього їх населення. Наприклад, англійська мова як державна використовується в США, німецька – в Австрії і Швейцарії, французька – в Бельгії, іспанська – в Аргентині, Мексиці, Чилі тощо.

З поширенням на території іншої держави мова розвиває специфічні особливості у фонетиці, лексиці, граматиці. У сучасному мовознавстві такі різновиди літературних мов прийнято називати *варіантами мови*, або *національними варіантами мови*.

Відмінності між варіантами літературної мови найяскравіше проявляються в лексиці: у них те саме поняття може позначатися різними словами. Так, в британському і американському варіантах англійської мови по-різному називаються, наприклад, багаж (*BrE. luggage, AmE. baggage*), метро (*BrE. underground, railway, AmE. subway*).

➤ **Просторіччя** як різновид загальнонародної мови займає проміжне становище між літературною мовою та діалектами. На відміну від літературної мови, просторіччя використовується тільки в неофіційному спілкуванні, становить усну сферу загальнонаціональної мовної комунікації, тобто народно-розмовну мову. На відміну від діалектів, просторіччя зрозуміле усім членам мовного колективу, тобто усім носіям національної мови.

➤ **Діалект** – це різновид мови, що є знаряддям спілкування колективу, представники якого пов'язані між собою територією чи фаховою або соціальною спільністю. Розрізняють відповідно територіальний і соціальний діалекти.

Територіальний діалект – різновид національної мови, якому властива відносна структурна близькість і який є засобом спілкування людей, об'єднаних спільністю території, а також близькість елементів матеріальної й духовної культур, історично-культурних традицій, самосвідомість.

Характерною особливістю територіальних діалектів є те, що вони побутують тільки в усній формі, зокрема у творах усної народної творчості. Найбільш поширені діалектні особливості отримують віддзеркалення у художній літературі, де використовуються для характеристики мови персонажів.

«Кожний діалект, як кожна мова, мусить належати до цілого чоловіка, від дитини аж до старости... Інакше він стає насмішкуватим над говорючим чоловіком» (Василь Стефаник).

Сукупність структурно близьких діалектів утворює наріччя, сукупність усіх наріч – діалектну мову. У межах наріччя чи діалектної мови діалект протиставляється іншим діалектам сукупністю ознак звукової, граматичної словотвірної будови, лексики, фразеології, хоч і має з ними спільні риси на різних структурних рівнях.

Ступінь близькості територіальних діалектів може бути різною. У слов'янських мовах діалектні відмінності відносно незначні і загалом не перешкоджають порозумінню мовців – представників різних діалектів, чого не скажеш, приміром, про діалекти німецької мови.

Соціальні діалекти – це специфічні різновиди загальнонародної мови, що слугують засобом спілкування людей тих чи тих соціальних або професійних груп. Вони не пов'язані з певною територією і виділяються серед інших форм загальнонародної мови головним чином за словниковим складом при спільних фонетичних, граматичних та інших особливостях.

Соціальні діалекти називають *жаргонами*, *сленгами*. Розрізняють, наприклад, жаргони молоді, студентів, філателістів, військовослужбовців, моряків, спортсменів і т. д.

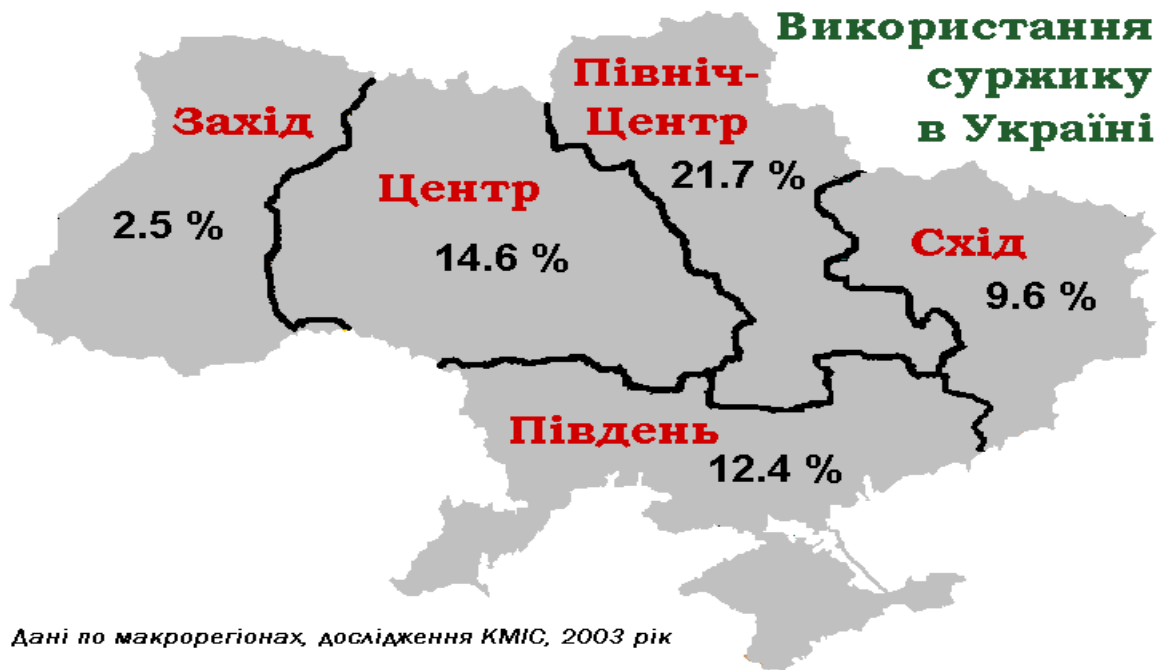
Близьким до поняття жаргон є поняття *арго* – мова так званих декласових елементів (злодіїв, жебраків, бродяг), основне призначення якої – зробити зміст висловленого незрозумілим для оточення.

Для мовної ситуації сучасної України актуальним є поняття суржику.

Суржик (буквально – суміш зерна, пшениці й жита, жита й ячменю, ячменю й вівса і т. ін.; борошно з такої суміші) – засмічена мова, у якій штучно поєднуються одиниці різних мов без будь-якої їх нормалізації.

Первісно цей термін (без додаткових визначень) вживався в основному щодо українсько-російського суржику, поширеного в порубіжних регіонах України й Росії. У ньому наявні елементи обох мов – української та російської. Слушним є трактування суржика як *«хворобливого явища, що загрожує українській мові внутрішньою руйнацією всіх її рівнів»*.

Див. рис. [<https://www.google.com/search?q>]

Суржик існує в багатьох мовах різних країнах світу: у білоруській мові він називається *трасянка*; у канадському варіанті французької мови – *жуаль*. У США суміш іспанської та англійської, якою спілкуються вихідці з Латинської Америки, називають *спангліш* (утворене від англійської назви двох мов *Spanish* і *English*). Їх усіх характеризують як негативне явище мовного функціонування.

Цікаво знати

«Недобре, коли людина, не знаючи гаразд української чи російської мови або тої й тої, плутає обидві ці мови, перемішує їхні слова, відмінює слова однієї мови за вимогами другої, бере якийсь притаманний саме цій мові вислів і живосилом тягне його в іншу мову, оминаючи традиції класичної літератури й живу народну мову. Так створюється мовний покруч, чи, як кажуть у нас на Україні, суржик» (Борис Антоненко-Давидович).

Штучна мова, на противагу природній, – це спеціально створена мова для запису інформації тими чи тими галузями науки й техніки або ж для автоматичного перероблення інформації.

Цікаво знати

«Допоміжні штучні мови – це своєрідний технічний засіб, позбавлений барв природної мови і придатний здебільшого для найпростішої взаємної інформації між мовцями різних національностей» (Степан Самійленко).

Найвідомішими є такі штучні мови: *волапюк* (1879 р., створена католицьким священником Йоганом Мартіном Шлеєром), *есперанто* (1887 р. – польським лікарем поліглотом Людовиком Лазаром Заменгофом), *інтерлінгва* (1903 р., витвір італійського математика та логіка Джузеппе Пеано).

Найуспішнішою штучною мовою стало *есперанто*, створене на основі західноєвропейських мов та інтернаціональної лексики.

Есперанто можна дуже швидко вивчити завдяки простій і правильній побудові: його граматики – 16 правил без винятків. За допомогою невеликої кількості словотвірних елементів (10 префіксів, 35 суфіксів, 11 закінчень) від кожного кореня можна самостійно утворювати слова – від 20 до 60 одиниць. Численні дослідження засвідчують, що знання есперанто значно полегшує вивчення іноземних мов.

У 1954 р. Генеральна Конференція ЮНЕСКО визнала, що результати, досягнуті есперанто в справі інтелектуального міжнародного обміну, відповідають її цілям та ідеалам. Вона звернулася до держав, своїх членів, та до інших міжнародних інституцій із пропозицією запровадити вивчення есперанто в школах, щоб послуговуватися ним у міжнародних зносинах. В Україні перший осередок шанувальників і пропагандистів есперанто організували в Одесі ще 1890 року.

Есперанто ґрунтується переважно на західноєвропейських мовах, його легко вивчають ті, хто володіє італійською, французькою та німецькою; дещо важче ця мова дається тим, хто має за рідну одну зі слов'янських; і зовсім непросто – носіям тюркських, фіно-угорських, семіто-хамітських тощо мов. Позаяк мова есперанто значно бідніша за будь-яку національну, то малоймовірно, що в майбутньому людство відмовиться від національних мов і перейде на якусь штучну.

Звичайно, спільна мова значно спростила б спілкування усіх мешканців планети Земля, проте кожна мова – неповторна картина світу, зі своєю історією, багатством, винятковістю.

ЛІТЕРАТУРА

Основна література

1. Бевзенко С. П. Вступ до мовознавства : короткий нарис : навч. посіб. Київ, 2006. 143 с.

2. Вступ до мовознавства : підручник / за ред. І. О. Голубовської. Київ : ВЦ «Академія», 2016. 320 с.

3. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства Київ : Видавничий центр «Академія», 2000. 368 с.

4. Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства. Київ : Видавничий центр «Академія», 2006. 336 с.

Додаткова література

1. Білецький А. О. Про мову й мовознавство. Київ : АртЕк, 1997. 224 с.

2. Денисова С. П. Інтерпретація поняття «розвиток мови» у його співвідношенні з дефініцією «функціонування мови». *Вісник КНЛУ. Серія Філологія*. 2015. Том 18. № 1. С. 57–63.

3. Глущенко В. А., Ледняк Ю. В., Овчаренко В. М., Рябініна І. М. Мова як система : навч. посіб. Київ : ЦУЛ, 2011. 132 с.

4. Ковалик І. І., Самійленко С. П. Загальне мовознавство : історія лінгвістичної думки. Київ : Вища школа, 1985. 215 с.

5. Мацюк Г. Теорія української літературної мови : етапи формування і перспективи розвитку. *Українська мова*. 2003. С. 27–39.

6. Мельничук О., Ткаченко О. Мова і мислення. *Українська мова*. 2007. № 2. С. 3–8.

7. Радевич-Винницький Я. К. Україна : від мови до нації. Дрогобич : Відродження, 1997. 360 с.

8. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : напрями і проблеми : підручник. Полтава : Довкілля-К, 2008. 712 с.

9. Соссюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики / пер. з фр. А. Корнійчук, К. Тищенко. Київ, 1998. 331 с.

Запитання. Завдання.

1. Назвіть основні форми буття мови.

2. Доведіть, що мова – це явище суспільне.

3. Що таке мовна політика?

4. Назвіть та схарактеризуйте основні функції мови.

5. Які думки існують у мовознавстві щодо співвідношення мислення та мови?

6. Чим різняться мова і мовлення?

7. Назвіть авторів та прихильників звуконаслідувальної теорії походження мови.

8. Які ще теорії походження мови ви знаєте?

9. Що таке конвергенція і дивергенція?

10. Поясніть значення таких понять: койне, піджин, субстрат, суперстрат, адстрат, креольська мова

1.4. Структурні елементи мови

Мова як знакова система

Знак – матеріальний предмет, що є представником якогось іншого предмета, окремої його властивості, відношення між предметами та явищами і слугує засобом отримання, зберігання та передачі інформації. Однорідні знаки утворюють знакові системи, які вивчає сучасна наука семіотика (грец. *σημειωτικός*, від грец. *σημείον* ‘знак, ознака’).

Мова – це найскладніша знакова система. На її знаковому характері наголошували ще давні греки. Аристотель, для прикладу, писав: «Мовні вирази суть знаки для душевних вражень, а письмо – знак перших. Так само як письмо не однакове у всіх, так не однакова й мова».

Аврелій Августин запропонував поняття знака, у якому виділяв два плани – означальний (*res signas*) і означуваний (*res signata*). Данте Алігері, автор епохи Відродження, у трактаті «Про народну мову» наголошував: «Люди не можуть розуміти одне одного тільки за допомогою жестів. Для цього необхідна мова». Мовний знак, на його думку, має двобічну природу: чуттєву (звучання) і розумову (значення).

Цікаво знати

Люди розуміють одне одного не тому, що вони засвоїли знаки предметів, і не тому, що під знаками договорено розуміти ті самі поняття, а тому, що вони (знаки) є однаковими ланками як у ланцюжку чуттєвих людських сприймань, так і внутрішньому механізмі оформлення понять; за їх називання заторкуються ті самі струни духовного інструмента, як наслідок – у кожній людині виникають відповідні, проте не ті самі поняття (Вільгельм фон Гумбольдт).

Теорія мовного знака сформувалася у ХІХ–ХХ ст. на основі ідей Вільгельма фон Гумбольдта, Олександра Потебні, Пилипа Фортунатова. Знаковий характер природної людської мови та її системність першим чітко обґрунтував Фердинанд де Соссюр. Лінгвістику «як науку про особливі знаки» він уважав найважливішою частиною *семіології* (семіотики), позаяк мова – це найскладніша й найпоширеніша семіологічна система.

Прийнято розрізняти:

✓ знаки-індекси (прикмети, симптоми), що пов'язані з позначуваними предметами причиновими зв'язками: грім, блискавка – знаки бурі, негоди;

✓ знаки-копії (іконічні знаки) пов'язані з предметами відношеннями подібності: фотографія, відбиток ноги на піску тощо;

✓ знаки-символи – це такі, у яких зв'язок предметом невмотивований, умовний (троянда – символ любові); слова мови – теж знаки-символи;

✓ знаки-сигнали виділяють не всі вчені. Ірина Голубовська наголошує, що в них позначення і значення становлять єдине ціле: наприклад, дзвінок як сигнал початку чи кінця уроку.

Фердинанд де Соссюр виокремив такі ознаки мовного знака:

✓ довільність (умовність) знака, тобто відсутність між позначуваним і позначником якогось природного зв'язку; її підтверджують різні позначення того самого поняття в різних мовах (укр. стіл, англ. table, пол. stół; укр. цвях, рос. гвоздь, англ. nail), також називання тим самим словом різних понять у різних мовах (чеськ. *čerstvý* 'свіжий' та укр. *черствий* 'твердий, несвіжий, засолхий', укр. *магазин* 'крамниця', англ. *magazine* 'журнал'); це, однак, не виключає можливості постання вмотивованих мовних знаків, як-от *хляп*, *бам*, *ку-ку*, *хихикати* (зовнішня мотивація) та *сімдесят*, *перекотиполе* та ін. (внутрішня мотивація); пор. з думкою шведського лінгвіста: «жден мовний знак не є абсолютно довільним, але й не є абсолютно вмотивованим» (Б. Мальберг); .

✓ *лінійність* – звуки передаються у часовій протяжності;

✓ *змінність* – позначник змінюється, а позначуване залишається незмінним і навпаки.

Учені виділяють також інші властивості мовних знаків: *відтворюваність*, *замінність* (той самий зміст можна передати різними словами), *здатність сполучатися один з одним* (з простих знаків утворюються складні: з морфем – слова), *дифузність* (ті самі елементи можуть одночасно належати до різних лінгвістичних класів: *i* – морфема (*земл-і*), сполучник (*земля і небо*), частка (*повернешся і ти у рідний край*)).

Існують різні теорії щодо сутності мовного знака: *білатеральна* – знак має план вираження і план змісту (Фердинанд де Соссюр, Юрій Степанов) і *унілатеральна* – знак є одnobічною одиницею

(Олександр Мельничук, Вадим Солнцев, Рудольф Карнап, Леонард Блумфільд).

Основний знак мови – *слово*. Як знак, слово має значення, не вмотивоване властивостями речей, але вмотивоване тією системою, в якій формується (законами її фонетики і граматики). Морфему вважають допоміжним знаком, ще – *напівзнаком*.

Фонеми – однобічні одиниці, не-знаки. Вони мають тільки план вираження і слугують будівельним матеріалом для морфем і слів.

Речення одні мовознавці розглядають як вищу знакову одиницю, бо в реченні починають діяти усі знаки мови (Віталій Кодухов), а інші (Михайло Кочерган) не вважають речення знаком, бо воно складається зі знаків (слів) і належить до рівня структур.

Поняття про структуру мови

У природі й суспільстві наявні реалії, які складаються із сукупності елементів, що певним чином організовані та взаємопов'язані. Кожна з них є системою. Тобто система – це організована множина взаємопов'язаних елементів. Як зауважував Станіслав Семчинський, кожна система існує для виконання певної функції. Мовна система функціонує як знаряддя спілкування й пізнання.

Усяка сучасна мова є складним утворенням, яке охоплює різні системи (підсистеми) (фонетичну, морфологічну, лексичну, синтаксичну тощо), організовані за певними правилами. Отже, мова – це система систем, системно-структурне утворення, однією із найвиразніших властивостей якого є здатність до самоорганізації, самоналаштування, забезпечення відносної рівноваги всіх її елементів.

Система мови – це внутрішньо організована сукупність елементів мови (фонем – системи голосних і приголосних; слів – питоми слова й запозичені тощо), пов'язаних стійкими (інваріантними) відношеннями. Варіативність (*зал – зала, братові – брату, завжди – завжди*) не має для системності мови принципово значення, вона лиш засвідчує її динамічний характер.

Мова як система знаків формується природно, стихійно, поступово, має динамічний характер. Від інших знакових систем відрізняється всеосяжністю, універсальністю і поліфункційністю. Жодній знаковій системі не властива така багатоярусність і

складність ієрархічних відношень, як мові: з невеликої кількості елементарних знаків можна створити величезну кількість складних.

Мова неоднорідна (гетерогенна) система, має ієрархічну будову – у ній існують елементи нижчого і вищого рівнів (фонема і морфема, морфема і слова, слова і словосполучення чи речення), по-різному співвідносні зі значенням. Це засвідчує факт структурованості мови, якщо розуміти структуру як спосіб організації системи, її внутрішню будову.

Структура мови – будова мови в її ієрархічній співвіднесеності, за якою одиниці нижчих рівнів використовуються для побудови одиниць вищого рівня. Конкретно це виявляється у мовному потоці, при послідовному розташуванні мовних одиниць: зі звуків утворюються значущі частини слова – префікси, корені, інфікси, суфікси, флексії, з яких складаються слова, а з цих останніх – речення

Мовні рівні та їхні одиниці

Мова має рівневу структуру. Серед мовних рівнів розрізняють основні та проміжні, що вивчаються відповідними науками. Вирізняльна ознака основних рівнів: у кожного своя одиниця(і). Найнижчий *основний* рівень мови – фонологічний (одиниця – фонема, вивчає фонологія), далі – морфологічний (одиниця – морфема, наука – морфологія), потім лексико-семантичний (одиниця – лексема, наука – лексикологія), і найвищий рівень – синтаксичний (одиниці – словосполучення, речення, наука – синтаксис).

Проміжні рівні мовної структури – це морфонологічний (між фонологічним та морфологічним), словотвірний (між морфологічним та лексичним), фразеологічний (між лексичним та синтаксичним). Необхідність їх виокремлення зумовлена неможливістю «стрімкого» переходу від простіших до складніших одиниць, наявністю численних проміжних явищ. Особливість проміжних рівнів полягає у тому, що вони не мають своєї одиниці: їхні одиниці виникають на одному, а функціонують на іншому рівні. Наприклад, фразеологізми виникають у синтаксисі, а функціонують поряд зі словом на лексико-семантичному рівні, семантично вони часто-густо співвідносні зі словом, перебувають із ним у синонімічних відношеннях.

Зв'язки між одиницями одного рівня мови називають *горизонтальними*, а різних рівнів – *вертикальними*, або *ієрархічними*. У горизонтальних структурних відношеннях перебувають, для прикладу, фонема з фонемами чи слова зі словами. Зв'язкам одиниць

різних рівнів властива ієрархічність: речення утворюються зі слів, слова – з морфем, морфемі – з фонем. Слово – центральна одиниця мовної системи, бо одиниці інших рівнів або отримують вияв у слові (фонемі, морфемі), або складаються зі слів (словосполучення, речення).

Системно-структурна організація мови забезпечує її відтворюваність, стабільність, здатність до саморозвитку (динамізм), універсалізм (використання її людським суспільством у всіх сферах комунікативної та пізнавальної діяльності, буття загалом).

Різні рівні (яруси) мови у процесі її розвитку та функціонування змінюються з неоднаковою швидкістю. Найчутливіша до всіх суспільних змін лексико-семантична система: вона постійно реагує на них неологізмами (*саміт, електорат, дайджест, спікер, стейкхолдер*), архаїзмами (*боярин, неп, червонець, раднарком*), переосмисленням значення багатьох слів тощо. Такі процеси спостерігалися у різні часи. Наявні вони й тепер: майже щодня в її складі з'являються нові слова, а деякі з наявних стають архаїзмами або історизмами. За спостереженнями американського мовознавця Морріса Сводеша, упродовж 1000 років змінюється 20 % слів.

Цікаво знати

Лексичний рівень мови найбільш рухомий серед усіх: швидкість його оновлення значно перевищує швидкість оновлення морфологічного рівня і є незрівнянно вищою, ніж швидкість оновлення фонетичного та синтаксичного рівнів. Причиною постійного процесу створення нових лексичних одиниць є призначення лексичного рівня: відтворення концептуального світу задля найбільш ефективного його опису. Одним з найважливіших питань неології вважається питання про чинники, що керують неологічними процесами і можуть бути як мовними, так і позамовними. Серед сучасних позамовних чинників найбільш активним є створення мережі Інтернет. Попри науково-технічну природу Інтернету, він є водночас чинником соціального порядку, а також стимулює дію певних внутрішньомовних чинників, таких, як закон економії мовних зусиль (Рубен Будагов).

Повільніше за лексичну систему змінюється фонетична. Зміни в фонетиці відбуваються, але їх важко помітити протягом життя одного покоління. Для прикладу, в давньоукраїнській мові зникли носові голосні звуки [ɔ] та [ɛ], короткі о [ɔ̃] та е [ɛ̃] (сучасне *ніс* із давнього *нѣсь*).

Найстійкішою є грамати́ка, особливо морфоло́гія. Хоч стійкість ця відносна, бо зміни в грамати́чному ладі мови теж відбуваються. Однак украї́й повільно, адже грамати́ка потребує тривалого часу для проникнення в неї нових елементів. Наприклад, після завоювання в XI ст. Англії норманами в англійську мову проникли не тільки численні лексичні запозичення з французької, а й чимало нових словотвірних рядів, що сприяло постанню й активізації нових морфем, за походженням чужомовних. Інший приклад: до X ст. у давньоанглійській мові було п'ять відмінків, у XII ст. – чотири, у XIV ст. – три, у XV ст. їх не стало зовсім. В українській мові колись було чотири форми минулого часу – аорист, імперфект, перфект і плюсквамперфект, які з часом замінилися однією часовою формою. А дієприслівники з'явилися тільки у XIV–XV ст.

Попри всі зміни, важливо мати на увазі таке: розвиток мов відбувається не стрибкоподібно, хай хоч як активно розвиваються її словниковий склад і її грамати́чні засоби. На сторожі стійкості мовних рівнів стоїть їхній системний характер і структура всієї мови.

ЛІТЕРАТУРА

Основна література

1. Бевзенко С. П. Вступ до мовознавства : короткий нарис : навч. посіб. Київ, 2006. 143 с.
2. Вступ до мовознавства : підручник / за ред. І. О. Голубовської. Київ : ВЦ «Академія», 2016. 320 с.
3. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства Київ : Видавничий центр «Академія», 2000. 368 с.
4. Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства. Київ : Видавничий центр «Академія», 2006. 336 с.

Додаткова література

5. Білецький А. О. Про мову й мовознавство. Київ : АртЕк, 1997. 224 с.
6. Ковалик І. І., Самійленко С. П. Загальне мовознавство : історія лінгвістичної думки. Київ : Вища школа, 1985. 215 с.
7. Соссюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики / пер. з фр. А. Корнійчук, К. Тищенко. Київ, 1998. 331 с.

Запитання. Завдання.

1. Що таке знак?
2. Які ознаки мовного знака виокремив Ф. де Соссюр?
3. Які існують теорії щодо сутності знака?
4. Чому фонемі не можуть бути мовним знаком?
5. У чому особливість проміжних рівнів мови?
  6. Який мовний рівень найчутливіший до суспільних змін?

II. ФОНЕТИКА. ФОНОЛОГІЯ. ОРФОЕПІЯ

2.1. Фонетика. Три аспекти вивчення звуків

Фонетика як лінгвістична дисципліна. Три аспекти вивчення звуків

Фонетика (грец. *φωνητικός* ‘звуковий’) – це розділ мовознавства, в якому вивчають звуковий склад мови. Об’єктом її вивчення є звуки, а предметом – їхні властивості і функції, закономірності поєднання, найактивніші фонетичні процеси, закони, яким вони підпорядковуються, тощо. Це один із найдавніших розділів мовознавства, проблематика якого досліджується вже понад дві з половиною тисячі років.

Розрізняють описову (синхронічну) та історичну (діахронічну) фонетику, адже мову вивчають як у синхронічному, так і в діахронічному аспектах.

➤ **Описова (синхронічна) фонетика** досліджує стан фонологічної системи на певному етапі, зазвичай, на сучасному.

➤ **Історична (діахронічна) фонетика** вивчає становлення й розвиток фонологічної мовної системи.

Крім того, розрізняють фонетику загальну та конкретну.

➤ **Загальна фонетика** вивчає загальні особливості, характерні для звуків усіх мов.

➤ **Конкретна фонетика** вивчає звуки певної мови або якоїсь групи мов.

Дехто виділяє **зіставну фонетику**, вона виявляє і характеризує спільне й відмінне у звукових системах двох чи більше мов.

Експериментальна фонетика досліджує звуки за допомогою спеціальних приладів і методик. Цей розділ фонетики започаткував у другій половині XIX ст. Василь Богородицький, а продовжили розвивати Лев Щерба та його послідовники. В експериментальних дослідженнях звуків мовлення використовують низку спеціальних приладів. За допомогою осцилографа перетворюють звукові коливання на електричні, які записуються на паперовій стрічці чи кіноплівці. Спектрометр або спектрограф дає змогу одержати миттєву, а сонограф – динамічну спектрограму, що фіксує спектр звука, тобто сукупність значень амплітуд його частотних складників. Інтонограф записує у вигляді інтонограм (вертикальних ліній) зміну частоти основного тону та інтенсивності звуків. Інша група приладів призначена для фіксування роботи органів мовлення під час творення

звука. Так, палатограф фіксує місце дотику язика до піднебіння, одонтограф – до нижніх зубів. За допомогою рентгенографа можна отримати профільний знімок усіх органів мовлення. Томограф забезпечує виразне фіксування також і м'яких органів мовлення. Фотоапарат дає статичне зображення роботи губ у процесі мовлення [18, с. 103].

Результати фонетичних досліджень використовують під час створення алфавітів для безписемних мов, для удосконалення орфографії й графіки, у навчанні іноземних мов тощо.

Відомості з фонетики необхідні сурдопедагогам, щоб навчати звуковій мові глухонімих, логопедам, щоб виправляти недоліки у вимові звуків.

Фонетика пов'язана також із фізикою (акустикою), анатомією, фізіологією (творення звуків) і психологією (мовленнєва діяльність людини є частиною її психічної діяльності).

Звук як складне явище вивчають у трьох аспектах – фізичному, фізіологічному, власне лінгвістичному. Відповідно до цих аспектів розрізняють акустичну (від гр. *ἀκυστικός* 'слуховий'; розділ фізики, що вивчає звукові явища), артикуляторну та функціональну фонетику.

✓ *Фізичний (акустичний) аспект у характеристиці звуків.*

Звук характеризується як фізичне явище, що постає внаслідок коливання голосових зв'язок та взаємодії надгортанних органів і порожнин під впливом струменя видихуваного повітря. Коливання голосових зв'язок можуть бути ритмічними (тоді виникають тони) й неритмічними (виникають шуми). У чистому вигляді тони і шуми трапляються рідко. Зазвичай до тону завжди більшою чи меншою мірою долучається шум, а до шуму – незначний елемент тону. *Голосні* – це звуки, засновані на тоні. *Приголосні* – звуки, засновані на шумі, до якого може долучатися більшою чи меншою мірою тон (сонорні та дзвінкі).

У звуках загалом і мові зокрема розрізняють силу, висоту і довготу. *Сила* звука залежить від амплітуди (розмаху) коливань (стосовно мови – голосових зв'язок): що більша амплітуда, то сильніший звук; *висота* – від частоти коливань за одиницю часу: що більша частота коливань, то вищий звук; *довгота* – від тривалості звучання. Сила, висота і тривалість пов'язані з різними типами словесного наголосу в мовах. Особливо важливою характеристикою

звуків людської мови є *тембр* (фр. *timbre* ‘дзвіночок’ від гр. *τύμπανον* ‘барабан’ – забарвлення звука). Тембр виникає внаслідок накладання на основний тон додаткових тонів (обертонів), вищих за основний. Людину легко впізнають за голосом завдяки неповторності її тембру.

Висота, сила, довгота звука, тон і шум, тембр дають можливість з’ясувати фізичну специфіку кожного звука, акустично розрізнити їх. Ці параметри характерні для звуків усіх мов світу, виявлених у різних мовах по-різному.

✓ **Фізіологічний аспект у вивченні звуків** полягає у вивченні процесу творення звука органами мовлення. Воно відбувається внаслідок проходження видихуваного повітря через апарат мовлення. Термін «апарат мовлення» значною мірою умовний, позаяк органи, які його становлять, забезпечують насамперед фізіологічні потреби людини – дихання та споживання їжі, утворення ж звуків мови є їхньою додатковою функцією.

Апарат мовлення складається з трьох «поверхів»: нижнього, середнього і верхнього (див. рис. 1. [31]).

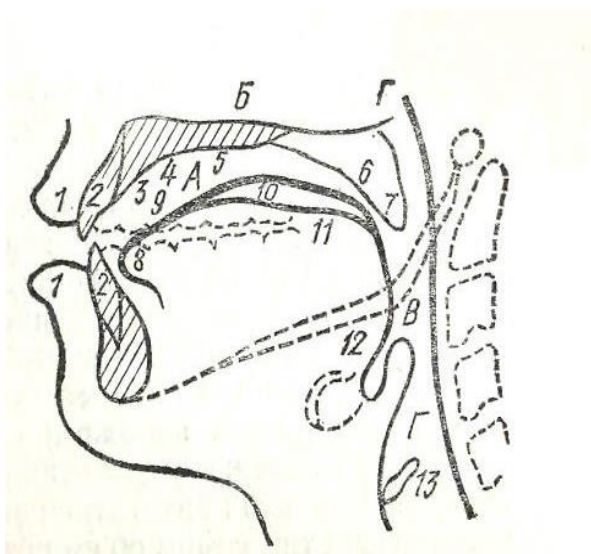

Рис. 1. Схематичний профіль надгортанних порожнин:

А – ротова порожнина; Б – носова порожнина; В – глоткова (фарингальна) порожнина; Г – гортань; 1 – губи; 2 – зуби; 3 – верхні альвеоли; 4 – передня частина твердого піднебіння; 5 – задня частина твердого піднебіння; 6 – м'яке піднебіння; 7 – язичок; 8 – кінчик язика; 9 – передня спинка язика; 10 – середня спинка язика; 11 – задня спинка язика; 12 – корінь язика; 13 – голосові зв'язки.

До нижнього поверху належить апарат дихання – легені, бронхи, трахея та діафрагма. Їхня функція – накопичувати й видихати необхідний для творення звуків повітряний струмінь.

Середній поверх – гортань. Основна її функція полягає у голосотворенні.

Верхній поверх – надставна порожнина. До неї належать порожнини глотки, рота і носа.

Кожен із цих поверхів органів мовлення виконує певні функції. Діафрагма, легені, бронхи і трахея є джерелом струменя повітря, який використовується для творення звуків. Гортань є джерелом голосу і шумів. Надставна труба (порожнина рота і носа) – джерело обертонів і резонаторних тонів. Усією роботою органів мовлення керує вища нервова система.

Роботу органів мовлення під час творення звуків називають *артикуляцією* (від лат. *articulatio* ‘вимовляння’). У ній розрізняють три фази – *екскурсію*, *випримку*, *рекурсію*. На етапі екскурсії мовні органи готуються до вимови певного звука, а на етапі рекурсії – повертаються у висхідне положення. Важливо, що в мовленнєвому потоці ці фази чітко не розрізняються, позаяк екскурсія наступного звука зазвичай суміщається з рекурсією попереднього.

Органи мовлення поділяють на активні й пасивні.

Активні органи (язик, губи, нижня щелепа, м’яке піднебіння та язичок) рухомі. Вони виконують основну роль при творенні звуків.

Пасивні органи нерухомі, вони виконують допоміжну роль при творенні звуків. До них належать зуби, альвеоли, тверде піднебіння, задня стінка зівя, верхня щелепа й порожнина носа.

✓ ***Власне лінгвістичний аспект у вивченні звуків*** забезпечує вивчення функційних характеристик одиниць звукової будови мови, тобто досліджує їхню роль у структуруванні й розрізненні її знакових одиниць.

Звуки мовлення – це мовні, а не фізичні одиниці. Якщо ж розглядати мовлення лиш як акустичний феномен, тоді неможливо вести мову про «а» та «е» і т. ін., позаяк це вже поняття, що стосуються нашої мови як засобу спілкування; і вкрай сумнівно, чи класифікував би акустик, який не має жодного уявлення про людську мову, всі ці відтінки звуків так, як це робимо ми (Лев Щерба).

Система голосних, параметри їх класифікації

Звуки мови поділяють на голосні та приголосні. Це розрізнення проводять на основі 3-ох критеріїв: *артикуляційного* (звуки різняться між собою положенням органів мовного апарату); *акустичного* (голосні й приголосні різняться акустичними особливостями); *функційного* (голосні звуки – складотвірні, приголосні – нескладотвірні). Остання ознака не є абсолютною: у деяких мовах (наприклад, чеській, сербській, хорватській) складотвірними є й сонорні приголосні.

Цікаво знати

Тільки в чеській мові можливе речення з самих приголосних звуків: Strč prst skrz krk, 'Засунути палець у горло'.

Сукупність голосних звуків мови – це її **вокалізм**. Мови світу різняться кількісним складом голосних: якщо в українській мові їх 6, то в данській, приміром, 32: 21 монофтонг і 11 дифтонгів.

Цікаво знати

У французькій мові є 16 голосних фонем: <a>, <ā>, <e>, <ε'>, <ε>, <εn>, <ə>, <i>, <oe>, <oen>, <ø>, <o>, <ɔ>, <ɔn>, <u>, <y>.

Голосні звуки різняться 1) *за способом творення* (ступенем підняття спинки язика до піднебіння): голосні високого, середнього і низького підняття; 2) *за місцем творення* (визначається позиція спинки язика щодо піднебіння): голосні переднього, середнього і заднього рядів; 3) *за участю губ* усі голосні поділяють на лабіалізовані (огублені) та нелабіалізовані (неогублені) (табл. 1); 4) *за положенням м'якого піднебіння* – ротові й носові; 5) *залежно від ступеня розкриття рота* розрізняють відкриті та закриті голосні; б) *за тривалістю звучання* – довгі й короткі.

Більшість голосних – це голосні переднього і заднього рядів. Голосні середнього ряду трапляються не так часто. Скажімо, в українській і тюркських мовах немає жодного.

Піднесення	Ряд					
	передній		середній (мішаний)		задній	
	нелабіалізовані	лабіалізовані	нелабіалізовані	лабіалізовані	нелабіалізовані	лабіалізовані
високе	і и (укр.)	й (нім., франц.)	ы (рос.)	у (швед., норв.)	ы (казах.)	у
середнє	е	ө (нім., франц.)	э (англ., рос.)	—	ʌ (англ.)	о
низьке	æ (англ.)	—	а (рос.)	—	а (укр.) а: (англ., франц.)	ə (англ.)

Табл. 1. Класифікація голосних звуків [18, 111].

За творення *лабіалізованих* звуків (українських [o], [y], німецьких [ö], [ü], французького [y]) губи округлюються й витягуються вперед; у творенні ж *нелабіалізованих* губи активної участі не беруть. Лабіалізовані звуки є і в уральських та алтайських мовах; як і в німецькій, французькій, узбецькій, вони протиставляються нелабіалізованим і розрізняють слова: фр. *dire* [dir] ‘сказати’ – *dur* [dür] ‘твердий’.

Ротові звуки характерні для більшості мов світу, української та російської зокрема: у них голосні тільки ротові. *Носові* голосні є в польській ([ɛ], [ɔ]), португальській та інших мовах. Особливо багато носових у мові гінді, де кожному чистому голосному відповідає носовий.

Довгі й *короткі* голосні є в сучасних мовах, були вони і в латинській. Голосні довгі звуки є в англійській (*bit* [bit] ‘шматок’ – *beet* [bi:t] ‘буряк’, *cut* [kʌt] ‘різати’ – *cart* [ka:t] ‘віз’) та німецькій (*statt* ‘замість’ – *Staat* ‘державна’) мовах. В естонській мові розрізняють короткі, довгі і наддовгі голосні (*sada* ‘сто’ – *saada* ‘прийшли’ – *saada* ‘отримати’) [18, с. 114].

Система приголосних, параметри їх класифікації

За *акустичною* ознакою приголосні поділяють на дві групи:

✓ *сонорні* – утворюються за участю голосу й шуму (голос переважає над шумом): [p], [л], [m], [n], [j], [v], [p’], [л’], [н’];

✓ *шумні* – утворюються за участю голосу й шуму (шум переважає над голосом) чи тільки шуму: [б], [п], [дж], [ч], [т] тощо.

Шумні приголосні, зі свого боку, поділяють на:

✓ *дзвінки*, які утворюються за допомогою шуму й голосу (шум переважає над голосом): [б], [з], [ж], [дж], [г], [т].

✓ *глухі*, які утворюються за допомогою тільки шуму: [n], [m], [ш], [ц], [к], [х], нім. [h], [ç].

З **артикуляційного (фізіологічного)** погляду приголосні класифікують:

✓ *за місцем творення* – губні (лабіальні), язикові, язичкові (увулярні), глоткові (фарингальні), гортанні (ларингальні) (табл. 2);

✓ *за способом творення* всі приголосні звуки поділяють на: проривні (вибухові), зімкнено-прохідні, щілинні (фрикативні) й африкати (див. табл. 3).

Табл 2. Класифікаційна таблиця приголосних за місцем творення

Групи приголосних		Приголосні звуки
Губні (лабіальні)	губно-губні (білабіальні)	[б,], [п], [м], <i>англ</i> [w],[m], [b]
	губно-зубні (лабіодентальні)	[ф], [в], <i>англ.</i> [f]
Язикові	передньоязикові	[д], [т], [з], [дз], [с], [ц], [р], [л], [н], [ж], [ч], [ш], <i>англ.</i> [ð], [θ]
	середньоязикові	[j]
	задньоязикові	[г], [к], [х], <i>англ.</i> [ŋ]
Гортанні (ларингальні)		<i>англ.</i> [h]
Глоткові (фарингальні)		[г], <i>нім.</i> [h]. * Глоткових і гортанних звуків багато у грузинській та інших кавказьких мовах
Язичкові (увулярні)		<i>фр.</i> [r]

Цікаво знати

В діалектах арабської мови відомі глоткові звуки, що утворюються скороченням надгортанника або відтягуванням язика в глотку. Надгортанником називають еластичний хрящовий орган, який перекриває згори гортань, щоб не дати потрапити в неї воді та їжі. Тому не слід балакати з повним ротом: якщо надгортанник не спрацює, це може бути смертельним. Люди, крім немовлят, – єдина тварини, які не можуть одночасно їсти і видавати звуки голосом (Деніел Еверетт)

Табл 3. Класифікаційна таблиця приголосних за способом творення

Групи приголосних		Приголосні звуки
Проривні (вибухові)		[б], [д], [г], [п], [т], [к]
Зімкнено-прохідні	дрижачі (вібранти)	[р], фр. [r]
	плавні (бокові)	[л],
	носові (назальні)	[м], [н], англ. [m], [n]
Щілинні (фрикативні)		[в], [ф], [з], [с], [ж], [ш], [г], [х], [й], англ. [s], [f], [h], [ð], [θ], нім. [h]
Африкати		[дз], [дж], [ц], [ч]

Сукупність приголосних звуків усякої мови називають її **консонантизмом**. Важливо, що в різних мовах ці системи представлені різними наборами звуків, серед яких наявні як близькі чи тотожні, так і специфічні.

Цікаво знати

Мовлення жінки-пірахан звучить більш «гортанно», ніж у чоловіків. Це спричинено двома культурно мотивованими застосуваннями голосового апарату пірахан. Один з них пов'язаний з тим, що жінки артикують звуки глибше в ротовій частині, порівняно з чоловіками. Якщо чоловіки вимовляють звук [п], торкаючись язиком позаду верхніх зубів, то в жінок місце артикуляції – глибше, за альвеолярним гребенем на твердому піднебінні.

Крім того, жінки-пірахан мають на один звук менше за чоловіків. Якщо останні послуговуються приголосними [р], [т], [h], [s], [b], [g] і [Ĝ] (гортанним вибуховим), то в жінок замість [s] використовується [h]. ... Використання різних типів артикуляції та різного числа фонем є способом іконічної репрезентації через звук соціального статусу й гендеру мовця. Антрополог Майкл Сілверстайн з Чиказького університету широко вивчав цей клас мовних явищ, які він назвав «індексними маркерами суспільних стосунків».

Рис. [18, 118]

Місце творення												
Спосіб творення	губні			язикові			язичкові			інглетські		
	губно-губні		губно-зубні	середньоязичкові			задньоязикові		язичкові			
	губно-губні	міжзубні	зубні	піднебінні	піднебінні	піднебінні	піднебінні	піднебінні	язичкові			
щільні	ф w (англ.) (укр.)	ф v (укр.)	θ ð (англ.)	с з (укр.)	ш ж (укр.)	ʃ ʒ (нім.) й (укр.)	х'у' (алт.)	х у (чу-кот.)	х ʁ (узб.)	Q G (ніх.)	h (нім.) г (укр.)	ΔV (араб.)
	п б (укр.)	—	—	т д (укр.)	t d (інд.)	h ħ (серб.)	к' г' (укр.)	—	—	—	—	?
африкати	pf (нім.)	—	—	ц дз (укр.)	ч дж (укр.)	ʃç ʒj (комі)	—	—	—	—	—	—
	м (укр.)	—	—	н (укр.)	ŋ (інд.)	ʀ (франц.)	—	—	—	N (ескім.)	—	—
змінено-прохідні	—	—	—	л (укр.)	l (інд.)	λ (іспан.)	—	—	—	—	—	—
	ψ	—	—	р (укр.)	—	—	—	—	—	R (франц.)	—	—
змінені	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

... Мовлення починається з повітря, яке створює людські звуки, потрапляючи в рот або виходячи з нього. Звуки першого типу називаються інгресивними, а другого – егресивними. Англійська мова й усі інші європейські у нормативному мовленні послуговуються тільки егресивними звуками. Інгресивні звуки в широковідомих мовах є рідкістю: прикладом може бути звук подиву («ох!»), що вимовляється на вдиху. Місце, з якого починається потік повітря, іменується ініціатором. В усіх звуках англійської мови ініціатором є легені. Тож можна назвати усі звуки англійської мови легневими або пульмональними. Проте в мовленнєвому апараті людини є ще два значних ініціатора: голосова

щільна (глотичні звуки) і язик (язикові або лінгвальні звуки). Таких звуків немає в англійській мові.

... У мовах целталь, х'ол та інших часто трапляються так звані глоталізовані звуки – імплзивні та видихові.

У фразі *с'ихс'ajs'al* – 'надворі спека' міститься три глоталізовані приголосні (вони позначаються в целтальському правописі апострофом). Щоб вимовити ці звуки, голосова щільна (проміжок між зв'язками) мусить бути закрита: не пропускати повітря з легень. Якщо одночасно з перекриттям потоку повітря губами або язиком уся гортань різко піднімається вгору, створюється тиск. Коли потім губи або язик випускають повітря з рота, народжується вибухоподібний звук. Такий звук називають видиховим. Та можна створити й протилежні до них звуки, відомі як імплзивні, або вдихові. До імплзивних звуків гортань опускається вниз, але положення інших органів залишається таким самим, як для видихових. Низхідний рух гортані створює імплзію – різкий прорив повітря в порожнину рота. Нічого схожого на ці звуки в англійській мові немає.

... Ці звуки цікаві не лише своєю кумедністю, а й тим, що вони розширюють діапазон людського мовлення далеко за межі суто легневих за походженням звуків, з яких складають європейські мови.

... Ще один тип глоталізованих звуків, які варто згадати, створюється шляхом (майже) повного розслаблення голосових зв'язок і вільного випускання повітря повз них. Цей ефект лінгвісти називають скрипучим голосом. У людей часто мимовільно буває скрипучий голос уранці після пробудження, надто, якщо їхні голосні зв'язки напередодні були перенапружені криком, алкологом чи курінням. Але в деяких мовах цей звук функціонує як повноцінний голосний.

... Частина глоталізованих звуків має назву **кліксів**. Вони створюються блокуванням потоку повітря, що йде з рота або в рот, язиком, у той час як за голосовою щільною створюється тиск. Вони теж можуть бути вдиховими та видиховими, створюваними перекриттям потоку повітря кінчиком язика і збільшенням тиску коренем язика всередину чи назовні. Клікси трапляються у невеликій низці мов, усі з яких належать до африканської родини банту (Деніел Еверетт).

Ось як вимову кліксів (приголосних, що утворюються без використання струменю повітря) описали чеські інженери-мандрівники І. Ганзелка та М. Зікмунд у книзі «Африка мрій і дійсності»: «У кафрській мові першим із цих цікавих звуків, що англійці називають *click sounds*, є звук «с». Проте це «с» не має нічого спільного з нашим. Спробуйте вимовити цей звук, наче ви здивовані, цмокніть язиком, притиснутим до верхніх зубів і піднебіння. Ми цмокали навперебій. Цмокання вимагає віртуозного виконання» (Р. Будагов).

Міжнародний фонетичний алфавіт (редакція 2015 року) визнаний усіма науковцями як загальний спосіб презентації звуків людської мови

ПРИГОЛОСНІ (ЛЕГЕНЕВІ)

© 2015 IPA

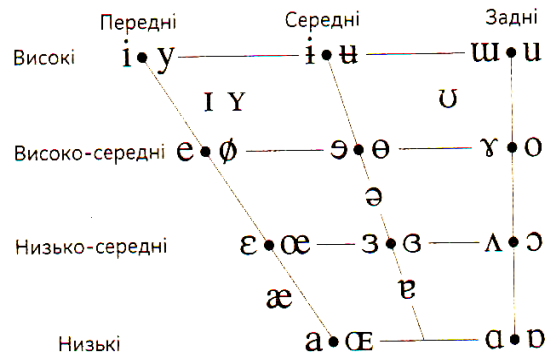
	Двогубні	Губно-зубні	Зубні	Ясенні	Піднебінно-ясенні	Ретрофлексні	Твердо-піднебінні	М'яко-піднебінні	Язичкові	Глоткові	Надгортанні
Проривні	p b			t d		ʈ ɖ	c ɟ	k ɡ	q ɢ		ʔ
Носові	m	ɱ		n		ɳ	ɲ	ŋ	ɴ		
Дрижачі	ʋ			ɾ					ʀ		
Одноударні		ɹ		ɽ							
Фрикативні	ɸ β	f v	θ ð	s z	ʃ ʒ	ʂ ʐ	ç ʝ	x ɣ	χ ʁ	ħ ʕ	h ɦ
Бічні фрикативні				ɬ ɮ							
Апроксиманти		ʋ		ɹ		ɻ	j	ɰ			
Бічні апроксиманти				ɻ		ɻ	ʎ	ʎ			

Символи в правій частині комірки позначають дзвінкі звуки, а в лівій — глухі.
Затемнені комірки позначають звуки, артикуляція яких вважається неможливою

ПРИГОЛОСНІ (НЕЛЕГЕНЕВІ)

Класи	Дзвінкі імпульсивні	Видихові
○ Двогубний	ɓ	ʔ Приклади
Зубний	ɗ	ɹ' Двогубний
! Ясенний	ɟ	t' Зубний/ясенний
≠ Піднебінно-ясенний	ɠ	k' М'яко-піднебінний
Ясенний бічний	ɣ	s' Ясенний фрикативний

ГОЛОСНІ

У парам символів правий означає огублений голосний

ІНШІ СИМВОЛИ

- ʍ Глухий губно-піднебінний фрикативний
- ɰ Дзвінкий губно-м'якопіднебінний апросимант
- ɸ Дзвінкий губно-твердопіднебінний апросимант
- ɴ Глухий надгортанний фрикативний
- ʕ Дзвінкий надгортанний фрикативний
- ʡ Надгортанний проривний
- ɕ ʑ Ясенно-піднебінні фрикативні
- ɻ Дзвінкий ясенний бічний одноударний
- ɥ Одночасний ʃ i x
- ɥ Афrikати і подвійна артикуляція можуть бути, за потреби, представлені двома символами, з'єднаними дужкою
- ʈ ɖ
- ʡ ɶ

СУПРАСЕМЕНТНІ ЗНАКИ

- ˈ Первинний наголос
- ˌ Вторинний наголос
- ː Довгий
- ˑ Напівдовгий
- ˘ Надкороткий
- ˚ Мала група
- ˚ Велика (інтонаційна) група
- ˙ Розрив складу
- ˗ Зв'язування (відсутність розриву)

ДІАКРИТИЧНІ ЗНАКИ

Ставляться згори над деякими символами з низхідними елементами, напр. ɳ̂

◌ Глухий	ɳ̥ ɳ̥	◌ Голос із придихом	ɳ̂ ɳ̂	◌ Зубний	ɳ̥ ɳ̥
◌ Дзвінкий	ɳ̂ ɳ̂	◌ Скрипучий голос	ɳ̥ ɳ̥	◌ Апікальний	ɳ̥ ɳ̥
◌ Придиховий	ɳ̥ ɳ̥	◌ Язиково-губні	ɳ̥ ɳ̥	◌ Ламінальний	ɳ̥ ɳ̥
◌ Більш огублений	ɳ̥	◌ Огублений	ɳ̥ ɳ̥	◌ Назалізований	ɳ̥
◌ Менш огублений	ɳ̥	◌ Палаталізований	ɳ̥ ɳ̥	◌ Носовий вихід	ɳ̥ ⁿ
◌ Просунутий	ɳ̥	◌ Веляризований	ɳ̥ ɳ̥	◌ Бічний вихід	ɳ̥ ^l
◌ Відтягнутий	ɳ̥	◌ Фарингалізований	ɳ̥ ɳ̥	◌ Без чутного виходу	ɳ̥ [̚]
◌ Централізований	ɳ̥	◌ Веляризований або фарингалізований	ɳ̥		
◌ Середньо-централізований	ɳ̥	◌ Піднятий	ɳ̥ (ɳ̥ = дзвінкий ясенний фрикативний)		
◌ Складовий	ɳ̥	◌ Опущений	ɳ̥ (ɳ̥ = дзвінкий двогубний апроксимант)		
◌ Нескладовий	ɳ̥	◌ Із просунутим коренем язика	ɳ̥		
◌ Ротичність	ɳ̥ ɳ̥	◌ З відведеним коренем язика	ɳ̥		

ТОНИ І СЛОВЕСНІ НАГОЛОСИ

РІВЕНЬ	КОНТУР
é або ˥	˥ Над-високий
é	˥ Високий
ē	˥ Середній
è	˥ Низький
è	˥ Над-низький
↓	˥ Униз
↑	˥ Угору
ě або ˩	˩ Підйом
é	˩ Падіння
ē	˩ Високий підйом
è	˩ Низьке падіння
è	˩ Підйом-падіння
↘	˩ Загальний підйом
↙	˩ Загальне падіння

Фонетичне членування мовленнєвого потоку

Звуки мови функціонують не ізольовано, а в мовленнєвому потоці. Цей потік членується на одиниці, не тотожні ні щодо свого розміру, ні складових елементів, – фрази, такти, склади, звуки.

- **Фраза** (або **синтагма**) – найбільша одиниця фонетичного членування; інтонаційно-змістова єдність, виділювана з обох боків паузами. Зазвичай вона дорівнює реченню. Це підказує, що за довжиною фрази не однакові: довгі фрази звичніші в монологічному мовленні, а короткі – у діалогічному, пор.:

- 1) *Кошлатий вітер-голодренець / в полях розхристує туман, / танцює юродивий танець, / б'є в бубон сонця, як шаман (Л. Костенко).*
- 2) – *Пішли?*
– *Здається.*
– *Можже, ми теж підемо? (С. Жадан).*

- **Такти**, або **фонетичні слова** – частини фрази, об'єднані одним наголосом; вони здебільшого дорівнюють лексичному слову. Однак прийменники, насамперед односкладові, та частки утворюють з повнозначним одне фонетичне слово. Залежно від місця розташування неповнозначного слова розрізняють *слова-проклітики: під вербою, не підписав і слова-енклітики: знайди-но*. За повільного темпу мовлення фонетичні слова менш-більш виразно членуються на склади.

- **Склад** – голосний звук чи група звуків, об'єднаних навколо складотвірного голосного; це природна межа членування мовлення. Кожна мова відзначаються специфічністю архітектоніки складу.

Цікаво знати

Склади слугують для організації фонем у групи, які в усіх мовах світу будуються за кількома дуже специфічними принципами. Найпоширеніша схема має вигляд: Приголосний (П) + Голосний (Г); П+П+Г; П+Г+П; П+П+П+Г+П+П+П тощо (три приголосних з кожного боку від голосного становлять межу можливих складів, що спостерігається в мовах світу). Приклад складної структури складу в англійській мові – слово «strength» 'сила', «s-t-r-e-n-g-th», що ілюструє схему П+П+П+Г+П+П+П (де «th» передає один звук). ... У більшості мов структура П+Г є єдиним можливим складом, або найпоширенішим (Деніел Еверетт).

Сьогодні в мовознавстві немає однозначного визначення складу, бо вчені опираються на різні критерії. Існує кілька теорій вивчення складу: *еспіраторна*, *м'язової напруги* і *сонорна*. Відповідно до першої теорії склад – це звук або комплекс звуків, які вимовляються одним поштовхом видихуваного повітря. Сучасні експериментальні дослідження заперечують це визначення, позаяк встановлено, що одним поштовхом повітря можна вимовити кілька складів.

Теорію *м'язової напруги* обґрунтували мовознавці Морісом Граммон, П'єр Фуше і Лев Щерба. Відповідно до цієї теорії склад – це частина такту, яка вимовляється єдиною м'язовою напругою.

Сонорна теорія, що акцентує на акустичній природі складу. Обґрунтована датським мовознавцем Отто Єсперсеном.

На думку І. Голубовської, зазначені теорії не суперечать одна одній, а взаємодоповнюються, пояснюючи, як мовець членує потік мовлення на найменші складові елементи – склади.

Залежно від кількості складів розрізняють слова односкладові: *сон*, *мед*, *син* і багатоскладові: *зо-ря*, *до-ро-га*, *е-мо-цій-ний*. За наборами звуків склади поділяють на відкриті (вони закінчуються голосним, умовно – V) та закриті (це склади на приголосний, умовно – C), пор.: *ру-ка* і *май-дан*; прикриті (починаються приголосними звуками: *стен*) і неприкриті (мають в ініціалі голосний: *он*).

Отже, склад як фонетична одиниця характеризується фізіологічними й акустичними властивостями і не виражає жодного значення, а тому не пов'язаний із поділом слів на морфеми.

Цікаво знати

«У складових тональних мовах, таких, як бірманська, в'єтнамська, китайська та деяких інших, де морфема дорівнює складу, а нерідко й збігається зі словом, словесного наголосу немає. Кожний склад слова характеризується так званим тоном, що накладається на склад як на ціле. Належність складу до того чи того тону – така ж невід'ємна характеристика морфеми, як і звукові елементи, що її утворюють. Фонетичні характеристики тону – це висота голосу, її зміни, тривалість складу, інтенсивність елементів складу, якість голосу, а часто деякі інші ознаки (фарингалізація, гортанне змикання).

У китайській мові розрізняються 4 тони: 1 – високий рівний, 2 – високий висхідний, 3 – низький спадний-висхідний і 4 – спадний від вищого до нижчого рівня. Склади з тим самим звуковим складом, але в різних тонах, є різними словами: /da¹/ «споруджувати», /da²/ «відповідати», /da³/ «бити», /da⁴/ «великий». У в'єтнамській мові розрізняються 6 тонів: 1 – високий рівний, 2 –

низький слабко спадний, 3 – високий переривчастий, 4 – низький спадний-висхідний, 5 – високий висхідний і 6 – низький різко спадний: /ба¹/ «три», /ба²/ «жінка», /ба³/ «покидь», /ба⁴/ «баба», /ба⁵/ «обійняти», /ба⁶/ «навздогад». У таких мовах немає протиставлення тону і його відсутності, а є лише різні способи тонування складу» (Лія Бондарко).

«На відміну від української мови, в якій трапляються і відкриті й закриті склади, в японській мові лише відкриті склади: [хана] «квітка», [хіто] «людина», [ханасі] «оповідання, казка», за винятком одного типу складів, що закінчуються приголосним [н], наприклад: [хон] «книжка», [ніхон] «Японія», [кадзан] «вулкан»» (Андрій Білецький)

- **Звук** – мінімальна одиниця мовного потоку. На відміну від інших мовних одиниць (морфем, слів, словосполучень, речень), він не має значення. Це лиш найменша, далі неподільна одиниця мовного потоку, використовувана для побудови складів і фонетичних одиниць вищого рівня, за допомогою яких висловлюються думки.

Цікаво знати

«Звуки мовлення визначаються не за фізичними характеристиками, а на підставі мовних (у тому числі, граматичних) критеріїв: мовлення незнайомою мовою сприймається як безладний потік звуків, позбавлений будь-яких значень. Олександр Реформатський наводить цікавий приклад із «Війни і миру» Л. Толстого, «коли російський солдат Залетаєв, почувши пісню французького полоненого Мореля: «Vive Henri quatre, Vive, ce roi vaillant! Ce diable à quatre [...]», відтворює її як «Віваріка. Виф серувару! Сідябляка!». Але якщо людина сприймає мовлення мовою, яка їй попередньо знайома, то водночас з обробкою суто акустичної інформації триває фонетико-морфологічна розшифровка, для чого підключаються відповідні відділи головного мозку» (Данута Храбскова).

Голосні звуки неоднорідні за природою. Серед них розрізняють монофтонги, дифтонги та трифтонги.

Монофтонг (від грец. *μόνος* ‘один’ і *φθόγγος* ‘звук’) – це простий голосний звук.

Дифтонг (від грец. *δίφθογγος* (*diphthongos*) ‘двоголосний’) – складний (двокомпонентний) голосний звук, виділюваний у межах одного складу, що забезпечує фонетичну цілісність дифтонга. Зазвичай дифтонги мають більшу довготу, ніж монофтонги. Вони наявні в словацькій, чеській, німецькій, англійській, італійській,

французькій, іспанській, китайській та багатьох інших мовах, а також у деяких говірках української мови. Найчастіше в дифтонгах один елемент є вершиною складу, а інший (так званий *глайд* або *напівголосний*) лише його супроводжує. Залежно від розташування вершини складу, розрізняють дифтонги *низхідні*, у яких склад, формує перший елемент (англ. *house* [*haos*]), та *висхідні*, у яких склад формує другий елемент (словац. *riad* [*riat*]).

Трифтонг – це складний голосний звук, що складається з трьох елементів, які утворюють один склад. Трифтонги можливі тільки в тих мовах, де є дифтонги. Для встановлення фонематичного статусу трифтонгів використовують морфологічний критерій: трифтонг – одна фонема, якщо всередині неможливо провести морфемну межу (наприклад, в англ. *fire* [*faiə*] ‘вогонь’), в протилежному разі трифтонга немає (англ. *liar* [*lai|ə*] ‘брехун’).

Крім лінійних фонетичних одиниць (фраз, тактів, складів і звуків), у мовленні використовуються **суперсегментні фонетичні засоби**, які нашаровуються на лінійні, – наголос та інтонацію, їх ще називають просодичними (від гр. *prosodia* ‘наголос’) засобами.

- **Наголос** – виділення в мовленні однієї з однорідних одиниць за допомогою фонетичних засобів. Це спосіб фонетичного оформлення слова, його, за визначенням римського вченого Діомеда, – «душа». Коли слово втрачає наголос, то воно втрачає самостійність. Наприклад, займенник *себе* втратив наголос і перетворився на постфікс *ся* – *умиватися*.

Розрізняють наголос словесний (тактовий), фразовий, логічний і емпатичний наголос.

➤ **Словесний** виникає у словах із більш як одним складом. Розрізняють такі види словесного наголосу: динамічний, музикальний і кількісний.

Динамічний (експіраторний) наголос – це виділення одного зі складів слова (такту) з більшою силою, тобто сильнішим видихом струменя повітря (українська, англійська, чеська, німецька, французька, італійська, іспанська та багато інших мов). У різних мовах сила динамічного наголосу неоднакова. До прикладу, в німецькій мові він є сильнішим, ніж у французькій. Динамічний наголос часто пов’язаний з редукацією (від лат. *reductio* ‘повернення, відновлення’). Це означає скорочення ненаголошених складів, наприклад, у рос. мові: *Мария Ивановна* [мар’ванна] [18, с. 126].

Відповідно до місця у слові динамічний наголос може бути зв'язаним (фіксованим) і вільним (нефіксованим). Фіксований наголос завжди припадає на певний склад у слові (перший, другий, останній тощо). Так, у чеській, словацькій, латиській, угорській, естонській, фінській, чеченській, монгольській, дравідських мовах наголос завжди на першому складі. У польській, марійській, більшості індонезійських мовах наголос припадає на передостанній склад, а у французькій, вірменській, удмуртській, нанайській, тюркських мовах – на останній. Фіксованим, щоправда, з певним застереженням, можна вважати наголос в англійській та німецькій мовах: тут наголошується зазвичай перший склад, а також іспанській та італійській мовах – із наголошенням в основному передостаннім складом.

Цікаво знати

На відміну від української мови, де наголос рухомий, зміщений і непостійний, у польській наголос постійний: наголошенням є передостанній склад: *para|wka*, *ko|bi|eta*, *ś|ledzi|ona*. В окремих випадках польські за походженням і запозичені слова вимовляються з наголосом на третьому складі від кінця: *pi|sa|liby*, *fi|zy|ka*. Слова на *-yk*, *-ik* при відмінюванні зберігають наголос на тому самому складі, що й у називному відмінку: *hi|sto|ryk* – *hi|sto|ryka*, *hy|drau|lik* – *hy|drau|lika*. Наголос пересувається на третій або четвертий склад від кінця в ускладнених формах дієслів: *pi|sa|fu|ście*, *pi|sa|fu|by*, *pi|sa|li|by|śtu*, числівників: *dzi|e|wi|ę|ć|set*.

Вільний (нефіксований) наголос може припадати на будь-який склад слова. Він характерний для української, російської, білоруської, сербської, хорватської, литовської, мордовської, абхазької та інших мов: укр. *ma|ti*, *po|go|da*, *pe|da|go|g*, *pe|re|da|va|ti*, *u|чи|те|лю|ва|ти*; *bū|telis* (пляшка), *gra|žū|tas* (краса), *do|va|ná* (подарунок). Може виконувати смислорозрізнювальну (*mu|ká* – *mu|ka*, *za|mok* – *za|mo|k*) і форморозрізнювальну (*vi|kna* – *vi|kna|*, *vi|ho|di|ti* – *vi|ho|di|ti|*) функції.

У мовах зі зв'язаним і вільним наголосами наголос може бути нерухомим (постійним) і рухомим. Нерухомий наголос при словозміні чи словотворенні припадає на ту саму морфему (на той самий склад). Рухомий наголос у формах того самого слова падає на різні склади. До прикладу, в англійській мові наголос є нерухомим, бо якщо падає на певний склад у слові, то в різних

формах того самого слова уже не змінює місця. В українській мові наголос рухомий (*учі́тель – учителі́, сті́л – столá, рука́ – ру́ки*). Деякі слова можуть мати два наголоси – **основний** і **побічний** (у складних словах: *п'ятиповерховий, переко́типоле, лінгвокультуро́логія*). В англійській мові усі слова, які складаються із чотирьох і більше складів, мають побічний наголос [18, с. 128].

✓ **Музикальний** (мелодійний, тонічний) наголос спостерігається в мовах, у яких наголошений склад відрізняється від ненаголошеного зміною висоти основного тону. Властивий норвезькій, шведській, литовській, латиській, словенській, сербській, хорватській, японській мовам. Некоректним вважають зарахування до таких мов китайської, дунганської, в'єтнамської, тайської, бірманської мов, бо в цих мовах тон є невід'ємною якісною характеристикою слова.

Музикальний наголос буває *політонічним*: це коли наголошений склад має різні інтонації. Характерний для литовської мови, також для словенської та деяких діалектів сербської і хорватської мов. Був він у давньогрецькій мові та санскриті й, очевидно, в індоєвропейській прамові.

Цікаво знати

У деяких мовах, наприклад, латинській, вірші засновані на чергуванні довгих і коротких складів, що відповідає наголошеним і ненаголошеним складам української мови. Тому італійці, які привикли до віршів, заснованих на динамічному наголосі, латинські вірші вважають неритмічними.

✓ **Кількісний**, або довготний, квантитативний (від лат. *quantitas* 'кількість') наголос – це виділення складу шляхом збільшення тривалості звучання. Він характерний для мов, що не розрізняють довгих і коротких голосних, і є явищем доволі рідкісним; спостерігається в новогрецькій мові.

У більшості мов один із типів наголосу переважає, але існують й елементи іншого типу. У німецькій мові динамічний наголос поєднується з тонічним. У норвезькій, шведській, литовській, латиській, сербській мовах підвищення тону супроводжується посиленням голосу.

➤ **Фразовий наголос** – посилення словесного наголосу в певній синтаксичній позиції.

➤ **Логічний наголос** – особливе виділення якогось слова чи кількох слів у всьому висловленні. Наприклад: Вони приїдуть **сьогодні** (а не завтра). **Вони** приїдуть сьогодні (а не він чи вона). До **обіду** ще не кликали і Зателефонуй мені **до** обіду.

➤ **Емфатичний** наголос (грец. *émpphasis* – ‘роз’яснення, вказівка, виразність’) – це виділення важливої зі смислового погляду частини висловлення у зв’язку з вираженням емоційного стану мовця. Йому властива своєрідна мелодика. На письмі це відображається подовженням голосних і/або приголосних: 1. *Овва! Це не руський меч. Дама-а-ський!* (Р. Іванченко).

• **Інтонація** виконує такі функції: розрізняє комунікативні типи висловлень (розповідні, питальні, спонукальні), частини висловлень за їхньою смисловою важливістю, оформляє висловлення в єдине ціле, одночасно розчленовує його на ритмічні групи; виражає конкретні емоції; характеризує мовця і ситуацію спілкування. Складається з мелодики, інтенсивності, пауз, типу і тембру мовлення. У кожній мові має свої особливості.

➤ **Мелодика мовлення** (від грец. *melodikos* ‘мелодійний, пісенний’) – зміна частоти основного тону, його діапазонів, інтервалів, підвищень і понижень, напрямку його руху (вгору, вниз, рівно тощо).

➤ **Інтенсивність** (фр. *intensif*, від лат. *intensio* ‘напруження’) – підвищення і посилення голосу на слові, яке хочуть виділити (логічний наголос).

➤ **Пауза** (від лат. *pausa* ‘припинення’) – перерва у звучанні, зупинка в потоці мовлення. Паузи впливають на ритміку мовлення, сприяють виділенню певного змісту. Пор.: *Наша тітка, балерина, у Львові* і *Наша тітка – балерина у Львові*. У першому реченні акцентується на тому, що тітка перебуває в Львові, а в другому, – що вона працює балериною у Львові.

➤ **Темп мовлення** (від італ. *tempo*, лат. *tempus* ‘час’) – швидкість мовлення, вимірювана кількістю виголошуваних за секунду складів. Він виконує низку функцій, з-посеред яких – ставлення мовця до повідомлення.

➤ **Тембр мовлення** – емоційне забарвлення (схвильоване, веселе, сумне, грайливе тощо). Тембр мовлення не можна сплутувати із тембром голосу і тембром звука. Усі елементи інтонації взаємопов’язані і становлять єдність [18, с. 129–131].

ЛІТЕРАТУРА

Основна література

1. Бевзенко С. П. Вступ до мовознавства : короткий нарис : навч. посіб. Київ, 2006. 143 с.
2. Вступ до мовознавства : підручник / за ред. І. О. Голубовської. Київ : ВЦ «Академія», 2016. 320 с.
3. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства. Київ : Видавничий центр «Академія», 2000. 368 с.
4. Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства. Київ : Видавничий центр «Академія», 2006. 336 с.

Додаткова література

5. Булаховський Л. А. Нариси з загального мовознавства. Вибр. Твори : у 5 т. Київ, 1975. Т. 1. С. 238–261.
6. Воронин С. В. Фоносемантические идеи в зарубежном языкознании. Очерки и извлечения. Ленінград : Изд-во Ленинградского университета. 1990. 200 с.
7. Тоцька Н. І. Голосні фонемі української мови. Київ : Просвіта, 1973. 192 с.
8. Тоцька Н. І. Сучасна українська літературна мова : фонетика, орфоєпія, графіка, орфографія. Київ : Вища школа, 1981. 184 с.

Запитання. Завдання

1. Сформулюйте основні завдання загальної фонетики, а також описової та експериментальної.
2. Поясніть зв'язок фонетики з фізикою, анатомією, психологією.
3. Назвіть три аспекти вивчення звуків.
4. Із яких фаз складається артикуляція?
5. Схарактеризуйте загальні умови творення голосних звуків.
6. У яких мовах є носові голосні? Довгі і короткі голосні?
7. Схарактеризуйте загальні умови творення приголосних звуків.
8. Що таке склад?
9. Дайте характеристику суперсегментним фонетичним засобам.
10. Розчленуйте ланцюг мовлення на фрази, синтагми, такти:
МістоКиївцестолиця   Древняківітуча.   Вінрозкинувсявелично
НаДніпровихкручах (Г.Чубач)

2.2. Фонетичні процеси. Транскрипція й транслітерація. Орфоепія

Позиційні та комбінаторні зміни звуків

Звуки в мовленні вимовляються не ізольовано, а в звуковому потоці зв'язного мовлення, а тому можуть змінюватися:

- 1) під впливом загальних умов вимови (початок і кінець слова, положення під наголосом і в ненаголошеному складі);
- 2) унаслідок впливу звуків один на одного (рекурсія одного звука впливає на екскурсію іншого).

Розрізняють позиційні та комбінаторні зміни.

• **Позиційні** зміни – це ті, що спричинені впливом загальних умов вимови: редукція голосних, оглушення дзвінких приголосних у кінці слова, апокопа і протеза.

➤ **Редукція голосних** – це ослаблення артикуляції ненаголошених звуків і зміна їхнього звучання. Розрізняють кількісну та якісну редукцію.

✓ **Кількісна редукція** – це втрата ненаголошеними голосними сили та довготи при збереженні характерного для них тембру. Якщо порівняти звучання голосного [у] в словах *дуб*, *дубо́к*, *дубові́к*, то в другому слові цей звук слабший і коротший, а в третьому – ще слабший і коротший, проте його тембр, зумовлений формою резонатора (з високим піднесенням задньої частини язика і витягненими вперед заокругленими губами), незмінний.

✓ **Якісна редукція** – зміна артикуляції звука через скорочення його звучання. Для української мови якісна редукція не властива, проте в російській мові визначає норму вимови, тут притаманне т. зв. «акання».

Якісна редукція властива тим мовам, у яких наявний динамічний наголос. При дуже сильній редукції ненаголошені голосні можуть зовсім зникати: рос. *жаворонки* – *жа́[вр]онки*, *провода* – *про[вл]ока*, *с[час]*.

Сучасній українській мові якісна редукція не властива.

➤ **Оглушення дзвінких приголосних в кінці слова.** У багатьох мовах (російській, білоруській, польській, німецькій, туркменській та інших мовах) кінцеві дзвінки приголосні оглушуються: рос. *дед* [дет]; білор. *захад* [захат]; польськ. *teraz* [teras] ‘зараз; нім. *zug* [zuk] ‘поїзд’. Проте українській та англійській мовам це явище не характерне. Як виняток, лише у деяких західноукраїнських говірках, у яких

відбувається оглушення прикінцевих дзвінких приголосних, але це суперечить нормам літературної мови.

➤ **Апокопа** – зникнення звуків у кінці слова: укр.: *може* (можливо) → *мо'*.

➤ **Протеза** – вставлення на початку слова додаткового звука (приголосного перед голосним або голосного перед сполукою приголосних) для полегшення вимови: рос. *уж* – укр. *вуж*; *Анна* – *Ганна*, рос. *усеница* – *гусениця*; рос. *ржати* – укр. *іржати*; рос. *мгла* – укр. *імла*; рос. *агнец* – укр. *ягня* [*јагн'а*]. Зрідка протетичним є [*л*]: *ледве* (пор. рос. *едва*).

Як протезу можна кваліфікувати німецький *knacklaut* – гортанний проривний звук, який з'являється перед [*a*] на початку слів типу *Arbeit* ‘робота’, однак цей звук на письмі не позначається. Протезу можна розглядати і як комбінаторну зміну.

• **Комбінаторні** зміни – це зміни, зумовлені впливом одного звука на інший. Це акомодация, асиміляція, дисиміляція, діереза, епентеза, метатеза.

➤ **Акомодация** (лат. *accomodatio* ‘пристосування’) – пристосування суміжних приголосних і голосних звуків один до одного, унаслідок чого властивості приголосного поширюються на голосний або властивості голосного – на приголосний. Акомодация виникає тоді, коли екскурсія наступного звука накладається на рекурсію попереднього і навпаки. Наприклад, у слові *ряд* звук [*a*] змінився (став дещо більше переднім) – [*·a*] під впливом попереднього м'якого звука [*p'*]. Це одnobічна акомодация, тоді як в слові *лялька* наявна двобічна акомодация – [*л'·á·л'ка*]. Українські приголосні змінюють свою якість під впливом голосних [*o*] та [*y*] – вони огублюються.

Якщо в українській та інших слов'янських мовах голосні під впливом м'яких приголосних звуків змінюють артикуляцію, то у французькій мові, навпаки, відкритий і закритий характер голосних впливає на артикуляцію приголосних [18, с.136].

Розрізняють акомодацию **консонантну** і **вокалічну, прогресивну** (попередній звук впливає на наступний) і **регресивну** (наступний звук впливає на попередній).

➤ **Асиміляція, або уподібнення**, – такий тип змін, при якому з двох різних звуків утворюються два однакових (*миєшся* – *миє[с':]я*) чи близьких за артикуляцією (*легкий* – *ле[хк]ий*).

Асиміляція – досить поширене фонетичне явище і має найрізноманітніші форми вияву. Розрізняють асиміляцію повну і часткову (за широтою охоплення); прогресивну і регресивну (за напрямом дії); контактну та дистанційну (за відстанню між звуками, що взаємодіють); за голосом (дзвінкістю / глухістю), за місцем і способом творення та за м'якістю.

✓ **Повна асиміляція** можлива між такими сусідніми приголосними, у яких усі ознаки, крім однієї, спільні. Наприклад, у слові *безжурний* поряд стоять звуки [з] і [ж] (обидва шумні, передньоязикові, фрикативні, дзвінки), відмінність між ними лише в тому, що [з] – свистячий, а [ж] – шиплячий. Отже, свистячий [з] уподібнюється до шиплячого [ж] – *безжурний* – *бе[жж]урний* (різниця між ними вже немає) – *бе[ж:]урний*; рос. *отдых* [од:ых], татар, *урманлар* – [урманнар] ‘ліси’. **Часткова асиміляція** можлива між такими приголосними, які мають дві та більше відмінні ознаки (уподібнення відбувається за однією ознакою). Наприклад, у слові *екзамен* між сусідніми звуками [к] і [з] тільки й спільного, що обидва вони шумні; [к] – задньоязиковий, проривний, глухий; [з] – передньо-язиковий, фрикативний, дзвінкий. Глухий [к] під впливом вимови наступного дзвінкого [з] вимовляється дзвінко [г] – [егзамен].

✓ **Регресивна асиміляція** полягає в тому, що наступний приголосний впливає на попередній, відмінний від нього за звучанням, і асимілює його: *молотьба* – *моло[д'б]а*, *вогкий* – *во[хк]ий*. **Прогресивна асиміляція** – це уподібнення наступного приголосного попередньому (трапляється рідко): *бджола* (із давнього бьчела).

✓ **Контактна (суміжна) асиміляція** – це взаємодія сусідніх звуків (усі вищенаведені приклади). **Дистанційна (несуміжна) асиміляція** – асиміляція, за якої звуки взаємодіють на відстані: *сочевиця* → *чечевиця*, *железо* → *залізо* (пор. рос. *железо*). Класичним прикладом дистанційної асиміляції голосних є **сингармонізм** – фонетичний процес, який притаманний тюркським, монгольським, тунгусо-маньчжурським, фіно-угорським та корейській мовам і полягає в тому, що всі голосні в слові стають однорідними за артикуляцією [18, с. 138].

✓ **Асиміляція за дзвінкістю** може відбуватися в межах одного слова або на межі двох слів. Суть її полягає в тому, що глухий приголосний під впливом наступного дзвінкого уподібнюється до парного йому дзвінкого: *косьба* – *ко[з'б]а*, *боротьба* – *боро[д'б]а*.

Аналогічне явище відбувається і на межі слів при швидкому темпі мовлення: *ось де* – *o[z'd]e*, *хоч би* – *хо[дж]би*. Асиміляція за дзвінкістю на письмі не позначається.

✓ **Асиміляція за глухістю** полягає у тому, що дзвінки в позиції перед глухими, уподібнюючись їм, втрачають голос і вимовляються як глухі: *[ск]азати, з книги* – *[ск]ниги, кігті* – *кі[x]ті*.

✓ **Асиміляція за м'якістю** буває тільки регресивна. В усному українському мовленні це явище надзвичайно поширене. Так, тверді передньоязикові приголосні *[d]*, *[t]*, *[z]*, *[c]*, *[dz]*, *[ц]*, *[л]*, *[н]* асимілюються до відповідних м'яких під впливом наступного м'якого приголосного. Наприклад, *жінці* – *жі[н'ц']і*, *для* – *[д'л']а*, *навесні* – *наве[с'н']і*, *сонця* – *со[н'ц']я*.

✓ **Асиміляція за місцем і способом творення** приголосних звуків також відбувається у межах слова – такту і (рідше) на межі тактів чи слів у такті і спостерігається в усному мовленні при швидкому темпі вимови: *безжурний* → *бе[жж]урний* → *бе[ж:]урний*, *у тумбочці* → *у тумбо[ц'ц']і* → *у тумбо[ц':і]*, *завітчати* → *закві[чча]ти* → *закві[ч:а]ти*, *не мучся* → *не му[ц'с'а]*.

➤ **Дисиміляція** (*disimilatio* ‘розподібнення’) – це заміна одного з двох однакових щодо способу творення приголосних звуків на інший, відмінний за способом творення. Дисиміляція як фонетичне явище спостерігається значно рідше, ніж асиміляція. Розрізняють дисиміляцію регресивну й прогресивну, суміжну та на віддалі.

Суть **регресивної дисиміляції** полягає в розподібненні першого приголосного у сполученні двох проривних: *плетти* → *плести*. Суть **прогресивної дисиміляції** полягає в розподібненні другого приголосного у сполученні двох фрикативних: *вис+ш(ий)* → *вишший* → *вишчий* (орф. *вищий*); ісп. *marmor* – *ma[r]mo[l]* ‘мармур’; серб. *много* – *[млого]* ‘багато’. **Суміжна дисиміляція** – це розподібнення одного з двох однакових щодо способу творення приголосних звуків на інший звук, відмінний щодо способу творення, що стоять поряд (усі зазначені приклади регресивної та прогресивної дисиміляції є прикладами дисиміляції суміжної). **Дисиміляцію на віддалі** спостерігають у запозичених словах, де один з двох дистантних приголосних *[p]* замінюється на *[л]* і навпаки: коли один з двох дискантних *[л]* замінюється на *[p]*: *флюгер* (нім. *Flugel*), *срібло* (праслов. *сьребро*), *лицар* (нім. *Ritter*), *верблюд* (праслов. *вельблюдь*).

Значно активнішим, ніж у літературній мові, явище дисиміляції спостерігаємо в діалектному і просторічному мовленні: *бонба, транвай, дохтор, секлетар, колідор* тощо.

➤ **Гаплогія** – спрощення звукового складу слова внаслідок дисимілятивного випадання одного з двох сусідніх близьких за звучанням складів, як-от *трагікомедія* ← *трагікокомедія*, *мінералогія* ← *мінералологія*, *воєначальник* ← *воєноначальник*, *морфонологія* ← *морфофологія*.

➤ **Дієреза** – випадання приголосного при словотворі або відмінюванні; спрощення в групах приголосних для зручності вимови: *користь* – *корисний*, *тиждень* – *тижня*, *солнце* – *сонце*, болг. *позоришни* ‘театральний’ – *позориште* ‘театр’; рос. *обязать* → *обязать*, *нуждний* → *нужный*.

➤ **Епентеза** – з’ява у словах додаткового звука; явище, протилежне дієрези. Воно спостерігається в українській мові: *страм* ← *срам* ‘сором’, *строк* ← *срок*, *верства* ← *верста*, *наук* ← *паук*, *жерсть* ← *жесть*, діал. та прост. *радійо*, *окіян*, *константувати*; білоруській: *навука* ← *наука*; у діалектах російської: *радиво* замість *радио*, *ндрав* замість *нрав*.

З’яву епентичного [j] засвідчують засвоєні запозичені слова зі збігом двох голосних: *Italia* → *Італія*, *cavalleria* → *кавалерія*. У коренях слів йотація непослідовна (*дієз*, але *авіація*, *діаспора*, *колегіальний*), утім прихильники оновлення українського правопису пропонують розширити сферу вживання йотованих (*діяспора*, *колегіальний*), як і в 30 рр. минулого століття.

➤ **Метатеза** – перестановка звуків, рідше складів у слові. Зумовлене намаганням уникнути важковимовних або не властивих певній мові звукосполучень. Найчастіше метатеза характеризує запозичені слова: нім. *Teller* > пол. *Talercz* > укр. *тарілка*, нім. *Futteral* > укр. *футляр*. В українській мові: *бондар* – з *боднар* (‘той, що робить бодні’), *ведмідь* із *медвідь* (‘той, що їсть мед’), *намисто* з *монисто*, *суворий* із *суровий*; російській: *кувалда* з *ковадло* (від пол. *kowadło* через українське або білоруське посередництво), *ладонь* з *долонь* (пор. укр. *долоня*).

Багато прикладів метатези спостерігаємо в діалектному, просторічному та дитячому мовленні: *вогорити* (говорити), *увернімаг* (універмаг), *ніститут* (інститут).

У мові також наявні зміни, які зумовлені звичною для мовців артикуляційною базою. Сюди ми відносимо субституцію звуків.

- **Субституція** – заміна в запозичених словах чужого звука своїм.

Так, німецький фрикативний придиховий [h] замінюється українським фрикативним гортанним [г] або фрикативним задньоязиковим [х], російським проривним задньоязиковим [г] або фрикативним [х]: *Herzog* – укр. *герцог*, рос. *герцог*, *Hulze* – укр. *гільза*, рос. *гильза*, *Hans* (ім'я) – укр. *Ганс*, рос. *Ганс* і *Ханс*. Тотожне спостерігаємо і в передачі англійського звука [h]: *Hilary* – укр. *Гіларі*, рос. *Хилари*, *Howard* – укр. *Говард*, рос. *Говард*, *Humphry* – укр. *Гамфрі*, рос. *Хамфрі* і *Гамфрі* [18, с. 141].

Колись у слов'янських мовах не було фрикативного губного звука [ф]. Запозичуючи іншомовні слова із цим звуком, замінювали його своїми звуками [п], [т], [х], [кв]: *Пилип*, *катедра*, *Хома*, *квасоля*.

Живі та історичні фонетичні процеси

Фонетичні процеси не стабільні. Час від часу вони змінюються, одні припиняють існування, інші з'являються. Колись в українській мові задньоязикові [к], [х] та глотковий [г], перед голосними переднього ряду переходили в [ж], [ч], [ш] (*друг* – *друже*, *рука* – *заручення*, *птаx* – *пташина*). У тих словах, які з'явилися після припинення цього процесу, такі зміни уже не відбуваються: [г], [к], [х] вільно поєднуються із голосними переднього ряду: *кілограм*, *хекати*, *герб*, *Херсон* тощо. Натомість сьогодні в українській мові діють інші процеси: кінцеві приголосні звуки в кінці слова уже не оглушуються, кінцеві губні приголосні вимовляються твердо (*голуб*, *вісім тощо*; рос. *голубь*, *восемь*, де кінцеві губні м'які).

Живі фонетичні процеси – це наслідок чинних у мові фонетичних законів: асиміляції та дисиміляції в українській та інших мовах, акання в білоруській, редукції ненаголошених голосних і оглушення дзвінких приголосних в кінці слова та складу в російській тощо).

Історичні фонетичні процеси не пов'язані з чинними в сучасній мові фонетичними законами, а лиш із тими, що колись були чинними. Так, у праслов'янській мові задньоязикові [к], [х] та глотковий [г] перед голосними переднього ряду за законом акомодатії змінювалися на передньоязикові [ж], [ч], [ш] і [з], [с], [ц]: *нога* – *ніженька* – *нозі*, *рука* – *ручка* – *руці*, *вухо* – *вушко* – *вусі*. У праукраїнській мові цей закон перестав діяти, а зміни збереглися, набувши статусу історичних чергувань. До історичних належить також чергування [о], [е] з [і] в

закритому складі (*сніп* – *снопи*, *шостий* – *шість*), чергування [o], [e] з нулем звука (*пень* – *пня*, *вітер* – *вітру*, *сосен* – *сосна*), перехід [e] в [o] після шиплячих (*шестеро* – *шостий*, *женити* – *жонатий*) та ін.

В англійській мові приблизно в XV ст. довгі голосні стали короткими, а короткі дифтонгізувалися. Тому тепер на письмі зберігається стара орфографія, а звуки звучать по-новому: *child* [tʃʌɪld] ‘дитина’, *bind* [baɪnd] ‘зв’язувати’. У німецькій мові глухі проривні [p], [t], [k] після голосних перейшли в щілинні [f], [s], [x], а після приголосних та на початку слова – в афrikати [pf], [ts], [ch]. Дзвінки [b], [d], [g] перейшли в глухі [p], [t], [k]. Наприклад, *schlafen* спати, *laufen* бігти і готськ. *slepan*, *hlaupan*, англ. *sleep*, *leap*. Такі зміни зберігаються в сучасних мовах, але у словах, які з’явилися після припинення дії цих процесів, цих змін немає (*гіркий*, *хімія*, *хмарочос*, *бутерброд*, нім. *trappen* «тупати» – *trapt* «тупає», *trapper* «мисливець») [18, с. 147].

Спонтанні звукові зміни. Фонетичні закони

Крім фонетичних змін, існують ще й спонтанні (довільні). Причини цих змін виявити неможливо, бо вони не зумовлені ані позиційно, ані комбінаторно. Прикладом може слугувати перехід дифтонга [iē] в українській мові в [i], а в російській – в [e]: *лѣсъ* → укр. *ліс*, рос. *лес*; *дѣдъ* → укр. *дід*, рос. *дед*; *бѣлый* → укр. *білий*, рос. *белый*. Неможливо пояснити, чому носові голосні [a] й [e] збереглися лише в польській мові (*meisīac* ‘місяць’), а у всіх інших слов’янських мовах зникли.

Звукові зміни супроводжуються явищами конвергенції й дивергенції.

Конвергенція (від лат. *convergentio* ‘сходження, наближення’) – збіг у процесі фонетичних змін двох звуків у одному. Наприклад, у давньоруській мові носові звуки [a] й [e], які позначалися буквами Ж (юс великий) і Л (юс малий), перейшли в [y] і [a], тобто збіглися з іншими звуками, що вже існували в мові. Те саме спостерігається зі звуками [ъ] і [ь], які зникли в слабкій позиції, а в сильній змінилися на [o] та [e], тобто збіглися з наявними в мові звуками. Як бачимо, наслідком конвергенції є зменшення звуків.

Дивергенція (від лат. *divergentio* ‘розходження’) – розщеплення одного звука на два різні. В одній позиції звук може залишитися, а в іншій – перейти в інший. Наприклад, звуки [o] і [e] в українській мові

у відкритому складі збереглися, а в закритому – перейшли в [i]: *вола – віл, семи – сім*.

Фонетичні закони відбуваються тільки в строго визначених позиціях у певній мові на певному етапі її розвитку; це такі закони, які керують регулярними змінами звукових одиниць, їхніх чергувань і сполучень. Якщо в мові відбувається якась фонетична зміна, то вона охоплює всі випадки, у яких в однакових умовах перебувають ті самі звуки. Наприклад, для польської, німецької та російської мов фонетичним законом є оглушення дзвінких приголосних в кінці слова. Фонетичний закон не знає винятків. Будь-який виняток – це результат дії закону, який змінив дію попереднього.

Встановлення регулярності звукових змін, дії фонетичних законів є одним з найважливіших досягнень мовознавства ХІХ ст. Учення про фонетичні закони, їхню сутність, безвинятковість розробили в другій половині ХІХ ст. молодограматика (представники порівняльно-історичного напрямку в мовознавстві): німецькі лінгвісти Август Лескін (1840–1916), Бертольд Дельбрюк (1842–1922), Герман Остгоф (1847–1909), Карл Бругман (1849–1919) та ін. Істотний внесок у розроблення цього вчення здійснив Пилип Фортунатов та його школа.

Дії фонетичних законів обмежені простором. Вони діють лише в одній мові або в одному діалекті. Так, скажімо, закон відкритого складу діяв до половини ХІ ст., а закон палаталізації (м'якшення) задньоязикових [к], [х] та глоткового [г] перед голосними переднього ряду приблизно з ІV ст. до н. е. до ІV ст. н. е.

Знання фонетичних законів допомагає встановити відповідність звуків у різних мовах. Наприклад, українському звукові [i], який виник із індоєвропейського [e], відповідає давньоруський [ъ], рос. [e], лит. [ai]: **hena –цьна – цена – ціна – kaina*.

Поняття транскрипції й транслітерації

Для найточнішого, у всьому розмаїтті фізіолого-акустичних властивостей запису звукової мови послуговуються спеціальною системою – фонетичною транскрипцією, адже за допомогою графіки й орфографії звукову мову відтворюють лише частково. На підтвердження наведемо такий приклад: українська літера *ю* передає на письмі то два звуки [ju], то лише [y].

Різні системи фонетичної транскрипції відомі ще з ХVІ ст. Їхніми авторами були француз Мегре (1545), англійці Сміт (1568),

Гарт (1569) і Буллокар (1580). У 1855 р. німецький археолог та історик Ріхард Лепсіус, досліджуючи старовинні тексти (єгипетські, оскійські, умбрійські) уклав свою систему фонетичної транскрипції, що містила відповідні діакритичні знаки для фіксації різноманітних відтінків звуків – довготи, лабіалізації, напруженості, носового забарвлення, нескладотворчості голосних тощо.

В українському мовознавстві теж уживалися й далі вживаються різні системи фонетичної транскрипції. О. Брок і І. Зілінський запропонували транскрипцію, засновану на латинській графіці з використанням великої кількості діакритичних знаків, а також літер грецького та українського алфавітів. Л. Булаховський і М. Наконечний розробили систему фонетичної транскрипції на основі української азбуки, надрядкових та інших діакритичних значків, деяких латинських і грецьких літер.

Загалом усі системи фонетичної транскрипції підпорядковуються таким принципам: а) один знак – один звук; б) кожен звук позначається завжди тим самим знаком.

Фонетична транскрипція, якою нині послуговуються українські фонетисти, створена на основі української абетки й таких діакритичних знаків:

[ˈ] – над голосним позначає його наголошеність;

[ˊ] – після приголосного – його м'якість;

[˘] (апостроф) – після приголосного – пом'якшену його вимову;

[:] (двокрапка) – після приголосного – подовжену його вимову;

[e^и], [и^е] – нечітку вимову ненаголошених [е] та [и];

[o^у] – нечітку вимову ненаголошеного [о] перед складом з наголошеним [у], факультативно також перед [і];

[̃] – над [у] або [і] – нескладотвірну вимову голосних у таких позиціях: 1) на початку слова перед приголосним (*вперед, в саду; йти* – [̃уперед], [̃ўсаду], [̃їти]); 2) у середині слова після голосного перед приголосним (*шовк, вовки; байка, війна* – [шõўк], [во̃ўки]; [б̃айка], [в̃'їйна]); 3) після голосного в кінці слова (*ходив, знав; синій, іній* – [хõдиў], [зн̃аў]; [син'і̃ї], [ін'і̃ї]).

[j] – для позначення середньоязикового приголосного звука: [јама], [јаблуко], [кројіти], [стојіт˘], [јединий].

[^] (камора) – над [дж] і [дз] – для позначення ними одного звука [джем], [джемпер], [джинси], [джм'іль]; [дзеркало], [дзига], [дз'уркот'іти], [дз'аўкати].

Запис фонетичною транскрипцією здійснюють малими літерами та в квадратних дужках, хоча послуговувалися й круглими.

Транслітерація – механічна передача тексту й окремих слів засобами іншої графічної системи. Найкраща транслітерація та, що дає змогу за потреби повернутися до оригінальної системи письма. Необхідність у ній виникла наприкінці ХІХ ст. (у часі створення пруських наукових бібліотек) з метою внесення до єдиного каталогу праць, підготовлених у різних системах письма. Інструкції транслітерації, складені з цією метою, стали в ХХ ст. основою стандарту для перекладу нелатинських систем письма на латиницю.

Орфоепія. Поняття орфоепічної норми

Фонетика дуже тісно пов'язана з орфоепією. Терміном *орфоепія* позначають систему загальноприйнятих правил літературної вимови, що забезпечує єдність звукового оформлення мови відповідно до її національних норм. Це невід'ємний складник культури мовлення, що передбачає дотримання літературних норм щодо вимови звуків і звукосполучень у мовному потоці та правильне наголошування слів. Орфоепічні норми регулюються відповідними орфоепічними правилами. Відхилення від них порушує мовне спілкування й нерідко спричиняє правописні помилки, тож негативно позначається на культурі усного й писемного мовлення. Дотримання орфоепічних норм забезпечує безперешкодне сприймання виголошеного тексту та не допускає спотворення змісту слів і речень.

Так, згідно з правилами української орфоепії, не можна оглушувати дзвінкі приголосні наприкінці слів і перед глухими ([*cad*], [*d'id*], ([*рибка*], [*книжка*])). Відповідно до правил російської орфоепії прикінцеві дзвінкі приголосні треба оглушувати ([*cam*], [*d'эт*]), а всі приголосні перед [e] вимовляти м'яко, крім деяких запозичених слів на взірець *отель*, *пастельный* тощо. Орфоепічні правила німецької мови вимагають на місці буквосполучення *ng* вимовляти носовий [ŋ] у словах типу *singen* 'співати', *springen* 'стрибати'.

Позаяк мова не є явищем раз і назавжди заданим, разом із її зміною змінюються також орфоепічні норми, то на кожному синхронному зрізі наявні старі й нові орфоепічні варіанти, як-от: *а́дже* і *адже́*, *разо́м* і *ра́зом*, *зіста́вний* і *зіставні́й*. Порушення норм орфоепії можуть зумовлюватися: впливом правопису на вимову;

тиском діалектних фонетичних норм; взаємонакладанням орфоепічних норм в умовах двомовності.

ЛІТЕРАТУРА

Основна література

1. Бевзенко С. П. Вступ до мовознавства : короткий нарис : навч. посіб. Київ, 2006. 143 с.
2. Вступ до мовознавства : підручник / за ред. І. О. Голубовської. Київ : ВЦ «Академія», 2016. 320 с.
3. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства. Київ : Видавничий центр «Академія», 2000. 368 с.
4. Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства. Київ : Видавничий центр «Академія», 2006. 336 с.

Додаткова література

5. Булаховський Л. А. Нариси з загального мовознавства. Вибр. твори : у 5 т. Київ, 1975. Т. 1. С. 238–261.
6. Тоцька Н. І. Сучасна українська літературна мова : фонетика, орфоепія, графіка, орфографія. Київ : Вища школа, 1981. 184 с.

Запитання. Завдання

1. Що таке протеза? Наведіть приклади протези.
2. Як називаються зміни, зумовлені впливом одного звука на інший?
3. Які зміни звуків називають спонтанними?
4. Які комбінаторні зміни можуть бути регресивними та прогресивними?
5. Що таке транскрипція? Які знаки використовуємо у транскрипції?
6. Затранскрибуйте слова, визначте у них фонетичні процеси: *матч, смієшся, Ганна, голубка, ось де, свято, вісник, анекдот, вітчизна*.
7. Чим відрізняється транскрипція від транслітерації?

2.3. Фонологія як учення про лінгвістичний аспект звуків.

Поняття фонем, її ознак та функції

Фонологія, предмет її вивчення. Функції фонем

Вивчення звуків тільки в акустичному й анатомо-фізіологічному аспектах без залучення лінгвістичного не дає повного уявлення про звуки людської мови. Цей аспект звука – предмет розгляду спеціального розділу лінгвістики – **фонології** (від гр. *φώνη* – ‘звук’ і *λόγος* – ‘слово, вчення’). Фонологія як наука корінням сягає праць представників Казанської лінгвістичної школи кінця XIX ст. Яна Бодуена де Куртене, Василя Богородицького, Миколи Крушевського.

Істотний загальнотеоретичний вплив на зародження фонології мали праці Фердинанда де Соссюра і Карла Мюлера. Проте як самостійна лінгвістична дисципліна в її нинішньому розумінні фонологія склалася в 20–30 рр. ХХ ст. Творцями її були Роман Якобсон, Сергій Карцевський, але передусім – Микола Трубецькой, автор фундаментальної праці «Основи фонології» (1939), де вперше системно викладено завдання, принципи та методи фонології.

У Росії на базі досліджень Яна Бодуена де Куртене склалися фонологічні школи – петербурзька (ленінградська) (Лев Щерба, Маргарита Матусевич, Лія Бондарко та ін.) і московська (Сергій Сидоров, Рубен Аванесов, Олександр Реформатський та ін.). Основна відмінність між цими школами полягає в трактуванні фонемі й міри автономності фонології щодо морфології (ролі морфологічного критерію у визначенні тотожності фонемі).

В Україні зародження фонології пов'язане з іменами Євгена Тимченка, Олекси Синявського та Олени Курило. Далі фонологічні ідеї розвивали Петро Коструба, Федір Жилко, Ніна Тоцька та ін.

Розрізняють фонологію *синхронічну*, що вивчає фонологічну систему мови на певному історичному зрізі, та *діахронічну*, що дає фонологічне пояснення звукових перетворень в історії мови шляхом опису процесів фонологізації, дефонологізації і рефонологізації звукових відмінностей, наприклад, перетворення позиційних варіантів однієї фонемі на самостійні фонемі або, навпаки, зникнення певної фонемної опозиції, або ж, нарешті, зміни підстав для фонемного зіставлення.

Фонологія відрізняється від фонетики тим, що в центрі її уваги перебувають не самі звуки як фізичне явище, а та роль (функція), яку вони виконують у мові як компоненти значущих одиниць – морфем, слів. З огляду на це фонологію часом називають функціональною фонетикою. Центральне місце у фонології посідає вчення про **фонему**.

Фонема (від грец. *φώνημα* – ‘звук, голос’) – «гранична найменша одиниця системи мови, що не має значення, слугує складником морфем з метою їхнього упізнання й розрізнення, а в мовленні як інваріант реалізується в звуках (фонах)» (Олена Селіванова). Фонема є абстрагованою сутністю, узагальненою від усіх її контекстних репрезентацій.

Фонема – це уможлядна (абстрактна) одиниця, яка допомагає більш адекватно, ніж усяка інша, описувати певні особливості висловлень якоїсь мови в минулому, теперішньому та майбутньому (Генрі Глісон).

Поняття фонему першим обгрунтував Ян Бодуен де Куртене й окреслив його так: це образ звука в пам'яті людини. Сам же термін з'явився дещо раніше, увів його французький лінгвіст А. Дюфріш-Деженетт (1873) у значенні «мовний звук», а потім використав Фердинанд де Соссюр. Бодуен де Куртене осмислив цей термін по-своєму: фонема – це організаційний центр, навколо якого групуються в нашій свідомості звуки мовлення – виконавці тієї самої функції. Учень Бодуена де Куртене Лев Щерба розвинув і суттєво збагатив теорію фонему, об'єднавши психічний підхід до фонему з функційним.

У мові фонема виконує *конститутивну, дистинктивну та ідентифікаційну* функції.

Конститутивна функція полягає у тому, що фонема є будівельним матеріалом для значущих одиниць мови – морфем і слів (*далеко, небо*).

Дистинктивна (розпізнавальна, смислорозрізнавальна, сигніфікативна) функція фонему виявляється у тому, що для побудови слів використовують різні звукові одиниці (*око – ніс*), неоднакову їх кількість (*віз – узвіз*), тим самим створює різні звукові оболонки слів для передачі різного змісту. Отже, фонему матеріально, фізично розрізняють усі вищі одиниці мови – морфеми, слова, речення, фрази. Особливо виразно розрізнавальна роль фонему простежується у групах слів, що різняться однією (початковою, кінцевою чи серединною) фонемами: *боки, доки, поки, роки, соки* (/б/, /д/, /п/, /с/); *вода, воза, вола, вона* (/д/, /з/, /л/, /н/); *рак, раз, рам, рас* (/к/, /з/, /м/, /с/).

Ідентифікаційна функція виявляється у тому, що фонема є засобом ототожнення мовних одиниць. Якщо ми вимовляємо слово «сад», то кожен зрозуміє його значення «насадження фруктових дерев», «парк» – «посаджений гай з алеями і квітниками». Завдяки фонемам розпізнаються слова й ототожнюються з певним поняттям. Різні звукові комплекси пов'язані у нашій свідомості з різними об'єктами чи явищами дійсності.

Отже, **фонема** – це мінімальна одиниця мови, лінійно нечленована; це абстрактна величина, що існує в мовній свідомості

людини як відповідний звукотип; слугує для утворення, розмежування та розрізнення звукових оболонок значущих одиниць мовної системи й лиш опосередковано пов'язана зі змістом.

Фонема і звук. Диференційні та інтегральні ознаки фонем

Якщо фонетика вивчає звуки людського мовлення, то фонологія – фонemi, тобто тільки ті звукотипи, за допомогою яких розрізняються значущі елементи мови – морфеми, слова та їхні форми.

Природу обох феноменів допомагає усвідомити система таких протиставлень:

1) звук виникає тільки в мовленні, він одиниця мовлення, а фонема – одиниця мови;

2) звук – індивідуальне явище, бо в мовленні кожного носія реалізується під впливом його артикуляційних особливостей, а фонема існує у свідомості всіх носіїв мови, це явище соціальне;

3) звук щоразу твориться наново, ми сприймаємо його на слух і можемо записати на магнітну стрічку, це конкретна одиниця, фізичне явище, а фонема існує в уяві мовців, це абстрактна одиниця;

4) звук – величина залежна, а фонема – величина стала;

5) з погляду філософії співвідношення фонemi і звука трактується як кореляція сутності та явища.

Кількість звуків у мовленні безмежна, кількість фонем у мові обмежена, науково визначена (загалом не більше 50–70). Так, в українській мові це 38 фонем, в російській – 39, в англійській – 44, у французькій – 36, у вірменській – 36, в естонській – 51, у тайській – 55, у литовській – 61 тощо. Фонemi як класи звуків зі спільною основою, тобто зі спільними провідними ознаками протиставляється іншим класам цієї мови, а гуртом вони утворюють її фонологічну систему, відмінну від фонологічних систем інших мов – споріднених і неспоріднених.

Як і кожна сутність, фонема є носієм певних ознак, якими вона відрізняється від інших фонем та сутностей. Виділяють *диференційні (розрізнявальні)* й *нейтральні (інтегральні)* ознаки фонemi.

Диференційні (розрізнявальні) ознаки фонemi – це ті, за якими вона протиставляється іншим фонемам. Ці ознаки реалізують дистинктивну функцію фонemi. Так, фонема /з/ протиставляється фонемі /с/ за однією ознакою – «дзвінкість / глухість», а /б/ – за двома ознаками: «губність / передньоязиковість», «проривність / фрикативність».

У кожній мові наявний свій набір диференційних ознак: «дзвінкість / глухість», «твердість / м'якість» тощо. Фонема, що різняться однією ознакою, утворюють опозицію. Втрата фонемою диференційної ознаки називається *нейтралізацією опозиції*.

Нейтральні, або *інтегральні*, ознаки конституують фонему, але не відрізняють її від інших, тобто не слугують диференціаторами слів чи морфем. Завдяки цим ознакам проявляється конститутивна функція фонему.

Суттєво, що артикуляційна база фонем однієї мови відрізняється від артикуляційної бази фонем іншої мови. Наприклад, у польській мові /o/ та /ɑ/, /e/ та /ɛ/ – різні фонему, протиставлені за ознакою неназальність / назальність, бо за їх допомогою розрізняються форми того самого слова, пор.: *ziemia* – ‘земле’ і *ziemią* ‘землею’. Для української чи білоруської мов таке протиставлення неактуальне, бо в них немає носових голосних, а тільки чисті, неносові.

Щоб встановити, чи належать певні звуки якоїсь мови різним фонемам, а чи є різновидами однієї фонему, треба поставити їх у тотожні вимовні умови. Якщо вони виконують функцію змістових диференціаторів, то це різні фонему, якщо ні, то це представники однієї.

Позиції фонем. Варіанти фонем, алофони. Варіації фонем

Фонема – це узагальнена мовна величина, що реалізується в конкретних звуках мовлення, зазвичай не тотожних, із певними артикуляційними чи акустичними відтінками. Наприклад, з артикуляційного та акустичного погляду в словах *сад* і *сядь* голосний елемент звучить по-різному – як [a] та [·a·], однак це не є перешкодою для об'єднання їх у одній фонемі /a/. Не є тотожними за вимовою і перші приголосні в словах *сад* і *суд*: якщо у першому слові звук [c] чистий, нейтральний, то в другому під впливом голосного [y] він дещо огублений. Але обидва вони – представники фонему /c/.

Для позначення різновидів прояву фонему у сучасній лінгвістиці послуговуються терміном *алофон* (від гр. *ἄλλος* ‘інший звук’). *Алофон* залежить від звукового оточення та позиції фонему в слові – сильної чи слабкої.

Сильна позиція фонему – це та, у якій алофон виявляє себе якнайближче до еталонного звукового утворення. Сильною позицією для голосних української мови є позиція під наголосом, слабкою – ненаголошена і в кінці слова. Для, скажімо, українських приголосних

сильними є позиції: перед голосним і сонорним на початку слова, між голосними в середині слова, а слабкими – перед іншими приголосними. Позиція в абсолютному кінці слова в одних мовах (наприклад, українській та англійській) – сильна (*Важ хліб* [важ хл'іб] – *Ваш хліб* [ваш хл'іб]), а в інших (російській, польській, німецькій) – слабка (*любовь* [л'убоф'] – *верфь* [в'ерф']). Отже, поділ фонем за позиціями в різних мовах неоднаковий. Та сама позиція в одній мові може бути сильною, а в іншій – слабкою та навпаки. У сильній позиції фонема завжди реалізується у своєму **головному вияві**.

Крім того, можливі також варіанти. **Варіант фонем** – це той відтінок у звучанні звука, якого він набуває у слабкій позиції, тобто такій, що не сприяє виявленню головного звукового значення фонем. Наприклад, фонема /б/ має основний вияв у слові *батько* і варіантний [б'] – у позиції перед [і] слова *бігти*; фонема /е/ у слові *мед* реалізується як основний вияв, а в слові *медок* – як варіант [e^u].

Фонема є **інваріантом** стосовно головного вияву та варіантів. Останні зумовлюються різними чинниками, відповідно до яких виділяють основні типи варіантів фонем: позиційний, комбінаторний і факультативний.

Позиційним варіантом фонем є звук, що чергується із головним виявом фонем і вимовляється у строго визначеній слабкій позиції, наприклад, український звук [е] в словоформі [се^uло], пор. з [села].

Комбінаторні варіанти фонем з'являються у різноманітних сполученнях приголосних, що виникають при словотворенні чи зумовлюються іншими фонетичними причинами. Так, постійно тверді українські губні й задньоязикові приголосні у сполученні з наступним голосним переднього ряду [і] піддаються пом'якшенню і реалізуються у варіантах [б'], [н'], [в'], [м'], [ф'], [г'], [к'], [х'], [г'], а тверді зубні приголосні перед м'якими зазнають асиміляції і реалізуються у пом'якшених варіантах: *дня* – [д'н'а], *приятель* – [прі'язн'н'].

Трапляються випадки, коли варіантом фонем, здебільшого приголосної, виступає інша фонема, див. українські слова й форми: *якби* – [јагб'і], *носився* – [но'сис':а].

Здебільшого кожна фонема реалізується або в головному вияві або в якомусь зі своїх варіантів. У слові *село* – чотири звуки ([се^uло]) і 4 фонем /село/. Проте трапляються випадки, коли одному звукові

відповідають дві фонемі. Так, подовжені (здвоєні) звуки співвідносні з двома фонемами, тому в словах *знання*, *рілля*, *життя* фонем більше, ніж звуків, пор.: [знан':á] – /знан'н'a/, [p'íl':a] – /p'íl'l'a/, [жи'т':á] – /жит't'a/. Те саме спостерігаємо у словах з асимілятивними змінами, наприклад, у слові *принісиши*, конституюваному 8 фонемами (/прин'ісиши/) вимовляємо 7 звуків [при'н'іш:и].

Факультативні варіанти фонем, на відміну від позиційних і комбінаторних, не є обов'язковими, а тільки можливими. Інколи вони суперечать нормам орфоепії і властиві переважно окремим групам носіїв певної мови. Прикладами їх може бути вимова в гуцульських говорах свистячих на місці шиплячих: *ночви* – [ноцви].

Цікаво знати

*«У мові давніх римлян усі голосні були короткими або довгими, і ця їхня властивість була фонологічною. Слово *tābit* з довгим [ā] означало «яблуко», а слово *tābit* з коротким [ā̄] означало «погане». Отже, коли римлянин казав *tālis eīde tīnītīt* (з коротким [ā̄]), це означало «з поганого вибирай найменш погане», а це саме, однак з довгим [ā], означало: «з яблука вибирай найменше». Якщо римлянин говорив *vānīt* (з коротким [ā̄]), це було «він приходить», а це саме з довгим [ā]) – «він прийшов».*

На відміну від латинської та багатьох інших мов, в українській, наприклад, не існує фонологічного протиставлення довгих і коротких голосних. У нашій мові довга й коротка голосна – одна фонема» (Андрій Білецький).

ЛІТЕРАТУРА

Основна література

1. Бевзенко С. П. Вступ до мовознавства : короткий нарис : навч. посіб. Київ, 2006. 143 с.
2. Вступ до мовознавства : підручник / за ред. І. О. Голубовської. Київ : ВЦ «Академія», 2016. 320 с.
3. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства. Київ : Видавничий центр «Академія», 2000. 368 с.
4. Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства. Київ : Видавничий центр «Академія», 2006. 336 с.

Додаткова література

5. Булаховський Л. А. Нариси з загального мовознавства. Вибр. твори : у 5 т. Київ, 1975. Т. 1. С. 238–261.

6. Тоцька Н. І. Голосні фонемі української мови. Київ : Просвіта, 1973. 192 с.

7. Тоцька Н. І. Сучасна українська літературна мова : фонетика, орфоепія, графіка, орфографія. Київ : Вища школа, 1981. 184 с.

Запитання. Завдання.

1. Схарактеризуйте лінгвістичний аспект у вивченні звука.
2. Поясніть, чим фонема відрізняється від звука.
3. Проаналізуйте функції фонемі.
4. Доведіть, що в словах *рад* і *ряд* фонемі /р/ і /р'/ є самостійними, а в словах *кинь* і *кінь* /к'/ – варіантом фонемі /к/.
5. Використовуючи наведені нижче слова, запишіть фонемні ряди для фонем /т/ і /ч/: *там – літні, коритце, тітці, завітчати, отже; часто – ключі, клоччя, морочся, у річці, лічба.*
6. Запишіть текст фонетичною і фонематичною транскрипціями. Зробіть висновок про їхні диференційні ознаки.

Я стою біля розквітлого поля конюшини. Велетенський розмаїтий килим тремтить, щомиті міняючи своє забарвлення, ніби по ньому пересипаються тисячі різнокольорових камінців – голубих, рожевих, оранжевих, багряних, золотих. А там, вдалині, де земля зливається з небокраєм, сяє сліпучим блиском золота кайма. От-от зійде сонце (За І. Цюпою).

2.4. Графіка й орфографія. Значення письма в історії суспільства

Графіка. Алфавіт

Графіка (гр. *ураφική* від *уράφω* ‘пишу, креслю, малюю’) – термін багатозначний. Ним позначають: 1) сукупність усіх засобів письма (усіх букв і допоміжних знаків); 2) розділ мовознавства, що досліджує співвідношення писемних знаків із фонетичною системою мови.

Предмет графіки як розділу мовознавства – це розгляд літер: 1) за їхнім накресленням (пор., наприклад, орнаментальне арабське письмо, витієватість китайських ієрогліфів чи без прямих кутів і ліній букви грузинського алфавіту); 2) за специфікою форми; 3) за особливостями співвіднесеності зі звуками.

У світі – чотири сім'ї алфавітів: латинська (обіймає 30 % абеток), слов'янська (10 %), арабська (10 %), індійська (20 %). До латинської сім'ї належать 70 алфавітів: 30 європейських, 20 азіатських і 20 африканських.

Цікаво знати

✓ *Найкоротший у світі алфавіт – це алфавіт мови ротокас. У ньому – лише 12 літер. Мовою ротокас розмовляють лише 4000 людей. Це мешканці острова Бугенвіль у Тихому океані.*

✓ *Найбільший у світі алфавіт – це алфавіт кхмерської мови, який налічує 72 літери. Кхмерською мовою розмовляють мешканці Камбоджі – держави у Південно-Східній Азії.*

Кожну систему письма характеризує тенденція до ідеальності. В ідеальному алфавіті має бути стільки букв, скільки є у мові звуків, до того ж кожна графема має позначати тільки один звук, а кожен звук – мати одну графему. Зазвичай такого не спостерігається, адже графічні системи мов історично незмінні, на противагу змінності (хоч і мало помітній) фонетичних систем. Крім того, непросто передати усі звуки сучасних мов 24 буквами грецького алфавіту і 25 – латинського. Тож ідеальних алфавітів не буває.

Цю суперечність певною мірою усуває *складовий принцип* графіки. Так, українська графіка не має спеціальних букв для позначення м'яких приголосних (пор. з серб. *љ, њ* на позначення приголосних *[л'], [н']* супроти *л, н* – на позначення *[л], [н]*). Вони передаються літерами *я, ю, є, ї*, які йдуть в одному складі після них.

Проте не всі проблеми графіки може розв'язати складовий принцип. Цим спричинене введення в алфавіти додаткових елементів, як-от фр. *ç* (се седіль), нім. *ß* (шарфес ес), польськ. *ł*; використання лігатур (від лат. *ligatura* 'зв'язок') – букв, утворених поєднанням елементів двох букв (кириличні *ю (i+ou)*, діаграф (укр. *дж, дз*, нім. *ск, ch*, польськ. *sz, cz, rz*), триграф (нім. *sch*, англ. *oeu [u:]*), поліграф (нім. *tsch [č]*, англ. *augh [ɔ:]*), а також букв з надрядковими знаками (білор. *ŷ*, нім. *ö, ü*, польськ. *ć, ś, ź*, чеськ. *č, š, ž, ě*).

Однак у жодній мові світу немає повної відповідності між звуками і буквами, а от невідповідність може бути суттєвою. Так, скажімо, в німецькій мові звук *[f]* може бути позначений графемами *f, v, ph* (*für* 'для', *voch* 'перед', *Phonetik* 'фонетика'), а англійська

графема *a* може позначати звуки [ei] (*lake* ‘озеро’), [æ] (*cat* ‘кішка’), [a:] (*class* ‘клас’), [ɔ:] (*salt* ‘сіть’), [ɔ] (*wan* ‘блідий’), [ə] (*affect* ‘впливати на когось’).

За характером співвідношення зі звуками букви бувають:

1) **однозначні**: рос. *ц, ш* (вони завжди позначають тверді звуки [ц] і [ш]);

2) **двозначні**: укр. *п, б, в, т, д, н, с, з, л, р* (позначають тверді й м’які звуки);

3) **які позначають два звуки**: *я, ю, є, ї* (*яр, юний, єдиний, їм*), їх можна назвати силабографемами;

4) **які не позначають жодного звука**: укр. *ь*, рос. *ь, ь* [18, с. 176].

Орфографія. Принципи орфографії

Орфографія (від гр. *ὀρθογραφία* ‘правопис’) – 1) історично сформована система однакових написань, яку використовують для передачі мови на письмі; 2) розділ мовознавства, який вивчає й установлює систему правил написання.

Орфографія будь-якої мови ґрунтується на певних принципах – закономірностях, які обумовлюють укладення правил написання. Серед них завжди виділяється провідний. Відповідно до нього окреслюють характер національної орфографії. Існує чотири принципи орфографії: фонетичний, морфологічний, історичний (традиційний), ідеографічний.

➤ **Фонетичний принцип** полягає у точному відтворенні на письмі звукової мови. На думку українського мовознавця Михайла Кочергана, онтологічно фонетичний принцип є первісним для всіх мов. Він основний в українській орфографії, переважає у білоруській, характерний для російської, сербської та хорватської орфографій.

На основі цього принципу в українській мові пишуться префікси *з-* і *с-* відповідно до вимови: *с-* перед глухими приголосними фонемами (*сказати, склеїти, спитати*), *з-* – перед іншими приголосними (*зробити, збити, звабити*); літера *a* для позначення первісного звука [a]: *камінь* і [a], що постав на місці етимологічного [o] в позиції перед наголошеним [a]: *гарячий* (пор. з *горіти*), *калáč* (пор. з *кóло*).

➤ **Морфологічний принцип** ґрунтується на дотриманні однакового написання морфем незалежно від їхньої вимови в окремих формах слова чи в споріднених словах. За цим принципом

уживаються в українській мові дві літери на позначення довгого м'якого приголосного, що виник унаслідок асиміляції на межі двох морфем: *буття, знання, міддю*; написання префіксів *роз-, без-* з кінцевим приголосним *з* в усіх випадках, навіть якщо у вимові приголосний [з] приглушений: *безсмертний, розсміятися*. Польська мова зберігає написання *rz* на позначення шиплячого, який чергується з [r]: *morze – morski, chorzy – chory, korze – kora*. Морфологічний принцип основний у російській орфографії: пишеться вода, водовоз, хоч [о] в ненаголошеній позиції редукується і якісно, і кількісно [вд́а], [вѣдлв́о́з]. Морфологічних написань не бракує і в українській мові.

➤ Історичний (традиційний) принцип орфографії полягає у написанні слів за традицією, тобто зі збереженням давніх написань, попри невідповідність їх як сучасній вимові, так і морфемному складу. В українській мові на ньому ґрунтуються написання ненаголошених [e] та [u] в давно запозичених словах (*левада, але кишеня*); написання *я, ю, є, ї* на позначення двох звуків; збереження подвоєння приголосних в іншомовних власних назвах (*Голландія, Таллінн, Джонні*); написання *і* після *д, т, з, с, р* (тобто з порушенням правила «дев'ятки») у власних іншомовних назвах (*Дідро, Зімбabwe, Міссісіпі, Грім*).

Багато традиційних написань в російській і французькій мовах. Англійську ж орфографію можна назвати традиційною, адже відображає вимову XV–XVI ст. (*knight* ‘лицар’ і *night* ‘ніч’ вимовляються однаково [nait], але пишуться по-різному). Однак рекордсменом у цій ділянці є ірландська мова, у якій розбіжності між вимовою і написанням найсуттєвіші. Наприклад, слово *sambradh* ‘літо’ читається як [saurə].

➤ **Ідеографічний (символічний, семантичний, диференційний) принцип** опирається на смислові відмінності слів. На ньому ґрунтується вживання в українській мові великої літери в однозвучних словах: *Швед* – прізвище й *швед* – національність, *Орел* – місто й *орел* – птах; закінчень у словах-омонімах: *блока* (коли йдеться про механізм) і *блоку* (про об'єднання), *акту* (про дію, подію), *акта* (про офіційний документ); написання слів разом, окремо й через дефіс: *наголову* – прислівник і *на голову* – іменник із прийменником, *по-нашому* – прислівник і *по нашому* – займенник із прийменником тощо

У німецькій мові за цим принципом усі іменники пишуть з великої літери: *leben* «жити» і *das Leben* «життя», *lessen* «читати» і *das Lesen* «читання».

Орфографія має особливе соціальне значення і є предметом постійної уваги лінгвістів, які досліджують питання культури мовлення.

«Предметне письмо». Піктографія. Ідеографія. Фонографія. Палеографія

Письмо – штучно створена, конвенційна система графічних елементів, яка дає змогу передавати мовленнєву інформацію на відстані й закріплювати її в часі. За Фердинандом де Соссюром, мова й письмо – це дві відмінні системи знаків, до того ж єдине призначення другої – зображати першу. Один із найгеніальніших винаходів людства – звукова мова – обмежена в просторі й часі. Тож цілком природно, що воно шукало засіб передачі інформації, який би цю обмеженість поборов. Ним стало письмо.

Цікаво знати

Довгі тисячі років терпіли й боролися первісні люди, доки подальше їх розмноження і щораз тісніше скупчення не привело поволі до скотарства, а зрештою, і до рільництва. Що був лише початок історії, знаної нам, та й то не зовсім докладно. Лише велике винайдення письма розриває одвічний морок і починає справжню історію. Письмо дає людям можливість передавати свої думки нащадкам, ділитися з сучасними, але на сотні верст віддаленими людьми. Письмо, закріплюючи думки окремих людей, сприяє поступу в мисленні, подаючи одному в короткій час те, над чим другий мислив і працював ціле життя, – даючи йому тим самим можливість починати дальшу працю від того пункту, на якому зупинився попередник. Одним словом, винайдення письма стало основою цілої людської культури, найпотужнішим рушієм поступу, без якого людина не була б у змозі пізнавати систематично і чітко закони природи і зоставалася б на віки не її господарем, а злиденим рабом (Іван Франко).

Письмо знаменувало *інтелектуальну* революцію. Людство отримало змогу передавати свій досвід прийдешнім поколінням, а нащадки змогли почути «голос минувшини». Це вплинуло на розвиток науки, техніки, культури, людства загалом.

Зросла також *об'єднувальна* роль мови, оскільки письмо сприяло оптимальній організації суспільного життя, виробництва,

торгівлі. З'ява письма є також наслідком **ускладнення суспільних відносин**. Тож у наш час, коли ми можемо зберігати й передавати на відстань «звукове мовлення» (технічними засобами мовлення, радіо, системою інтернету), роль письма в житті суспільства нітрохи не зменшилася.

«Чим можна пояснити престиж письма? Передусім графічне зображення слів натякає на щось незмінне й стале, більш придатне за звук, аби забезпечувати єдність мови в часі... У багатьох людей зорові враження чіткіші й триваліші від слухових, що й пояснює їхню перевагу. Урешті-решт графічний образ затуляє собою звук. Літературна мова ще більше підносить незаслужене значення письма. Вона має свої словники та граматики; саме по книжці та через книжку викладають у школі; мова зазнає тут кодифікації; а сам кодекс постає як сукупність письмових правил, підпорядкованих чітко окресленому вжитку (узусу): орфографії...» (Фердинанд де Соссюр).

Письмо виникло приблизно шість тисяч років тому.

Дехто з учених припускає, що письмо передує звуковій мові. Проте з цим важко погодитися: про що могли писати безмовні люди? Звукова мова все ж первинна, і між виникненням мови і винайденням письма мусило пройти чимало часу. Історичні й археологічні дані підтверджують, що виникненню письма передував тривалий підготовчий період. Спершу були спроби передачі на відстань інформації способами, які мало нагадували графічне письмо, – «предметне письмо» та умовна сигналізація.

«Предметне письмо», або протописьмо, – оптичні мнемонічні системи, які не відтворюють мовлення безпосередньо, а є лиш нагадуванням чи підказкою для особи, яка їх сприймає: *стріла – вражати, птиця – літати, вугілля – похмурість*. Прикладом такого протописьма можна вважати **«письмо ньям-ньям»**, яке на початку ХХ ст. місіонери виявили в народі, що проживає на вододілі річок Нілу і Уеле. Коли племені загрожував напад з боку іншого племені, його сторожові встромляли в землю на шляху проходження противника *качан кукурудзи, куряче пір'я і стрілу*, що означало: «Якщо ви зірвете хоч один качан кукурудзи, вкратете хоч одну курку, ви помрете від стріл». Ці засоби передачі інформації практикували різні племена вже в епоху неоліту (VIII–III тис. до н. е.) [18, с. 165].

Умовна сигналізація знаменувала більш високий ступінь у винайденні способів передачі інформації в часі та просторі: певні

предмети використовувалися тільки як умовні знаки. Це вимагало попередньої домовленості людей про їх значення. Прикладом такого письма вважають перуанське письмо древніх інків *кіпу* (*стос*), що є системою шнурів з вовни різного кольору із зав'язаними на них вузлами.

Взірець перуанського письма кіпу

Простий вузол позначав 10, подвійний – 100, потрійний – 1000 і т. д. Вага кіпу досягала часом чотирьох кілограмів. Чорно-білі шнури застосовувалися для числового обліку і запам'ятовування знаменних подій, різнокольорові використовували для складніших повідомлень. Тут кожен колір мав певний сенс. Чорний означав нещастя, смерть, фіолетовий – небезпеку чи ворожнечу, червоний – війну або ж воїна, білий – срібло, жовтий – золото, зелений – зерно (кукурудзу). Деякі учені вважають, що цим письмом древні інки могли записувати закони, хроніки і навіть вірші. Однак інші переконані, що складні записи за допомогою вузлів і різнобарвних шнурів неможливі.

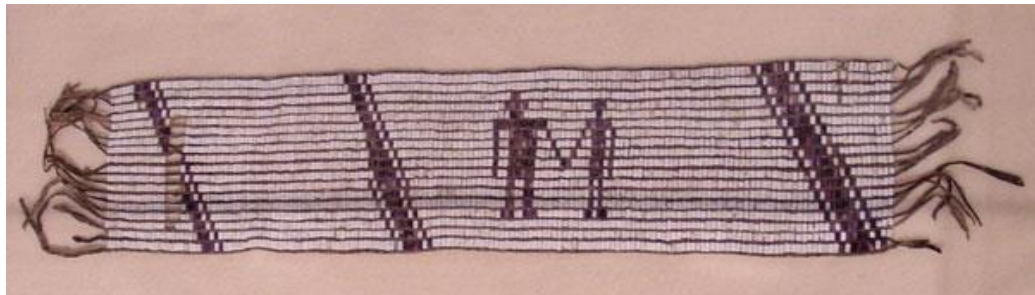
Подібним до «письма» *кіпу* (*стос*) є ірокезьке «письмо» *вампум*. Це нитки з нанизаними на них раковинами різного кольору й розміру. Зазвичай такі нитки з'єднувалися разом, утворюючи пояс – *вампум*. Пояси слугували свого роду посланнями, що вручали вісникам. Вампум складався з комбінації різнобарвних черепашок, уплетених у пояс або підвішених до нього. Строго визначене значення мали й кількість, і колір, і взаєморозташування черепашок. Часом для уточнення змісту повідомлень на вампуми наносили малюнки. Латиноамериканські пастухи й досі послуговуються лічильними шнурами, схожими на вампум.

Цікаво знати

На сучасний погляд, вампум – це оригінальна прикраса, але сережки, браслети і навіть узор на одязі не відразу стали просто «декоративними елементами». Спочатку вони були оберегами, талісманами і ... носіями інформації.

За допомогою вампумів індіанці спілкувалися не тільки між собою, але й з «блідношкірими». Так, зберігся вампум, який зафіксував договір між

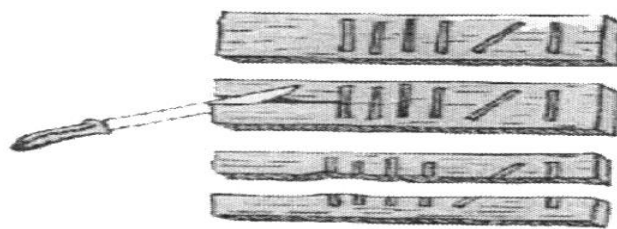
Уільямом Пенном – одним з батьків-засновників США – та індійським народом пасаварів: індієць і білий тримаються за руки. На жаль, згодом індієць дізнався, чим у кінцевому підсумку обернеться така «дружба».

Взірець перуанського письма вампум

Крім кінпу і вампум, був поширений такий вид умовного письма, як *бірки з зарубками*. Найчастіше вони використовувалися для розрахунків, а також для підкріплення торговельних і фінансових відносин. Бірки розділялися на дві половини: одна вручалася боржнику, а друга – кредитору. Коли борг виплачувався, зарубки зрізали.

У країнах Європи *бірки з зарубками* збереглися ще з часів античності аж до XIX ст., а в Америці – навіть до XX ст. У східних слов'ян бірки для розрахунків називалися «пам'ятними дошками», або «носами», тому що люди всюди носили їх з собою. Звідси пішов вислів «зарубати на носі», тобто запам'ятати міцно.

Взірець бірок з зарубками

В Україні символічними знаками користувалися в обряді сватання. На знак згоди одруження, дівчина пов'язувала сватів рушниками, а руку нареченого хусткою, коли ж ні, то вручала хлопцеві гарбуз, звідки й пішли вислови *дістати гарбуза, гарбуза з'їсти*, які означають «отримати відмову тієї, до кого сватаєшся; зазнати невдачі».

До предметів-символів можна віднести наші традиційні *хліб і сіль*, певні квіти в подарунок (див., для прикладу, слова із пісні:

Червона троянда – то квітка кохання, то спомин про зустріч, що в серці моїм чи таємну мову любовного листування жінок Сходу «селама», що іменується також «мовою предметів і квітів»), а до мнемонічних – пов'язаний на пам'ять вузлик на хустині. Рудиментами «предметного письма» можна вважати виставлені на вітрині хлібної крамниці хлібобулочні вироби, підвішений чобіт біля входу у взуттєву майстерню тощо [18, с. 165].

Українські фольклористи дедалі частіше наголошують на тому, що візерунки українських вишиванок – це теж протописьмо. Цікавим є спостереження Василя Скуратівського, наведене в книзі «Берегиня»: дуже специфічна давня українська вишивка чорним із мінімальним вкрапленням брунатно-червоного ще донедавна була поширена в місцях давньої трагедії – помсти княгині Ольги древлянам 946 року в Коростені за смерть свого чоловіка. Упродовж тисячу років місцева вишивка передавала інформацію про давню трагедію і символізувала вічну скорботу древлянських жінок.

Основні етапи історії письма

Традиційно виділяють три типи графічного письма: піктографічне, ідеографічне, фонографічне – складове і буквене (або буквено-звукове). Особливості кожного з них пов'язані з тим, які елементи звукової мови – цілі повідомлення, окремі слова, склади або фонемі – слугують одиницею письмового позначення. Кожний із типів – це вища сходинка в розвитку письма. У зв'язку із зазначеним важливо мати на увазі два моменти:

- 1) типи можуть містити в собі елементи один одного;
- 2) не кожен народ мав обов'язково пройти всі відомі етапи розвитку писемності.

➤ **Піктографічне письмо** (від лат. *pictus* 'розмальований, писаний фарбами', грец. *γραφο* 'пишу') – це малюнкове, картинне письмо, при якому за допомогою картинки або умовного зображення передають зміст мовлення – життєві ситуації, події тощо. Знаки піктографічного письма називають *пиктограмами*. Деякі пиктограми непросто прочитати, особливо ті, що виражають абстрактні поняття. Яскравий приклад піктографічного письма – «щоденник ескімоса-мисливця», який читається так: «Людина пішла на полювання, здобула шкуру звіра, потім іншу, полювала на моржа, поїхала на човні до інших мисливців, заночувала».

Мал. 1. Щоденник ескімоса-мисливця.

З'ява піктографічного письма пов'язана з тим періодом, коли малюнки почали використовуватися для передачі повідомлень. Піктограма, на відміну від малюнка, отримує умовний характер і постійне значення. Піктографія зараз не використовується як основний вид письма, але трапляється на вітринах магазинів, в рекламі, у дорожніх знаках. Через можливість різнотлумачень і малу пристосованість до передачі абстрактних понять піктографічне письмо поступилося місцем ідеографічному.

➤ **Ідеографічне письмо** (від грец. *idéa* – ‘поняття’ + *урафо* ‘пишу’) – письмо, при якому графічний знак (у вигляді умовного зображення або абстрактного малюнка) слугує символом, знаком поняття, тобто передає значення, яке стоїть за словом, а не його звучання. Графічні знаки (*ідеограми*) в цьому виді письма передають повідомлення дослівно, зі збереженням порядку слів. *Ідеограми* мають стійке накреслення і однаковий для всіх друкарських набір (склад).

Перший ступінь розвитку ідеографічного письма – рисункова ідеографія, коли малюнок міг мати два значення – пряме і більш абстрактне, переносне. Так, малюнок бджоли міг позначати бджолу і працьовитість, зображення ніг – ноги і поняття «йти», малюнок очей – очі та зір. Ідеографічне письмо у вищому своєму етапі називають *ієрогліфічним*. Воно виникло вперше в Єгипті близько IV ст. до н. е. Давнішим від єгипетських ієрогліфів є ще один різновид ідеографічного письма – *шумерське клинописне* письмо (V тис. до н. е.), що виникло в Месопотамії і набуло поширення у всій Передній Азії. Клинопис є низкою клиноподібних умовних знаків, які передавали значення відповідних зображень. Спочатку шумери малювали предмети чи тварини на плоских глиняних табличках. Згодом ці значки ставали дедалі менше схожими на позначувані предмети, а перетворювалися на символи, складені з клиноподібних

риск. Учені віднайшли 150 пам'яток шумерської літератури. Хоч шумерська писемність виникла винятково з господарських потреб (як система обліку майна), однак серед віднайдених пам'яток трапляються і взірці жанру народної мудрості, культові тексти та гімни, датовані 26 ст. до н. е.

Клинописна табличка з найдавнішим у світі міжнародним договором

Ідеографічне письмо виявилось досить стійким. Воно закріпилося в Китаї, де існує вже понад 3,5 тис. р. У сучасних словниках китайської мови налічується понад 60 тисяч ієрогліфів. Освічене китайське населення користується 8–10 тис. ієрогліфів, для читання популярної літератури чи газет необхідно знати 6–7 тис. знаків, а випускник школи володіє 4–5 тис. ієрогліфів.

Крім того, ідеограми наявні сьогодні в метамові математики (знаки =, +, −, ± тощо), хімії (H_2O), біології (☀, ♂), філології (§, «»).

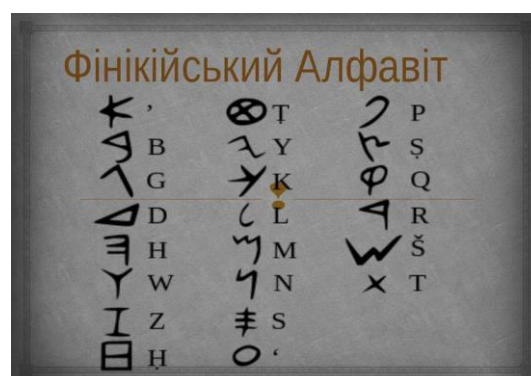
➤ **Фонографічне письмо** – різновид письма, у якому графічні знаки позначають звуки.

✓ **Складове, або силабічне, письмо** – це такий різновид письма, у якому кожен графічний знак слугує для передачі складу. Графічні знаки складового письма називають *силабемами* (від грец. *συλλαβή* ‘склад’). Воно виникло в II–I тис. до н. е. Формування складового письма йшло різними шляхами. Найчастіше елементи складового письма поступово розвивалися всередині ідеографічного. На основі ідеографії виникли такі складові системи письма, як *шумерська, ассиро-вавилонська, кіпрська і біблоська*. Особливий шлях розвитку в індійського складового письма *брахмі*: на його основі постало фонографічне письмо *деванагарі*, яке використовують у

книгодрукуванні санскритських текстів, а також текстів, створених на мові гінді, маратхі, непалі тощо. До переліку складових належать *ефіопське письмо, японське письмо кана*, а також новітні системи письма деяких індіанських племен (*чироки, ваї, кри*). Складове письмо зручніше, ніж ідеографічне, проте теж має недоліки: містить велику кількість силабем (до 200), тому йому на зміну прийшло буквене.

✓ **Буквене** чи **буквено-звукове письмо** – це письмо, при якому графічний знак позначає зазвичай окремий звук мови. Графічними знаками цього письма є букви. Сьогодні це основний тип письма у більшості народів.

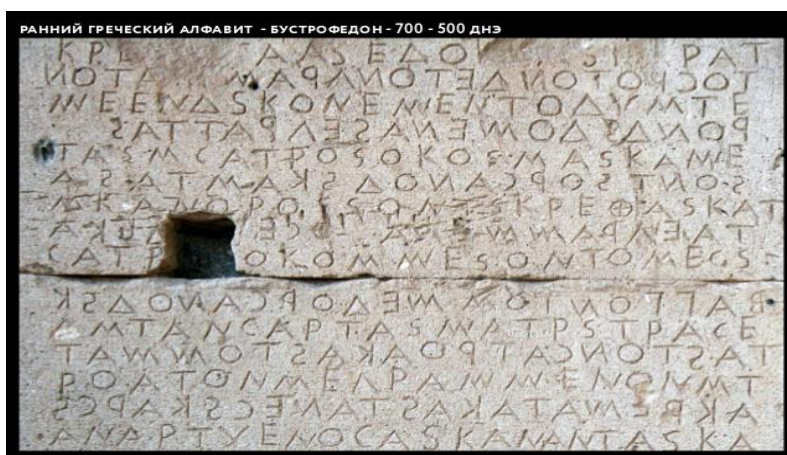
Найдавніший різновид цього письма – **консонантне**. Перші літери на позначення приголосних з'явилися у єгиптян. Саме єгипетське письмо і стало основою буквеного письма. Однак творцями першого алфавіту вважають фінікійців, які прагнули зміцнити міжнародні, передусім торгові зв'язки, посилити культурні контакти. Їхній унесок у становлення й розвиток писемності, вселюдської культури та науки про мову визначається тим, що вони вперше в історії людства створили письмо на основі звукового принципу. Фінікійці запозичили у єгиптян ідею фонографії і на цій основі створили новий тип західно-семітського консонантного письма (II ст. н.е.). У ньому графічними знаками позначалися тільки приголосні звуки. Голосні не мали окремих букв і домислювалися при читанні, що ускладнювало розуміння. Писали фінікійці горизонтально справа наліво.

До цього типу належать також давньоєврейське, арамейське, іранське, сирійське, арабське і деякі інші типи письма. Згодом у деяких мовах (староєврейській / іврит, арабській) для позначення

голосних звуків почали використовувати діакритичні (розпізнавальні) знаки.

✓ **Буквено-звукове (фонетичне) письмо.** У ньому графічними знаками почали позначати як голосні, так і приголосні звуки. Воно виникло на початку IV ст. до н. е. у древніх греків, хоч до цього у них уже був алфавіт, який складався з 24 букв. Греки змінили і напрям письма. Вони почали писати зліва направо, а не справа наліво, як семіти. Перехідним письмом було письмо назване **бустрофедон** ('поворот бика'), за якого писали навперемінно то справа наліво, то зліва направо. Такий тип письма нагадував рух бика з плугом на полі.

Взірець раннього грецького письма (бустрофедон)

При вирізьблюванні масштабних написів на високих стелях, коли треба було пересувати на велику відстань драбину та інструменти, такий спосіб письма був цілком доречним. Літери тоді спрямовувалися у відповідний бік. У найдавніших грецьких написах напрям написання знаків непостійний, як і напрям самого письма: то справа наліво, то зліва направо, то бустрофедоном. Остаточно оформився напрям європейського письма аж у V–VI ст. н. е., що пов'язано з переходом на нову техніку написання літер рідким чорнилом на пергаменті: тоді писати справа наліво стало не зручно, оскільки кисть руки при написанні спиралася на непросохлі літери.

На грецькій основі склалося і латинське вокалізоване письмо, і слов'янське.

Кілька століть у слов'ян існувало дві абетки: кирилиця і глаголиця. Досі не з'ясовано, яку ж із них створили Кирило і

Мефодій. Глаголицею південні та західні слов'яни-католики Хорватії, Моравії і Болгарії послуговувалися до XVIII ст.

НАЗВАМИ БУКВ	КИРИЛИЦА	ГЛАГОЛИЦА
АЗ	А а	ⴐ ⴑ
БУКИ	Б б	ⴒ ⴓ
ВЕДИ	В в	ⴔ ⴖ
ГЛАГОЛЬ	Г г	ⴘ ⴚ
ДОБРО	Д д	ⴜ ⴞ
ЕСТЬ	Є є Є є Ю ю	ⴠ ⴡ
ЖИВЕТЕ	Ж ж	ⴢ ⴣ
ЗЕЛО	З з С с З з З з	ⴤ ⴥ
ЗЕМЛЯ	З з з	ⴧ ⴨
ИЖЕ	И и И и	⴬ ⴭ
И	І і (і) І	⴮ ⴯ ⴰ
КАКО	(Ѣ)	ⴢ ⴣ
КАКО	К к	⴦ ⴧ
ЛЮДИ	Л л	⴩ ⴪

Слов'янські абетки кирилиця та глаголиця

До вокалізованих належить також етруське, вірменське, грузинське, малоазійське та інші типи письма. Простота у використанні й тісний зв'язок з фонетикою робить буквено-звукове письмо найзручнішим видом письма.

Наука, що займається вивченням історії письма, його еволюції та специфіки (графічних форм знаків і літер, місце і частота вживання окремих літер, видів скорочень), особливостей оздоблення рукописів і написів, – це *палеографія* (від грец. *παλαιός* 'давній, старовинний' та *γράφω* 'писати'). Вона вивчає також матеріали, пов'язані з письмом (пергамент, тканина, папір), та знаряддя для письма тощо. Як окрема дисципліна сформувалася в Європі у XVIII ст. (термін належить французькому вченому Бернарові де Монкофону). Палеографія допомагає правильно прочитати тексти, встановити час, місце створення й авторство недатованих, нелокалізованих та анонімних пам'яток, виявити підробки, підтвердити автентичність текстів.

ЛІТЕРАТУРА

Основна література

1. Бевзенко С. П. Вступ до мовознавства : короткий нарис : навч. посіб. Київ, 2006. 143 с.

2. Вступ до мовознавства : підручник / за ред. І. О. Голубовської. Київ : ВЦ «Академія», 2016. 320 с.

3. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства. Київ : Видавничий центр «Академія», 2000. 368 с.

4. Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства. Київ : Видавничий центр «Академія», 2006. 336 с.

Додаткова література

8. Брайчевський М. Походження слов'янської писемності. Київ, 1998. 154 с.

9. Драчук В. С. Дорогами тисячоліть : про що розповідали письмена. Київ, 1978. 254 с.

10. Ісаєвич Я. Українське книговидання : витоки, розвиток, проблеми. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. 520 с.

11. Ковальчук Г. І. Рукописні книги та стародруки : навч. посібн. Київ, 2011. 100 с.

12. Овчинников В. Історія книги : еволюція книжкової структури : навч. посібн. Львів : Світ, 2005. 420 с.

13. Огієнко І. І. Історія українського друкарства. Київ : Либідь, 1994. 448 с.

14. Соссюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики. Київ : Основи, 1998. 331 с.

15. Українська мова : енциклопедія. Ред. кол.: В. М. Русанівський [та ін.]. Київ : Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 2007. 856 с.

16. Франко І. Наука і її взаємини з працюючими класами. Вступ. Т. 45. *Філософські праці*. С. 26.

17. Чорній В. Походження слов'янської писемності. *Проблеми слов'янознавства*. 2004. Вип. 54. С. 229–232.

Запитання. Завдання

1. Які причини зумовили винайдення письма людством?
2. Що таке орфографія? На яких принципах вона ґрунтується?
3. У яких мовах переважає історичний принцип орфографії?
4. Укажіть, чим ідеографія відрізняється від пікторграфії.
5. Наведіть приклади предметного письма в різних народів.
6. Чому слов'яни використовували різні абетки?
7. Що таке палеографія?

III. ЛЕКСИКОЛОГІЯ І ФРАЗЕОЛОГІЯ

3.1. Лексикологія. Лексична система мови

Лексикологія, її розділи та предмет вивчення

Лексикологія (від грец. *lexikós* ‘словесний, словниковий’ і *lógos* ‘учення’) – розділ мовознавчої науки, що вивчає лексику (по-іншому, словниковий склад) мови. Це відносно молода наука, хоч слово здавна привертало увагу філософів, логіків, поетів. Тривалий час лексикологія розвивалася в рамках лексикографії. А вже наприкінці XIX ст. Ян Бодуен де Куртене писав: «Лексикологія, або наука про слова, як окрема галузь граматики, буде творінням XX ст.». Термін уперше використали Дені Дидро та Жан Лерон д’Аламбер у французькій «Енциклопедії наук, мистецтв і ремесел», виданій у 1765 р.

Об’єкт лексикології – слово як основна одиниця мови в єдності її змісту і форми, різноманітні (наприклад, синонімічні) зв’язки та відношення в лексичному складі мови, тематичні групи слів, особливості соціального й територіального розмежування лексичного складу мови.

Предмет вивчення – лексичне значення слова, його властивості та структура, динаміка і статика лексичного значення та словникового складу, види перенесень, семантичні зв’язки між словами, походження лексики, її розвиток.

Розрізняють

✓ **загальну** лексикологію – встановлює загальні закономірності будови, функціонування та розвитку лексики в усіх мовах;

✓ **історичну**, яка вивчає закономірності формування, розвитку й оновлення мови від найдавніших часів до сьогодні, причини історичних змін у лексиці;

✓ **лексикологію сучасної мови**, або **описову**: досліджує структуру лексичного складу певної мови на якомусь із етапів її історичного розвитку, зміни цього складу, його стилістичну диференціацію, розробляє типологію значень слів, виділяє та аналізує активні та пасивні пласти лексики; її об’єктом є семантична тотожність слова та системні зв’язки в лексичному складі мови на певному етапі її розвитку;

✓ **зіставну**, яка, порівнюючи словникові склади різних мов (споріднених і неспоріднених), виявляє в них спільні й відмінні ознаки, встановлює, як вони корелюють із характером і менталітетом народів – їхніх носіїв;

✓ **прикладну**, яка вивчає питання укладання словників, перекладу, лінгводидактики й культури мовлення.

Лексикологія як наука про слово тісно взаємодіє з низкою інших наук, об'єктом вивчення яких є слово, а саме:

✓ з **семасіологією** – вивчає слова з погляду їхніх значень: природа і типи цих значень, внутрішній зміст слова;

✓ з **етимологією** – наукою про походження слів;

✓ з **ономастикою** – ученням про власні назви людей та місцевостей, їхнє походження;

✓ з **ономасіологією** – наукою про процеси найменування;

✓ з **фразеологією** – розділом мовознавства, що вивчає стійкі сполучення слів, їхній склад і значення;

✓ з **лексикографією** – ученням про теорію та практику укладання словників.

Лексикологія пов'язана також з іншими розділами мовознавства, насамперед із **граматикою** і **словотвором**. Вони теж мають за об'єкт дослідження слово, хоч і вивчають його в іншому аспекті – з погляду словозміни та закономірностей словотворення.

Слово як одиниця мови. Лексема і словоформа

Слово цікавило мовознавців здавна, оскільки пов'язане з дійсністю, фіксує результати пізнавальної діяльності людства і передає їх наступним поколінням.

У мовознавстві наявні численні дефініції слова, розмаїтість і відмінність яких залежить від філософського підґрунтя дослідника, його наукових позицій та обраного ним аспекту розгляду цих одиниць, попри те, що мовці завжди чітко виділяють цю одиницю в мовленні. Багатство визначень зумовлено, по-перше, розмаїтістю слів за значенням і функціями, пор. *хата, дорогий, хилити* і *але, чи, ох!*; по-друге, їхніми природними характеристиками: у мовах різних типів слово має різний вигляд: слово-морфема в кореневих мовах; слово-речення – в інкорпоративних.

Чимало лінгвістів заперечували істинність слова: Фердинанд де Соссюр, Франц Боас, Едуард Сепір та ін. Лев Щерба, присвятивши слову немало праць, зауважував в одній із них: «Насправді, що таке

слово? Я думаю, що в різних мовах це буде по-різному. Із цього, власне, виходить, що поняття «слово» загалом не існує». Владімір Скалічка виділяв слово як лінгвістичну одиницю, проте не давав йому визначення. На думку Леонарда Блумфілда, важко сформулювати чіткі критерії виділення слова, тож пропонував поняття «слово» замінити такими, як «графічне слово», «фонетичне слово», «граматичне слово».

Проте більшість учених схиляються до думки, що *слово* – не просто реальна, а центральна функціонально-структурна одиниця мови, бо інші або існують для слова й у слові (фонеми, морфеми), або складаються зі слів (словосполучення, речення).

Найстисліше окреслив слово Антуан Мейє (1866–1936): «Слово – це вираження асоціації певного значення з певним комплексом звуків, запрограмоване на певне граматичне використання». Однак це визначення чітко не відмежовує слово від морфеми, з одного боку, і словосполучення – з іншого, а також не враховує факт його багатозначності. Коректним можна визнати таке визначення: *слово* – це найменша самостійна відтворювана у мовленні одиниця мови, наділена значенням та співвідносна з предметом, процесом, ознакою тощо дійсності як його найменування.

Виділення слова передбачає встановлення властивих йому **ознак**. Найважливіші з них такі:

- ✓ двоплановість;
- ✓ виокремленість;
- ✓ непроникність;
- ✓ ідіоматичність (довільний зв'язок звучання зі значенням);
- ✓ відтворюваність;
- ✓ позиційна та синтаксична автономність;
- ✓ граматична віднесеність.

Слово виконує різні функції. Схарактеризуємо найважливіші з них.

➤ **Номінативна** функція полягає в здатності слова називати предмети та явища дійсності, а також їхні ознаки, дії, стани. Важливо, що явища дійсності мають кілька відмінних ознак, але найменування здійснюють лиш за однією з них. На цьому ґрунтується специфічність номінативних процесів певної мови і національна своєрідність її лексичного складу. Порівняймо: укр. *рушник* (із *руч+ник*), що вказує на зв'язок предмета з рукою, з рос. *полотенце*, внутрішня форма

якого вказує на відношення до матеріалу; укр. *карі очі* – пол. *riwnie oczy*.

➤ **Сигніфікативна функція** зводиться до того, що слово є засобом вираження поняття.

➤ **Комунікативна функція** полягає в тому, що слово є елементом певного повідомлення.

➤ **Прагматична:** слово може засвідчувати ставлення мовця до повідомлюваного чи до співрозмовника.

Щодо функції називання слова поділяються на:

✓ **повнозначні** (іменники, дієслова, прикметники, числівники й прислівники) – вони називають явища довкілля, їхні ознаки; це слова-етикетки, вони є носіями понять; за своєю суттю неоднорідні: антропоніми, топоніми, космоніми, зооніми, хороніми тощо;

✓ **вказівні** (займенники, деякі прислівники) – позначають предмети опосередковано або у стосунку до співрозмовників; займенники отримують реальний зміст лише у мовленні;

✓ **службові** (сполучники, прийменники, частки, зв'язки, слова ступеня, артиклі); це слова-організатори, гвинтики для побудови речень.

✓ **вигуківі** (стосуються емоцій, а не думки).

Слово в мовленні вживається в різних формах і з різним значенням. Для позначення всіх його формальних і семантичних різновидів терміна «слово» виявилось замало. Тож у сучасній лексикології послуговуються ще поняттям і терміном «лексема». Прихильники виокремлення цього терміна не виявляють згоди щодо його розуміння. Одні трактують його широко: **лексема** – це окреме слово в усій сукупності властивих йому форм і значень: *голова, голови, голові, голову, головою* тощо в значеннях 'частина тіла', 'частина тіла людини як орган мислення; мозок'; 'керівник установи'; 'авторитетна особа'; 'основне, головне в чому-небудь'; 'головний у якій-небудь справі'; 'передня частина колони'. Інші вкладають у нього вузький зміст: **лексема** – це слово в одному зі своїх значень.

Лексичне значення. Слово і поняття

Слово як одиниця мови – це єдність звучання і значення. Ці два його плани пов'язані певними відношеннями, установлюваними людською свідомістю. Вони (відношення) і становлять сутність лексичного значення. Отже, **лексичне значення** – це історично закріплена в свідомості людей співвіднесеність слова з певним

явищем дійсності, зв'язок певного звучання з певним поняттям чи волевиявленням.

Лексичне значення – це продукт мисленнєвої діяльності людини. Його ядро формує **концептуальне значення** – мисленнєве відображення певного явища дійсності, поняття. Так, у слові *губи* концептуальне значення – ‘рухливі складки, які огороджують спереду ротову порожнину, утворені шкірою та слизовою оболонкою, між якими розташований круговий м'яз рота і дрібні мимічні м'язи’. Крім концептуального значення, у структурі лексичного значення можливий **конотативний** компонент, що є напластуванням емоційних, експресивних, стилістичних «додатків» на значеннєве ядро, як це спостерігаємо в словах *вуста*, *варги* – синонімах слова *губи*.

Контекстуальне значення – таке, що виникає у слова тільки у відповідних контекстах: *ведмідь*, *лисичка*, *баран* тощо: *Ох, і лисичка ти!*

Слово як значущу одиницю мови характеризують три типи відношень: слово-предмет, слово-поняття, слово-слово.

Відношення слово-предмет. Співвіднесеність звукової оболонки слова з предметами та явищами дійсності в різних словах виявляється по-різному. У науці розрізняють два основні типи предметної віднесеності слова – *загальна* і *конкретна* віднесеність.

Загальна предметна віднесеність – це віднесеність концептуального значення до цілого класу денотатів – предметів, названих певним найменуванням, наприклад: *Сосна – хвойне дерево*.

Конкретна предметна віднесеність – віднесеність концептуального значення до одиничного денотата: *На нашій сосні багато шишок*.

Загальні назви у мові мають тільки загальну віднесеність, у мовленні – і загальну, і конкретну; власні – тільки конкретну; займенники – у мові тільки загальну; у мовленні – і загальну, і конкретну.

Відношення слово-поняття. *Поняття* – відображення у свідомості людини істотних ознак явищ, предметів дійсності. Кожне поняття має дві основні характеристики – обсяг і зміст. Обсяг поняття – це клас певних явищ, узагальнених у ньому, а зміст – сукупність істотних ознак цих явищ.

Терміни «слово» і «поняття» не тотожні: 1) слово може позначати декілька понять; 2) поняття може позначатися кількома словами; 3) поняття може виражатися сполученнями слів.

Відношення слово-слово. Значення слів не існують самі собою, вони системно зумовлені, тобто перебувають у певних зв'язках і відношеннях: близькі й протилежні за значеннями слова уточнюють семантику слова, визначають для нього певні семантичні межі. Допомагає переконатися в цьому зіставлення слів різних мов, що позначають ті самі явища: укр. *сир* – рос. *сыр* і *творог*; укр. *дерево* – англ. *tree* і *wood*, нім. *Baum* і *Holz*; англ. *wash*, нім. *Waschen*, укр. *мити* і *прати*.

Лексичні значення, як і їхні носії (слова), диференціюються за різними ознаками. Це слугує підставою їх класифікації. Одна з них – класифікація за способом вираження лексичних значень слів і специфікою їх прояву. За цією ознакою розрізняють три типи лексичних значень слів: вільні, фразеологічно зв'язані та синтаксично зумовлені.

Вільні (чи прямі, номінативні) **лексичні значення** виражаються окремими словами; вони не залежать від семантики інших слів у висловленні, тобто реалізуються поза контекстом: слова з такими значеннями вільно поєднуються з різними словами.

Фразеологічно зв'язані значення слів, на відміну від вільних, виражаються не окремими словами, а сполученням слів, тобто виявляються лиш у сполученні з іншими словами, найчастіше у складі фразеологічних сполучень. Слова з таким значенням взаємодіють з обмеженим колом слів, часом із одним-єдиним словом. Це образні, експресивні значення; вони виконують номінативно-характеризувальну функцію: *мертвий сон і мертва тиша; грати очима, грати дурня; сидьма сидіти, ридма ридати, байдики бити*.

Синтаксично зв'язані лексичні значення реалізуються за використання певних слів у відповідних синтагматичних умовах. Основною диференційною ознакою **синтаксично зв'язаного значення** слова є його властивість виконувати тільки певні синтаксичні функції в реченні – присудка та звертання: *Той хлопець – справжній лис; Голубе мій!; Я думаю про вас, я знаю, що ви є, моя душа від цього вже світає*. Переосмислення слова й набуття ним оцінно-характеризувального значення приводить до зміни його категорійного значення, а відтак – і синтаксичної функції.

Цікаво знати

У словнику слова – це можливі значення, але вони там не промовляють... Слово є словом не інакше як тоді, коли тільки мовлене ким-небудь кому-небудь. Тільки в такий спосіб, тобто функціонуючи як конкретний живий факт, спрямований від одного людського єства до іншого, слова мають вербальну реальність... Розглядати слово інакше – це перетворювати його в абстракцію, спотворювати (Хосе Ортега-і-Гассет).

Лексико-семантичні категорії. Полісемія і моносемія. Пряме і переносне значення

Часто слова мають не одне значення, а кілька. Слова з одним значенням називають *моносемічними (однозначними)*, а з кількома – *полісемічними (багатозначними)*. Наприклад, українське слово *відкривати* має 9 значень, *брати* – 22, англійське *do* – 16, німецьке *kotzen* – 6. Однозначними є здебільшого назви людей за різними ознаками (*львів'янин, токар, учитель, чоловік, удівець*), назви тварин (*вовк, пантера, дельфін, короп, краб, горобець, комар*), назви рослин (*кипарис, тополя, яблуня, ожина, пшениця, морква, тюльпан, кропива*), назви конкретних предметів (*будинок, диван, крісло, торба, блузка, паркан*), назви місяців і днів (*січень, березень, понеділок, середа*), назви кількостей (*два, три, десять*) тощо.

Полісемія (від грец. *πολύς* ‘багатозначний’ і *οἴμα* ‘ім’я’) – здатність одного слова слугувати позначенням кількох різних предметів чи явищ дійсності. Це доволі поширене явище в усіх мовах світу. Зокрема, в англійській мові тисяча найуживаніших слів передають 25 тисяч значень.

У полісемічному слові різні його значення мають обов’язково бути між собою пов’язані. Цей зв’язок виявляється у наявності спільного семантичного компонента (семи). Скажімо, для багатозначного слова *мова* таким компонентом є ‘засіб передачі інформації’, пор.:

Цікаво знати

Слово *мова* в мовленні сучасних людей ... характеризує широкий спектр значень. Так, говорять про людську мову, мову Шворця, ангельську мову, природну мову, штучну мову, мову тварин, мову рослин, мову природи, мову мистецтва, ... мову жестів, мову науки, ... мову очей, мову рук, мову парфумів, мову закоханих, мову квітів, мову образів, мову символів, у біолінгвістиці (наука про спілкування у світі тварин) побутують вислови *мова*

бджіл, мова дельфінів, мова приматів тощо. Здебільшого це слово сприймають метафорично. Первинне й основне значення – природна людська мова, засіб щоденного спілкування людей... (Флорій Бацевич).

Спершу слово виникає з одним (первинним) значенням. Це значення є прямим, бо безпосередньо називає об'єкт, який позначає. Багатозначність слова розвивається на основі перенесення назви з одного предмета на інший. Нове значення є переносним, похідним від первинного.

Цікаво знати

Що більше значень зібрано в одному слові, то більше різних аспектів інтелектуальної та соціальної діяльності воно представляє. Полісемічне слово здатне накопичувати у своїй семантиці найрізноманітніші аспекти духовно-пізнавальної активності людини (Ірина Толубовська).

Полісемія слова не є перешкодою для розуміння мовлення, бо в кожному мовленнєвому акті реалізується лиш якесь із його значень. Отже, контекст чітко вказує, про яке значення слова йдеться, наприклад: *важка колода* (має велику вагу), *важка будівля* (велика, масивна), *важкі кроки* (повільні, втомлені), *важка робота* (вимагає значних зусиль), *важкий день* (сповнений труднощів), *важкий удар* (сильний), *важкий настрій* (гнітючий), *важкий біль* (нестерпний), *важкий характер* (нелагідний), *важкий погляд* (суворий, похмурий).

Перенесення найменування з одного предмета на другий може відбуватися на підставі їхньої а) схожості; б) суміжності.

Переосмислення значення слова на основі схожості предметів (за формою, розміром, кольором, запахом, внутрішніми властивостями тощо), асоціативно представленої у свідомості людини, – це **метафора** (від грец. *μεταφορά* 'перенесення').

➤ Метафоричне значення – результат вторинної номінації. Воно відображає не тільки об'єктивну подібність, наявну в дійсності, а й уявну. Наприклад, сокіл – 1. Хижий птах родини соколиних з міцним гачкуватим дзьобом, кривими кігтями і довгими гострими крильми. 2. перен. уроч. Про льотчика і літак. 3. перен. поет. Юнак або чоловік, який відзначається красою, сміливістю, молодечтвом; Сонце – 1. Центральне небесне світило Сонячної системи, що має форму гігантської розжареної кулі, яка випромінює світло й тепло. 2. перен. Про те (того), хто (що) є джерелом життя, втіхи, радості і т. ін. для когось. 3. перен. Те, що освітлює шлях, той, хто веде за собою

(у житті, боротьбі і т. ін.); провідна зоря; англ. the head – голова людини і цвяха / гвинтика; the neck – шия людини і «шийка» пляшки.

Різновид метафоричного перенесення – перенесення за функцією, яке ґрунтується на подібності предметів не за формою чи кольором, а за функцією: перо (у птаха) – перо (у ручці для письма).

➤ Метонімічне значення слова виникає внаслідок переосмислення назви явища, предмета, ознаки, властивості за суміжністю. Як і подібність, суміжність представлена у свідомості мовців і відображає характерний зв'язок між двома предметами. Метонімічне значення слова фіксує в лексико-семантичній системі мови різні типи відношень між явищами дійсності: просторові, часові, причиново-наслідкові, об'єктно-інструментальні та інші. Наприклад: Університет святкує своє двохсотріччя (назва установи переноситься на її працівників); Немає срібла (назва матеріалу переноситься на виріб з нього, мається на увазі, що немає срібних монет); Захист грав добре (назва дії переноситься на людей, які виконують цю дію).

Позаяк метонімія є способом мовного оформлення та вираження різних видів пізнавальної діяльності, то вона пов'язана з різними функціями мови – когнітивною, емотивною, експресивною та іншими. Отже, метонімічні значення можуть містити також образні, емотивні чи експресивні компоненти. Наприклад, пряме значення слова рука (кожна з двох верхніх кінцівок людини від плеча до кінчиків пальців; частина цієї кінцівки від зап'ястя до кінчиків пальців) є стилістично нейтральним. У складі речення воно може зазнавати метонімічного переосмислення і набувати виразної конотативної забарвленості: Ох і важка у нього рука!

Різновидом метонімії є синекдоха (від грец. συνεκδοχή 'співвіднесення') – перенесення назви з частини на ціле. Чорний смокінг оглянувся. Капелюх увійшов у ресторан.

Метафора та метонімія бувають загальномовними (їх фіксують словники з поміткою перен., якщо зберегли образність, і без помітки, якщо її втратили) та мовленнєвими (контекстуальними). Це означає, що слово (зазвичай у художньому мовленні) з метою створення образності, виразності, емоційності тощо використовується в переносному значенні «тимчасово» (оказіонально): Несе Полісся в кошиках гриби. Дзвенять (видавати високий деренчливий різкий звук) у відрах крижані кружальця. Село в снігах. І стежка ані руш.

Старезна груша дивиться крізь пальці. Йй, певно, сняться повні жмені груш. Але це факт мовлення, а не мови.

Здатність слова змінювати своє значення – це прояв його гнучкості або в напрямі розширення його значеннєвого плану, або звуження. Так, слово жир у давньоруській мові означало багатство, матеріальну цінність; сьогодні цим словом ми називаємо масло, сало та інші речі, які мають такі ознаки, як речовинність, маслянистість, нерозчинність у воді, придатність до споживання тощо; слово печиво колись означало ‘усе спечене з борошна’, тепер – ‘кондитерські вироби з борошна’. Отже, відбулося звуження значення.

За розширення значення кількість означуваних словом предметів зростає, а зміст збіднюється. Колись слово основа означало ‘поздовжні нитки в тканині’ (від снувати ‘протягувати нитку у верстат’), тепер це також ‘те, на чому що-небудь тримається’; у Древньому Римі Меценат – ‘римський політичний діяч, який матеріально допомагав Вергілієві та Горацієві’, тепер меценат – ‘багатий покровитель наук та мистецтв’.

Синоніми, антоніми, омоніми і пароніми

- **Синоніми** (від грец. *συνώνυμος* ‘однойменний’) – це слова, що по-різному звучать, але близькі за значенням. Вони різняться між собою відтінками значення, стилістичним забарвленням, можливістю поєднання з іншими словами, але можуть також бути тотожними за значенням. Відповідно до цього виділяють **абсолютні** та **часткові** синоніми.

➤ **Абсолютні синоніми** не мають відмінностей у значенні: *століття* – *сторіччя*; *процент* – *відсоток*; *аплодисменти* – *оплески*; *площа* – *майдан*; *шеф* – *керівник*. Їх у мові небагато. Поступово такі синоніми розходяться у значенні або у вживанні, щоб не бути безцільними заміниками один одного. З-поміж слів-дублетів є багато українських відповідників до запозичених слів, часто термінів, наприклад: *лінгвістика* – *мовознавство*; *симптом* – *ознака*; *прерогатива* – *перевага*; *інвестор* – *вкладник*; *контракт* – *договір*; *апеляція* – *звертання*; *баланс* – *рівновага* тощо.

➤ **Часткові синоніми** – різняться відтінками у значенні, емоційно-експресивним забарвленням, стилістичними функціями. Серед них розрізняють:

- ✓ **Семантичні (ідеографічні) синоніми** – ті, що відрізняються смисловими відтінками: *відомий* – *видатний*, *славетний*, *знаменитий*;

стислий – короткий, лаконічний; *здобуток* – досягнення, завоювання; *дефект* – недолік, вада; *go* – 1) *walk, follow*; 2) *go by, pass*; 3) *it is raining, it is snowing*.

✓ **Стилістичні** – це ті синоніми, що різняться між собою емоційно-експресивними відтінками: *говорити* – *мовити, промовляти, ректи*; *іти* – *ступати, простувати, прямувати*; *розуміти* – *осягати, метикувати*; *щоб* – *аби*; *тому що* – *через те що, позаяк, оскільки*.

✓ **Семантико-стилістичні**: *говорити* – *балакати, базікати, теревенити*; *іти* – *шкандибати, плентатися, чвалати*.

Синонімічний ряд – сукупність синонімів певного змісту. Очолується **домінантою** – словом стилістично нейтральним, з найширшою сполучуваністю.

Синонімічне багатство мови свідчить передусім про її красу, здатність передавати найтонші смислові відтінки. Важливою мовленнєвою функцією синонімів є урізноманітнення викладу, уникнення монотонності та повторів. Відштовхуючись від певного значеннєвого нюансу, можна виділити, підсилити, уточнити якийсь факт чи явище дійсності, різнобічно оцінити їх, тобто висловити думку щонайповніше, наприклад:

*По-різному в нас гинули в селі:
Здихали вівці, коні, люди злі,
Але **вмирала** все-таки бджола,
Що, як людина, працею жила (П. Скунець).*

• **Антоніми** – слова з протилежним значенням, тобто такі, що називають поняття із взаємозаперечним змістом: *вечір* – *ранок*, *радість* – *журба*, *далекий* – *близький*, *веселий* – *сумний*, *дружити* – *ворогувати*, *ясно* – *темно*, *сонячно* – *хмарно*, *добре* – *погано*, *тут* – *там*; англ. *cheerful* – *gloomy* ‘радісний – похмурий’; *dry* – *wet* ‘сухий – мокрий’; *terrible* – *wonderful* ‘жахливий – чудовий’. Це однорідні поняття, бо стосуються однорядних явищ об’єктивної дійсності. Так, слова *високий* – *низький* указують на розмір за вертикаллю, *солодкий* – *гіркий* відтворюють смакові якості, *далеко* – *близько* вказують на відстань, *минуле* – *майбутнє* позначають час.

Антоніми класифікують на підставі різних критеріїв – семантичного (за типом протиставлення), формально-структурного, стилістичного.

➤ **За типом семантичного протиставлення** розрізняють:

✓ **контрарні** антоніми утворюють градуальні опозиції; виражаючи якісну протиставленість, завжди мають проміжний компонент: *молодий – (літній) – старий; високий – (середнього зросту) – низький*.

✓ **комплементарні** – граничні за своїм характером, не мають проміжного члена: *здоровий – хворий, рідний – чужий*.

✓ **контрадикторні**: один із членів утворюється за допомогою префікса **не-** і не має точної визначеності: *молодий – немолодий, дорогий – недорогий*.

✓ **векторні**: *сісти – встати, приїхати – від'їхати, увійти – вийти*.

Не всі слова мови охоплені антонімічними відношеннями. Не утворюють антонімічних пар слова з конкретним значенням, оскільки вони називають такі поняття, які не мають відповідників, співвідносних за протилежністю: *баян, крісло, двері, сталевий, комп'ютерний* і под.

➤ **За формально-структурною ознакою** виділяють

✓ **різнокореневі**, або власне лексичні, антоніми – прикметники (бо антонімія особливо властива словам, що позначають якість), також іменники, дієслова та слова інших частин мови: *ніжний – грубий, бадьорий – стомлений, сміливець – боягуз, зустріч – розлука, тепер – колись*;

✓ **однокореневі** (їх особливо багато серед дієслів): *корисливий – безкорисливий; логічний – алогічний; відчинити – зачинити; недосолити – пересолити*. Такі антоніми ще називають лексикограматичними, або словотвірними. Їхня протилежність детермінована наявністю в морфемній структурі антонімічних префіксів: *зачинити – відчинити, внести – винести, увійти – вийти*, хоч трапляються й такі протиставлення, як *надія – безнадія*.

Важливо, що до одного багатозначного слова можна дібрати не один, а кілька антонімів – до кожного зі значень полісеманта чи до якоїсь їх частини, наприклад: слово *солодкий* у значенні 'властивий меду, цукру; такий, що викликає приємні відчуття, дає радість, насолоду' має антонімом слово *гіркий* (*солодке (гірке) яблуко; солодкі (гіркі) думи, почуття*); у значенні 'спокійний, безтурботний' його антонімічним відповідником є слово *тривожний* (*солодкий сон – тривожний сон*); *свіжий хліб – черствий хліб* [31].

➤ *За стилістичним критерієм* розрізняють:

✓ *загальномовні* антоніми; це всі проаналізовані вище антонімічні пари; вони зафіксовані в словниках;

✓ *контекстуальні*, тобто слова, що набувають антонімічних значень тільки в певному контексті.

Контекстуальні антоніми тісно пов'язані з ознаками, що властиві поняттям, вираженим загальномовними антонімами. Відтак у мовленні протиставляються будь-які слова, навіть синоніми. Навіть тоді, коли одне найменування предмета чи явища емоційно чи експресивно нейтральне, а друге уже має у собі виразну оцінку – позитивну чи негативну: *кінь – шкапа, будинок – халупа, палац – хата*. Наприклад, у Лесі Українки: *В мужика землянка вога – в пана хата на помості*. Або: *Мир хатам, війна палацам. У мужички руки чорні, в пані – рученьки тендітні* [33].

Уживання антонімів робить мовлення виразнішим і значеннєво багатшим. Слова-антоніми – основа *антитези* та *оксиморона* як стилістичної фігури:

Відсмів своє ти чи *відплакав*,

Мій народі сонної пори.

Може й не *мовчав ти*, а *балакав*.

Не балакай більше. Говори! (П. Скунець).

• *Омоніми* – це слова, різні за значенням, але однакові за звучанням і/чи написанням. Наприклад: *клас* ‘соціальна група’ і *клас* ‘навчальна кімната’, *кран* ‘водогінний’ і *кран* ‘будівельний’, *лимонка* ‘сорт груші’ і *лимонка* ‘ручна граната’; *flaw* [flɔ:] ‘дефект, недолік, гандж’ і *flaw* [flɔ:] ‘сильний порив вітру, шквал’; *flat* [flæt] ‘площина’ і *flat* [flæt] ‘квартира’. Від багатозначних слів омоніми відрізняються тим, що їхні семантичні структури не містять спільних елементів (сем) і асоціативних зв'язків.

Часто омоніми виникають унаслідок розпаду полісемії: різні значення слова можуть стати настільки далекими, що уже сприймаються як належні різним словам: наприклад, багатозначні з погляду діакронії англ. лексеми *flower* ‘квітка’ і *flour* ‘борошно’ або ж укр. *ключ* ‘джерело, що б'є із землі’ і *ключ* ‘пташина зграя’. Проте зазвичай омоніми постають унаслідок фонетичного збігу питомого й запозиченого слів. Наприклад, *мул* ‘відклади на дні водойми’ і *мул* (з лат.) – ‘свійська тварина’; український прислівник *як і як* (з тибет.) ‘велика жуйна рогата тварина’. Омонімізуватися можуть також слова, що походять з різних мов, але тотожні за фонетичним складом.

Наприклад, *кран* (з голл.) ‘трубка із затвором для виливання рідини або випускання газу’ і *кран* (з нім.) ‘механізм для підняття і переміщення вантажів’. Омоніми постають і на рідномовному ґрунті внаслідок словотворення: *закувати* (від *кувати*) – *закувати у залізо*; *закувати* (від вигука *ку-ку*) – *закувала зозуля*; *злити* (від *лити*) – *злити воду*; *злити* (від *зло*) – *злити когось*.

Лексичні омоніми бувають повні й неповні.

➤ **Повні лексичні омоніми** – це слова, що належать до однієї частини мови й збігаються в звучанні та написанні у всій системі форм. Наприклад, *коса* ‘заплетене волосся’ і *коса* ‘знаряддя праці’ омонімічні в усіх відмінкових і числових формах. Такого типу омонімів найбільше серед іменників та дієслів: *займатися* ‘спалахувати’ (*дрова зайнялися одразу*) і *займатися* ‘робити щось’ (*ми зайнялися прибиранням*), *курити* ‘порошити’ і *курити* ‘палити’, *точити* ‘гострити’ (*точити ніж*), *точити* ‘проїдати, гризти’ (*миші гризуть мішки з зерном*) і *точити* ‘цідити’ (*точать весною березовий сік*); англ. *match* ‘гра’ і *match* ‘сірка’, *spring* ‘весна’ і *spring* ‘пружина’; нім. *bauer* ‘будівник’ і *bauer* ‘селянин’.

➤ **Неповні лексичні омоніми** – слова, що збігаються у звучанні тільки в частині форм. Наприклад: *кадри* ‘особовий склад’ і *кадри* ‘сцени, епізоди з кінофільму’ збігаються лише тоді, коли друге слово вжите у множині, бо перше слово не має форм однини; *студії* ‘майстерні живописця; заклади освіти; кіностудії’ і *студії* ‘вивчення чогось, навчання, дослідження’ збігаються лише у формах множини, бо друге слово не має форм однини [33, с. 185–187].

За походженням омоніми бувають гомогенні (етимологічні) і гетерогенні.

➤ **Гомогенні** омоніми – це такі, що виникли унаслідок розпаду полісемії: укр. *ручка* – *ручка*; рос. *свет* ‘світло’ і *свет* ‘Всесвіт’; англ. *air* ‘повітря’ – *air* ‘зовнішній вигляд’; нім. *zug* ‘течія’ – *zug* ‘поїзд’.

➤ **Гетерогенні** омоніми – ті, які виникли внаслідок збігу етимологічно різних слів: укр. *ключ* – *ключ* (*джерело*), рос. *балка* ‘яр’ і ‘дерев’яна колода’ англ. *ear* – ‘вухо’ і ‘колос’.

Крім власне омонімів, виділяють омофони, омоформи, омографи.

➤ **Омофони** – слова, що мають однакове звучання, але різняться за значенням і графічним зображенням: *греби* – *гриби*, *кленок* – *клинок*, *Вікторія* – *вікторія*, *Орел* – *орел*, *Роман* – *роман*, *біль* – *білля*, *побудуєш* – *побудеш* тощо. В українській мові омофони не становлять багатой групи слів.

Не бракує омофонів в англійській мові, оскільки тут панує традиційний принцип орфографії: вимова слів змінюється, а письмо цього не відображає: *night* [nait] ‘ніч’ і *night* [nait] ‘лицар’; *two* [tu:] ‘два’ і *too* [tu:] – також; *sell* [sel] ‘продавати’ і *cell* [sel] ‘клітина’; *sight* [sait] ‘зір’ і *site* [sait] ‘місце’; *waist* [weist] – ‘талія’ і *waste* [weist] ‘витратити даром’; *meet* [mi:t] ‘зустрічати’ і *meat* [mi:t] – ‘м’ясо’.

➤ **Омоформи** – слова, що збігаються за фонетичним оформленням тільки в певних граматичних формах: *стук* (іменник, називний відмінок) і *стук* (звуконаслідувальна форма); *поле* (іменник) – *поле* (дієслово); *мати* (іменник) – *мати* (дієслово); *дити* (іменник) – *дити* (дієслово); *дати* (іменник) – *дати* (дієслово); *ключ* (іменник) – *ключ* (дієслово); *три* (дієслово) – *три* (числівник); англ. *saw* ‘пила’ і *saw* ‘бачити’ (минулий час).

В українській мові такий розряд лексики є категорією лексико-граматичною, адже омоформи рідко виникають у межах однієї частини мови.

➤ **Омографи** – слова, що збігаються в написанні, але різняться вимовою, зокрема наголосом. Це явище суто граматичного збігу: *átлас* ‘збірка географічних карт’ і *атлác* ‘шовкова тканина’; *деревíна* ‘одне дерево’ і *деревинá* ‘матеріал’; *сага́* ‘річкова затока’ і *са́га* ‘жанр народного епосу’; *вóди* ‘багато води’ і *водí* ‘родовий відмінок однини’; англ. *óbject* ‘об’єкт’ і *objéct* – ‘заперечувати’; *cóntent* ‘зміст’ і *contént* ‘задоволений’. Більшість омографів є лексико-граматичним явищем: *гóри* – *горí*, *обíд* – *обíд*, *ра́дій* – *радíй*, *стрíла* – *стрíла*, *ма́ла* – *малá*, *на́сип* – *насíп*.

Мови світу різняться між собою щодо здатності породжувати омоніми. Так, мови з короткими словами, мають більше омонімів, ніж мови, у яких переважають довгі слова – пор., з одного боку, «короткослівні» англійську та французьку мови, а з іншого, – німецьку та італійську, у яких переважають довгі слова. Значущим у плані омонімізації є також фактор структури слова.

Міжмовні омоніми (або фальшиві друзі перекладача) – слова двох мов, що мають однакову чи майже однакову форму, але різняться значенням: укр. *уродливий* ‘гарний’ – рос. *уродливый* ‘потворний’; укр. *черствий* – ‘несвіжий, засохлий’ – чес. *cerstvy* ‘свіжий’; укр. *диван* ‘різновид меблів’ – пол. *dywan* ‘килим’; укр. *осуд* ‘вияв негативного, несхвального ставлення до кого-, чого-небудь’ – чес. *osud* ‘доля’; укр. *гора* ‘підвищення на місцевості’ – біл. *гора* ‘ліс’; укр. *неділя* ‘день тижня’ – рос. *неделя* ‘тиждень’; укр. *колготи* ‘різновид панчів’ – чес.

kalhoty ‘брюки’; укр. *чарка* ‘склянка, бокал’ – чес. *čárka* ‘кома’; нім. *gift* ‘отрута’ – англ. *gift* ‘подарунок’; рос. *лист* ‘аркуш’ – англ. *list* ‘список’ – угор. *liszt* ‘борошно’; укр. *кабан* – яп. 鞆 *kaban* ‘сумка, портфель’ – франц. *cabane* ‘хатина, хижа’; рос. *рожа* ‘морда, пика’ – укр. *рожа* ‘мальва, троянда’, рос. *пыльный* ‘прикметник до пыль’ – укр. *пыльний* ‘уважний, негайний, настійний, ретельний’ тощо.

Пароніми – це слова, дуже подібні за звучанням, нерідко – й за значенням, але не тотожні [34, с. 189]: *діалектний* – *діалектологічний*; *стильовий* – *стилістичний*; *фонетичний* – *фонематичний*; *військовий* – *воєнний*.

М. Вакуленко стверджує: «на відміну від омонімії, яка є явищем випадковим, паронімія становить певного типу закономірність, пов’язану, зокрема, з різноманіттям і різноплановістю афіксальної системи флективних мов, в тому числі й української ... паронімія виявляє багатство морфологічних тактик у мові та засвідчує здатність мови виражати широкий спектр семантичних нюансів».

Пароніми створюють семантичний бар’єр у спілкуванні та стають причиною помилок усного та писемного мовлення. «Звукова близькість і незначна різниця у вимові паронімів спричиняє труднощі в їх засвоєнні та призводить до неприпустимого вживання їх один замість одного, що затемнює зміст висловлювання» (О. Пономарев).

Гіперонімічні та гіпонімічні відношення між словами. Угрупування слів у лексико-семантичній системі пов’язуються також різними гіперонімічними та гіпонімічними зв’язками та відношеннями. Наприклад, англійське *plant* ‘рослина’ стосовно слова *tree* ‘дерево’ має ширше значення і є родовим поняттям, гіперонімом, а слово *tree* – видовим, гіпонімом. Одночасно гіпонім *tree* є гіперонімом щодо слів *birch* ‘береза’, *pine* ‘сосна’ та інших видів дерев. У гіперо-гіпонімічних відношеннях перебувають також слова *тварина*, *риба*, *щука*, *сом* тощо.

Явище гіперонімії та гіпонімії виявляється там, де в семантиці гіпероніма і гіпоніма є спільною хоч б одна семантична ознака, що відрізняє одне значення від іншого, порівнюваного.

ЛІТЕРАТУРА

Основна література

1. Бевзенко С. П. Вступ до мовознавства : короткий нарис : навч. посіб. Київ, 2006. 143 с.

2. Вступ до мовознавства : підручник / за ред. І. О. Голубовської. Київ : ВЦ «Академія», 2016. 320 с.

3. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства. Київ : Видавничий центр «Академія», 2000. 368 с.

4. Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства. Київ : Видавничий центр «Академія», 2006. 336 с.

Додаткова література

5. Вихованець І. Р. Таїна слова. Київ : Рад. шк., 1990. 284 с.

6. Денисова С. П. Типологія категорій лексичної семантики. Київ : Вид-во Київського держ. лінгв. ун-ту, 1996. 294 с.

7. Клименко Н., Пещак М., Савченко І. Формалізовані основи семантичної класифікації лексики. Київ : Наукова думка, 1982. 251 с.

8. Лисиченко Л. А. Бесіди про рідне слово : слово і його значення. Харків : ХДПУ, 1993. 136 с.

9. Мізін К. І. Людина в дзеркалі компаративної фразеології : монографія. Кременчук, 2011. 448 с.

10. Потапенко О. І. Цікаве мовознавство. Біла Церква, 1996. 234 с.

11. Симоненко Л. О., Соколова С. О., Годована М. П. Національні та інтернаціональні компоненти в сучасних терміносистемах. Київ : Наук. думка, 1993. 237 с.

12. Русанівський В. М. Структура лексичної семантики. Київ, 1988. 240 с.

13. Соссюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики / пер. з фр. А. Корнійчук, К. Тищенко. Київ : Основи, 1998. 324 с.

14. Ставицька Л. Арго, жаргон, сленг : соціальна диференціація української мови. Київ : Критика, 2005. 464 с.

15. Ющук І. П. Вступ до мовознавства. Київ, 2000. 128 с.

Словники

16. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія. Полтава : Довкілля-К, 2006. 716 с.

17. Словник труднощів української мови / за ред. С. Я. Єрмоленко. Київ, 1989. 336 с.

18. Українська мова. Енциклопедія. Київ, 2000. 833 с.

19. Єрмоленко С. Я., Бибик С. П., Тодор О. Г. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів. Київ, 2001.

Запитання. Завдання

1. Що є предметом вивчення лексикології?
2. З якими розділами мовознавства пов'язана лексикологія?
3. Чому мовознавцям так важко дати визначення слова?
4. Назвіть основні ознаки та функції слова?
5. Як співвідносять терміни «слово» і «поняття»?
6. Які типи перенесення значення ви знаєте?

7. Що таке синоніми? Які типи синонімів ви знаєте?
8. На підставі яких критеріїв класифікують антоніми?
9. Визначте тип омонімів: укр.: *спиться – спиця, шюю – шюю, заклад – заклад, доволі – до волі, сонце – сон це, швед – Швед, термін – термін, поле – поле*; англ.: *knight – night, close – to close, hair – hare, sun – son, two – too*.
10. Що таке гіперо-гіпонімія?

3.2. Лексика з погляду її походження. Стилiстична диференціяція словникового складу мови

Словниковий склад мови. Поняття лексико-семантичного поля

Словниковий склад мови – це складна специфічна система взаємопов'язаних і взаємозумовлених одиниць. Цю пов'язаність засвідчують парадигматичні й синтагматичні відношення й зв'язки.

Парадигматичні відношення – це відношення вибору, асоціації, що ґрунтуються на подібності й відмінності позначників і позначуваних. На парадигматичних відношеннях вибудовується, наприклад, класифікація звуків, система відмінювання й дієвідмінювання, синонімічний ряд тощо. Найочевиднішою є парадигматика в морфології: тут парадигму формують форми одного слова: *хліб, хліба, хлібу, хлібом, в хлібі* тощо. Проте вона властива й лексиці. Парадигматичні відношення – це вертикальні відношення, оскільки будь-яку парадигму можна записати вертикально, в стовпчик (наприклад, відмінкову парадигму іменника, дієвідмінювану парадигму дієслова або ж словозмінну парадигму якоїсь іншої частини мови, лексико-семантичну групу тощо). Найдавніше засвідчені парадигматичні угруповання в лексиці – це синоніми, антоніми, гіпоніми, а найбільші – лексико-семантичні поля.

Парадигми бувають повні і неповні. До прикладу, в українській мові не усі іменники мають форму множини або однини, та й не кожне дієслово утворює всі особові форми (наприклад, *світати*).

Синтагматичні відношення виявляються у здатності мовних елементів поєднуватися один з одним. Це відношення одиниць, розташованих лінійно, тому їх ще називають горизонтальними. Синтагматичні відношення ґрунтуються на такій властивості одиниць щодо поєднання, як вибірковість. Так, фонемі кожної мови поєднуються не як завгодно, а вибірково. Синтагматика має два аспекти – семантичний і граматичний. **Граматичний** аспект передбачає можливість сполучення певної частини мови з однією і

неможливість сполучатися з іншою. Скажімо, в українській мові іменники сполучаються з прикметниками, але ті не поєднуються з числівниками; французькі іменники не сполучаються з прислівниками. **Семантичний** аспект – поширення одного слова іншим відповідно до їхніх значень. Наприклад, можна сказати *дерев'яна парта*, але не можна – *розумна парта* (хоч з часом усе може змінитися, адже вживають сьогодні термін *розумне місто*).

Словниковий склад мови як систему формують сукупності лексико-семантичних полів. **Лексико-семантичне поле** – група семантично співвіднесених (через спільний елемент значення – *архісему*) лексем, що характеризується внутрішньою упорядкованістю та парадигматичною протиставленістю своїх елементів (поле часу, простору, радості, гніву тощо).

Основоположником учення про лексико-семантичне поле вважають німецького вченого Йоста Тріра (1894–1970). Поряд із ним, лексико-семантичного поле досліджували Йоханн Лео Вайсгербер, Анна Уфімцева, Юджін Найда. Їхні праці дають підстави для виокремлення таких ознак поля:

- ✓ взаємопов'язаність елементів, зумовлена наявністю архісеми;
- ✓ парадигматична протиставленість одиниць у межах поля;
- ✓ ієрархічність та взаємовизначеність елементів поля, що забезпечують його внутрішню упорядкованість;
- ✓ самобутність польових структур у різних мовах світу.

Ієрархічність поля означає його структурованість: воно складається з ядра, центра і периферії. Ядро лексико-семантичного поля – це високочастотні, стилістично та функціонально нейтральні одиниці. Центр поля складається з одиниць, які мають інтегральне, спільне з ядром диференційне значення, а периферія поля включає одиниці, які найбільш віддалені від ядра, тобто рідковживані і не всіма вживані слова.

Лексико-семантичні поля не є ізольованими підсистемами, вони пов'язані між собою. Склад і структура лексико-семантичних полів різних мов не збігаються. Наприклад, в українській мові словом *палець* називаємо пальці на нозі і на руці, а в англійській: *finger* – палець на руці, *toe* – палець на нозі.

Активна та пасивна лексика

Лексичний склад будь-якої мови – це неоднорідне явище. Його стратифікація (тобто розчленовування на пласти) відбувається

різними шляхами: сферою вживання, емоційно-стилістичною забарвленістю, походженням, належністю до певного хронологічного зрізу мови, характером використання в мові тощо. Відтак у словниковому складі мови чітко виділяють два пласти слів: активний і пасивний.

Активна лексика – це частина словникового складу мови, яка включає ті слова, що активно вживаються в усіх сферах життя суспільства. Це звична і повсякденно вживана лексика, яка не має відтінку застарілості або новизни. Активна лексика утворює ядро лексичної системи мови, вона має високу частотність, позаяк позначає найістотніші для мовців предмети та явища довкілля, широку сполучуваність і характеризується словотвірною активністю. Саме активна лексика визначає «обличчя» мови тієї чи тієї історичної епохи.

Пасивна лексика – це частина словникового складу мови, що включає слова, які мають обмежене вживання у повсякденному спілкуванні. Цей пласт лексики є зрозумілим носіям певної мови, але в повсякденному спілкуванні вживається рідко. Це пов'язано з тим, що слова, які входять до пасивної лексики, означають або досить рідкісні реалії, або відомі лише частині носіїв мови. До пасивного словникового запасу мови входять: застарілі слова; неологізми, тобто ті слова, які зберігають ще відтінок «свіжості», незвичайності; професіоналізми; жаргонізми; екзотизми.

Стилістично нейтральна та стилістично забарвлена лексика

Слова можуть протиставлятися як за граматичними і лексико-семантичними ознаками, так і за сферою вживання. З цього погляду в словниковому складі всякої мови виділяють два основні пласти: стилістично нейтральну і стилістично забарвлену лексику.

Стилістично нейтральні слова становлять основу всякого висловлення. Їх у мові переважна більшість. Це назви рослин і тварин, явищ природи, органів людського тіла, будівель та їхніх частин, одягу та взуття, дій і станів, назви кількостей і значна частина службових слів – прийменників і сполучників (*дерево, рука, верба, явір, сорочка, радість, гнів, один, два і в, на та, але*) тощо. Ці слова не мають стилістичного забарвлення, є загальноновживаними, по-іншому, міжстильовими.

Стилістично забарвлена лексика поділяється на книжну і знижену, або слова піднесеного плану («високого» стилю) і слова зниженого плану («низького» стилю).

«Високий» стиль, або книжна лексика, – це ті одиниці, які використовують передусім у літературно-писемному й піднесеному усному мовленні – науковому й публіцистичному, в ділових документах, у художній літературі. Сюди належать: **поетична, народно-поетична, наукова, публіцистична** та **офіційно-ділова лексика**. Особливе місце у групі стилістично забарвленої лексики, зокрема у її книжній групі, посідають **терміни** – це слова або словосполучення, що позначають спеціальне поняття з якої-небудь галузі знань – науки, техніки, економіки, суспільно-політичного життя, мистецтва тощо: *молекула, флексія, постфікс, кредит, девальвація, блокада, віза, партитура, гама*.

Термін завжди чітко окреслений і однозначний у своїй термінологічній системі. Це надзвичайно динамічний пласт лексики. Уважають, що 90 % нових слів сьогодні – це терміни. Окремі науки налічують суттєвий перелік термінів, скажімо, 2 млн (хімія).

До **низького стилю** належать: розмовно-побутова та просторічна лексика, діалектизми, вульгаризми, жаргонізми, арготизми.

Розмовно-побутова лексика – слова, які використовують в усному повсякденному спілкуванні у побуті, родині, на виробництві. Головне завдання розмовного стилю – бути засобом невимушеного спілкування, живого обміну думками тощо.

Розмовна лексика близька до нейтральної, проте, на відміну від неї, в офіційному мовленні неприпустима: *дурниці, відлюдько, замазура, гуляка, лахміття, перекинчик, електричка*. Вона не виходить за межі літературної.

Просторічна лексика – це слова, вживані в літературному мовленні з метою зниженої, грубуватої оцінки певних явищ чи предметів: *пузо, ждрихнути, гепнути, лісапед, самописка*; рос. *сморозить* «сказати дурницю», *до лампочки*, «прибріхувати». Просторіччя має понаддіалектний характер; на відміну від говорів та жаргонів, його одиниці загальнозрозумілі для мовців.

Діалектизми – це слова, що поширені на певній території і які не мають відповідників у літературній мові. Хоч вони належать до лексики обмеженого вживання, проте є потужним джерелом

збагачення словникового складу мови. Найчастіше діалектизми використовують у художніх та публіцистичних творах.

Хоч діалектизми й перебувають поза межею літературної мови, це не перешкоджає їхньому входженню до літературної мови й набуттю ознак високого стилю, див., для прикладу: *полонина, плай, трембіта, тронка*.

Професійна лексика вживається в певному професійному середовищі. Вона начебто деталізує загальновідомі назви. Скажімо, слово *невід* відоме усім. Проте рибалки використовують низку слів для знаряддя лову, які різняться формою, розміром, будовою тощо: *волок, волочок, бродяк, галиця, дель, мережа, накидка, поріж*.

Професійна лексика мало поширена в літературній мові. Водночас це джерело для творення термінології.

Жаргонізми – це одиниці соціального діалекту (жаргону), який вирізняє специфічна, здебільшого емоційна маркованість його елементів. Жаргонізми мають відповідники як у загальнонародній мові, так і в професійній лексиці. Наприклад, *шпори* ‘шпаргалки’, *по діагоналі* ‘дуже поверхово (читати конспект чи книжку)’, *завалити* ‘не скласти залік чи іспит’, *зелені* ‘долари’, *базар* ‘розмови’, *здрейфити* ‘злякатися’, *знати* ‘говорити неправду’, *лузер* ‘невдаха’ тощо. На думку Лесі Ставицької, жаргон – «це напіввідкрита лексико-фразеологічна підсистема, яка застосовується тією чи тією соціальною групою з метою відособлення від решти мовної спільноти».

Жаргонізми складно назвати позитивним мовним явищем, вони зазвичай забруднюють і вульгаризують усне мовлення, приглушують живу думку, справжню мовну творчість, позбавляють мовлення індивідуальної своєрідності.

Арготизми – це одиниці арго – штучно створеної говірки, якою послуговуються представники певної соціальної (зазвичай декласованої) спільноти. Відомі злодійське, картярське, лірницьке та жебрацьке арго.

Виникнення арго пов’язане з добою феодалізму, за часів існування замкнених корпорації ремісників, жебраків тощо, які відособлювалися від решти суспільства і створювали спеціальні мовні коди, щоб зберегти свої фахові таємниці.

Наведемо приклад вживання арготизмів (у дужках подаємо загальнономовні відповідники): *В хаті дулясно* (тепло). *Ботень* (борш) *із крисом* (м’ясом), *а мо, і з варнагою* (куркою). *Кунсо* (хліб)

– як *яшпурка* (булка)... *А мо, і пундії* (пирого) *чи пухтавки* (пампушки) *будуть, бо моя теща – баба ого!* *Одне слово – похозниця (господиня).*

На периферії лексико-семантичної системи перебуває вульгарна та лайлива лексика.

Вульгаризм (від лат. *vulgaris* ‘брутальний, простий’) – брутальне чи навіть лайливе слово або словосполучення. Від власне лайки вульгаризми важко відмежувати. Вони становлять найхарактернішу прикмету низького стилю. Їх часто вживають письменники для надання твору особливого побутового колориту чи характеристики низького культурного рівня зображених у ньому персонажів: *паякати, ляпати, босяцюга, пика, морда, хамло.*

Лайлива лексика – це складник ненормативної лексики; одиниці, які мовці сприймають як відразливі, непристойні. Мовлення, що їх містить, перебуває поза нормальним стилем спілкування. Уважається, що ця лексика сягає корінням релігійних вірувань людей – звідси і термін «лихослів'я»: слова, за вживання яких має статися певне лихо, кара Божа.

Релігійні корені мають найдавніші українські лайливі слова: *чорт, дідько, свиня і собака*; саме їх зафіксував османський мандрівник Евлія Челебі, що відвідав Україну 1657 року.

Табу – заборона на використання позначення певного предмета або явища дійсності, що ґрунтується на ототожненні номінації із самим предметом або явищем і характерне для міфологічного мислення давньої людини.

Джерела табу – у страху перед надприродними силами, боязні відкрити людину або предмет «ворожим силам» через називання її імені, у бажанні уникнути небезпеки. Давні китайці боялися й поважали тигра, тому й лексема на його позначення в давнину була табуйована: про нього згадували як про «велику комаху». В Україні у деяких регіонах на Різдвяні свята не можна говорити слово «мак» (начебто комахи знищать весь урожай), а тільки «насіння».

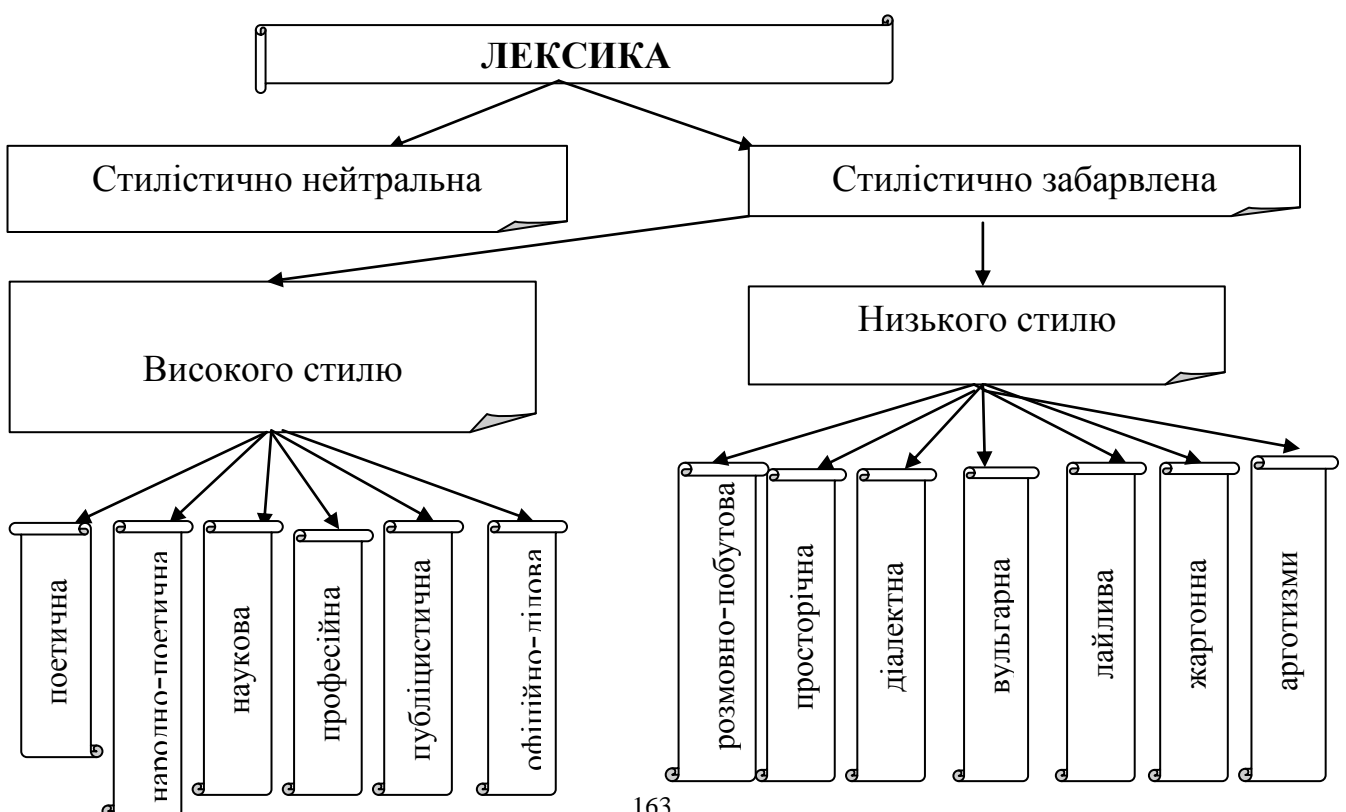
Особливим випадком табування є заборона на вживання певного слова з міркувань увічливості, делікатності. Адже кожна мова має слова, які інстинктивно замовчує, тому що вважає їх непристойними, нетактовними, надто різкими чи грубими. Відтак предмети чи явища, які вони характеризують, часто описують не прямо, а за допомогою субститутів, названих евфемізмами.

Евфемізми – слова або вислови, вживані для непрямого, прихованого, пом'якшеного чи ввічливого позначення певних предметів, явищ, дій. Вони характеризуються високою чутливістю до історичних змін у матеріальному та духовному житті суспільства, тому є нестійкими утвореннями. Їхнє швидке старіння пояснюється здатністю емоційної лексики до нейтралізації. Наприклад, *revenue enhancement*, що вживалося замість *higher taxes* (високі податки), швидко втратило свої евфемістичні властивості і замінилося на *user fees*.

Виникнення багатьох евфемізмів ХХІ ст. спричинені вимогами політкоректності – уникати в мовленні певних слів, передусім на позначення осіб, що інтерпретуються як образливі з погляду расової, національної, релігійної, гендерної, вікової тощо ідентифікації особистості, наприклад: *говорити неправду* (замість *брехати*); *людина з особливими потребами* (замість *інвалід*); *афроамериканець* (замість *негр*); англ. *to join the majority* – *приєднатися до більшості* (замість *померти*); *imbecile* – *слабкий* (замість *дурний*) тощо.

Розмовна, просторічна, лайлива і діалектна лексика, а також жаргонізми й арготизми вживаються певними соціальними верствами у певних ситуаціях.

Стилістичну класифікацію лексики можна представити такою таблицею:

Причини історичних змін у лексиці. Архаїзми. Історизми. Неологізми

Мова невинно розвивається. Одні слова з'являються в ній, інші виходять із ужитку. Отож в мові є нові слова й застарілі

➤ **Застарілі** слова поділяють на історизми та архаїзми.

Історизми – це слова, що стосуються давніх, історичних реалій, які неактуальні для сучасного суспільства: *війт, бунчужний, мушкет, пернач, намітка, очіпок, коновка, таляр, шеляг, верства*; рос. *опричник, боярин*; англ. *mod* ‘член молодіжної групи в Англії шістдесятих років, представники якої по-особливому вдягалися’, слухали духовну музику та їздили на моторолерах), *rochet* ‘стихар із вузькими рукавами, парадна мантия англійських перів’. Вони не перекладаються на сучасну мову, їхнє значення доводиться зазвичай пояснювати.

Архаїзми (від грец. *archaios* – ‘давній, старий’) – слова, якими колись називали такі предмети і явища, що й досі побутують, але названі по-іншому: *перст* ‘палець’, *десниця* ‘права рука’, *ланіти* ‘щоки’, *чадо* ‘дитя’, *вої* ‘воїни’, *злато* ‘золото’, *глас* ‘голос’, *пійт* ‘поет’, *вельми* ‘дуже’; англ. *bard* ‘poet’, *betwixt* ‘between’. Серед архаїзмів розрізняють:

Власне лексичні – повністю застарілі слова: *ректи* ‘сказати’, *вікторія* ‘перемога’, *лицедій* ‘актор’, *ланіти* ‘щоки’, *рать* ‘військо’, *узріти* ‘побачити’.

Лексико-словотвірні архаїзми – слова з застарілими суфіксами та префіксами: *дружество* ‘дружба’, *душегубець* ‘душогуб’, *словеса* ‘слова’.

Лексико-фонетичні архаїзми – застарілі слова, що відрізняються фонетичним виглядом: *глас* ‘голос’, *пійт* ‘поет’, *серебро* ‘срібло’, *зерцало* ‘дзеркало’.

Лексико-семантичні архаїзми – слова, які в сучасній мові змінили своє значення: архаїзм *ганьба* ‘видовище’, *урод* ‘краса, урожай’, *лікоть* ‘міра довжини’.

У художній літературі та публіцистиці переважно вживають архаїзми для того, щоб створити піднесений, урочистий настрій. Іноді їх використовують для вияву іронії чи сарказму, або ж для створення гумористичного ефекту, вдаваного пафосу.

Історизми і архаїзми можуть також бути омонімами до загальноживаних слів, наприклад: *оселедець* ‘зачіска’ і *оселедець* ‘риба’; *око* ‘міра ваги’ і *око* ‘орган зору’; *чайка* ‘птаха’ і *чайка* ‘човен’.

Слова, які щойно з'явилися в мові, називають **неологізмами**, тобто новими. Зазвичай вони швидко втрачають свою новизну. Так, недавні неологізми *маркет, маркетинг, менеджмент, глобалізація, опції, мобільний телефон, флешка, світлина, летовище* сьогодні перейшли до розряду активної лексики. Часом неологізми – це чужомовні відповідники до питомих одиниць, що починають витісняти останні: *крамниця – маркет, торгівля – маркетинг, управління – менеджмент* тощо.

Неологізми належать до пасивної лексики, вони сприймаються як нові, доки незвичними є позначувані ними поняття. Потім ці слова стають загальноновживаними або ж виходять із ужитку. Тобто кожне слово колись було неологізмом, сприймалось як нове, але точно визначити час з'яви неологізму буває важко, а іноді неможливо.

Причини з'яви неологізмів у мові різні:

а) необхідно поіменувати нові предмети та явища: *монітор, драйвер, веб-сайт*;

б) необхідно створити рідномовний відповідник запозиченому слову: *рукоборство* замість *армреслінг*, *речник* замість *спікер*;

в) необхідно створити нові образні назви; трапляються в мові того чи того письменника: *бистроплин, сміхобризний, злотоцінно, трояндно, яблуновоцвітно, зашовковитися, акордитись* (П. Тичини); *громоносний, міднодзвонний, успадкоємити, заприязнитися, дипломатити, допомога* (М. Рильського); *яснота, ясінь, краплинь, дощовиця, тужіль, розсвітання, повесніння, весновій* (А. Малишка); *бджолиність, розламища, очужілість, сніговерть, безмір, знещасливити* (О. Гончара).

З'ява неологізмів у мові засвідчує прогрес людського суспільства, його поступ у пізнанні довкілля, а також розвиток науки й техніки. Розрізняють неологізми лексичні та семантичні.

Лексичні неологізми – це слова з новим значенням і новим звучанням: англ. *playlistism* – плейлистизм, дискримінація за ознакою музичних вподобань, *netiquette* – нетікет, правила поведінки в мережі Інтернет.

Семантичні неологізми – нові значення в уже наявних словах: англ. *bread* – гроші, *drag* – нудьга.

Неологізми бувають загальнонародні та індивідуально-авторські (оказіоналізми). **Загальнонародні неологізми** – це ті слова, які нещодавно з'явилися і набули поширення серед більшості носіїв

мови (*дилер, бургер, бомж*). Але при зміні суспільних умов чи з розвитком науки й техніки навіть можуть переходити в історизми (*колгосп, трудовень, стахановець, патефон, грамофон*). **Індивідуально-авторські неологізми (оказіоналізми)** зазвичай не стають загальноживаними, а залишаються в тому чи тому творі письменника.

Найпоширенішими сферами виникнення неологізмів є насамперед ті, в яких трапляються інновації, – сучасні технології, науковий прогрес та всі ті нові, маловідомі події, які відбуваються в житті будь-якого суспільства. Сьогодні велика кількість неологізмів з'являється у сфері інформаційних технологій, економіки та в повсякденному житті.

Слова споконвічні та запозичені. Інтернаціоналізми. Кальки. Поняття пуризму

У сучасній лінгвістиці розрізняють зовнішні та внутрішні причини запозичень. Зовнішні (екстралінгвістичні) причини – це взаємодія, контакти носіїв різних мов, потреба в спільному розв'язанні відповідних політичних і економічних проблем, питань культурного та наукового обміну. До лінгвальних причин запозичення належить: а) потреба у поповненні або створенні певної лексико-семантичної групи, яка недостатньо представлена або відсутня на певному етапі розвитку тієї мови, що запозичує; б) потреба семантично обмежити питоме слова, усунути його багатозначність; в) потреба в розбудові термінології певної науки.

Термін «запозичення» вживають у лінгвістичній літературі у двох значеннях: 1) у контексті теорії мовних контактів – це один зі шляхів збагачення словникового складу мови (Ян Бодуен де Куртене, Леонард Блумфільд, Леонід Булаховський); 2) процес входження й адаптації запозиченої лексеми, а також результат цього процесу – запозичене слово. Слова, утворені з чужомовних елементів або які містять елементи змішаного складу, – це *гібриди* (*beautiful* – фр. корінь + англ. суфікс).

Зазвичай запозичуються слова, рідше – вирази. Запозичення окремих звуків та словотвірних морфем (суфіксів, префіксів, коренів) відбувається у процесі їхнього вторинного виділення у низці чужомовних слів. Останні освоюються системою мови-реципієнта, і нерідко так успішно, що їхнє чужомовне походження носіями мови не відчувається, а виявляється лиш за допомогою

етимологічного аналізу. Це стосується, наприклад, запозичень із класичних мов (латинської та грецької), як-от: *абрикоса, лаванда, деревій*.

На відміну від таких повністю освоєних одиниць, більшість чужих слів зберігають сліди свого чужомовного походження у вигляді звукових, орфографічних, граматичних та семантичних особливостей. Чужі слова зазвичай стосуються спеціальних галузей знань або виробництва (наприклад, *флористика* – розділ ботаніки, що вивчає та систематизує опис усіх видів рослин). Іноді вони позначають актуальні для чужих народів чи країн поняття (етнографізми, регіоналізми, екзотизми), наприклад, *камамбер* – сорт французького сиру. Такі слова пояснюють словники іншомовних слів або звичайні тлумачні словники.

Відсоток запозичень у кожній мові різний. Скажімо, у сучасній українській мові він становить приблизно 10 % усього її словникового складу, у корейській мові є 75 % китайських слів, а в англійській мові 60 % слів французького походження.

Запозичують як цілі слова і вирази, так і окремі їхні елементи (морфеми, елементи семантичного плану). Іншомовні слова наявні в різних мовах, що пов'язано з економічними, політичними та культурними контактами між народами. Ранні запозичення зазвичай проникали через усне спілкування, а пізніші засвоювалися як усним, так і писемним шляхами.

Матеріальне (лексичне) запозичення – входження іноземної лексичної одиниці у рідну мову повністю. Наприклад: *лазер* (англ. *laser* – скорочення виразу *light amplication by stimulated emission of radiation* «підсилення світла за допомогою індукованого випромінювання»).

Одним із різновидів запозичень є **лексична калька** – поморфемний переклад чужомовного слова. До прикладу, українське слово *промова* скопійовано з німецької *ursprache*, а укр. *землеробство* з лат. *agricultura*, тобто кожна значуща частина слова оригіналу має буквальный переклад і займає те саме місце, що в оригіналі. Калькувати можна не лише окреме слово «літописець» – грец. *chronographos*, але й цілий вираз – «боротьба за існування» – англ. *struggle for life*. Кальки не обмежуються однією якоюсь мовою, а можуть мати відповідники у багатьох мовах: англ. *skyscraper* (*sky* «небо», *scraper* «скребти»); фр. *gratte-ciel*; італ. *grattacielo*; нім. *Wolkenkratzer*; *небоскреб*; *хмарочос*.

Окрім кальок, існують також *напівкальки* – запозичення однієї частини і калькування іншої: *телебачення* (англ. *television* із грец. *tele* «далеко» й англ. *vision* «бачення»).

Розрізняють також семантичні й словотвірні запозичення. *Семантичними* називають такі запозичення, коли своє слово набуває значення, яке має його іншомовний відповідник. Наприклад, в українській мові *правий* і *лівий* одержали значення «консервативний» і «революційний» під впливом французької слів *droit* і *gauche*.

Словотвірні запозичення – це передача власного змісту за допомогою чужомовних морфем. До наприкладу, грецький елемент *теле-* «далеко» є складовою частиною таких українських слів, як *телезв'язок*, *телепередача*, *телеприймач*, *телеустановка*, *телеуправління* [18, с. 230–231].

Запозичуватися слова можуть як усно, так і письмово. Зауважимо, що більших змін слова зазнають при усному запозиченні. Значення запозиченого слова не змінюється, якщо воно входить в мову іншого народу, позначаючи новий предмет чи явище. Проте якщо нове слово входить як синонім до слова, яке уже існує в певній мові, тоді відбувається зсув у первісній семантиці і спостерігається розмежування значень.

Тривала історична взаємодія мов, їхнє змішування, зростання ролі культурних та економічних зв'язків між країнами привели до з'яви певного прошарку запозичень – *інтернаціоналізмів*.

В українській мові до інтернаціональних слів можна віднести такі: *проект*, *інфляція*, *університет* тощо. Основний фонд інтернаціоналізмів європейських мов – це слова грецького (*аеродром*, *аналіз*, *аналогія*, *асфальт*, *бібліотека*, *біологія*, *зоологія*, *географія*, *математика*, *фізика*, *тема*, *педагог*, *театр*, *політика*) та латинського походження (*антена*, *арена*, *апарат*, *елемент*, *нотаріус*, *лектор*, *студент*, *клас*, *текст*, *традиція*, *університет*, *колегія*, *резолуція*, *конгрес*); мов Близького і Середнього Сходу – слова арабського та перського походження (*газель*, *шакал*, *хна*, *шафран*, *шахмати*, *нарди*, *шах*, *рокіровка*, *мат*, *кайф*, *ханджа*, *бакалея*, *халіф*, *диван*, *тахта*, *мангал*, *шафа*, *палас*, *сурма*, *паранджа*, *шаровари*, *діва*, *нафта*, *бірюза*), Далекого Сходу – слова з китайської мови (*чай*, *фен-шуй*, *кунг-фу*). Останнім часом фонд інтернаціональних слів поповнюється також за рахунок росіянізмів (*самовар*, *ляц*, *нагідки*, *музик*, *чиновник*, *начальник*, *община*,

артіль, указ, завод, рудник, підрядчик, більшовик) і англіцизмів (сейф, телетайп, тендер, трактор, трамвай, тунель, фільм, форсунка, аут, бокс, боксер, волейбал, кекс, пудинг, пуни, гумор, джаз, клоун, клуб).

Інтернаціональні слова часто належать термінології різних галузей знань, техніки та міжнародних відносин. **Слова-інтернаціоналізми** зафіксовані у словниках багатьох мов. Відтак легко пояснити, чому в сучасних мовах використовується багато спільних слів, які називаються **лексичними інтернаціоналізмами**. Отож **інтернаціоналізми** – це слова, засвоєні більшістю мовами світу з мови народу, який створив або ввів до загального вжитку позначені ним предмети: *автомобіль, філософія, спорт* і подібні. У лексичному складі сучасної української літературної мови теж можна знайти значну кількість інтернаціональних слів, як напр.: *спорт, радіо, газ, електрика, старт, телефон* та ін.

Найчастіше інтернаціоналізми використовують у науковій, технічній та мистецькій термінології, зустрічаються вони також у мові публіцистики.

Екзотизми (від грец. *exotikos* «чужий», «іноземний») – це слова, що передають характерні назви реалій із життя інших народів і не мають точних відповідників у мові, до якої вони потрапили. Їхня смислова функція полягає у передачі колориту чужої культури.

Ознаками екзотичної лексики є: віднесеність до національної реалії, її унікальність, відсутність синонімів у мові-реципієнті, високий ступінь культурної зумовленості. Наприклад: *мечеть, сакля, кюре, леді, лорд, мокасини, тюрбан, чевати (кебаб), тортилья, євро, фунт стерлінгів, куна, єна, гаспачо, сакля* тощо.

У творах художньої літератури екзотизми використовуються насамперед з метою створити незвичайну, екзотичну атмосферу, яка посилює емоційне враження, а також для передачі етнографічних особливостей тієї місцевості, про яку йдеться: *Танцюй, танцюй, дитино! Життя – страшна корида, На сотню Мінотаврів – один тореадор* (Л. Костенко).

Найчастотніші – екзотизми французького, японського, іспанського та італійського походження. Найменш уживані ті, що походять із транслітерованої китайської, болгарської, португальської мов, а також із голландської, ірландської, непальської, норвезької, польської, тибетської, угорської та африканських мов. До багатьох мов світу увійшли українські екзотизми: *бандура, борц, галушки, гопак, кобзар* тощо. Закономірно, що найбільше екзотизмів походить із мов, найпоширеніших у світі, які відображають традиції та звичаї найрозвинутіших етнічних спільнот.

Екзотизми – це найчастіше іменники або іменникові конструкції, значно рідше – прикметники.

Варваризми – іншомовні слова або вислови, які не стали загальноновживаними, повністю не засвоєні мовою: *хені енд, авеню, місіс*. Їх використовують в українських текстах з метою посилити експресію, або надати певного колориту зображуваному середовищу.

Варваризми не перекладаються, а інколи навіть зберігають на письмі чужомовну графічну передачу: *тет-а-тет, і тêt-à-têt, альма матер і alma mater* та ін.

Отож лексичний склад мови постійно змінюється, що пов'язано із запозиченнями та з'явою неологізмів. Та не забуваймо, що ці джерела поповнення словникового складу треба якось контролювати, адже за надмірного та необачного запозичення іншомовних слів рідна мова може засмітитися, стандартизуватись. Запозичувати слова

потрібно лиш у крайньому разі. Запозичення без потреби тідьки шкодить мові.

Пуризм (франц. *purisme*, від лат. *purus* ‘чистий’) – крайній вияв турботи про чистоту літературної мови, культуру мови, орієнтація на встановлення суворих правил дотримання літературних норм, оберігання мови від впливу чужомовних запозичень, очищення її від нелітературних явищ (діалектизмів, просторіччя тощо). Плюси пуризму – пропагування виражальних засобів рідної мови, використання її лексико-семантичних, фразеологічних, граматичних можливостей для передачі нових понять. Є й негативні моменти в пуристичних проявах. Це насамперед догматичне проголошення незмінності літературної норми, однобічне сприйняття наслідків мовного контакту.

У різні часи пуристичні тенденції спостерігалися в різних країнах – Болгарії (боротьба з тюркізмами), у Чехії (явище дегерманізації). Не минули вони й України, з особливою гостротою актуалізувавшись в останній третині ХІХ ст. – у 20-і рр. ХХ ст. у зв'язку зі створенням національної термінології у різних галузях науки.

Цікаво знати

«Кожна літературна мова доти жива і здібна до життя, доки має можливість, з одного боку, всисати в себе всі культурні елементи сучасності, значить збагачуватися новими термінами та висловами, відповідно до прогресу сучасної цивілізації, не траплячи при тім свого основного типу і не переходячи в жаргон якоїсь спеціальної верстви чи групи людей, а з другого боку, доки має тенденцію збагачуватися чимраз новими елементами з питомого народного життя і з відмін та діалектів народного говору» (Іван Франко).

Мовні взаємовпливи неминучі, але до них треба ставитися зважено: не відмовлятися від уже освоєних мовою запозичень та загальноновизнаних (прийнятими усіма чи багатьма національномовними спільнотами) новоутворень.

ЛІТЕРАТУРА

Основна література

1. Бевзенко С. П. Вступ до мовознавства : короткий нарис : навч. посіб. Київ, 2006. 143 с.

2. Вступ до мовознавства : підручник / за ред. І. О. Голубовської. Київ : ВЦ «Академія», 2016. 320 с.

3. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства. Київ : Видавничий центр «Академія», 2000. 368 с.

4. Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства. Київ : Видавничий центр «Академія», 2006. 336 с.

Додаткова література

5. Вихованець І. Р. Таїна слова. Київ : Рад. шк., 1990. 284 с.

6. Денисова С. П. Типологія категорій лексичної семантики. Київ : Вид-во Київського держ. лінгв. ун-ту, 1996. 294 с.

7. Клименко Н., Пещак М., Савченко І. Формалізовані основи семантичної класифікації лексик. Київ : Наукова думка, 1982. 251 с.

8. Лисиченко Л. А. Бесіди про рідне слово: слово і його значення. Харків: ХДПУ, 1993. 136 с.

9. Манакин В. Н. Сопоставительная лексикология. Київ : Знання, 2004. 327 с.

10. Потапенко О. І. Цікаве мовознавство. Біла Церква, 1996. 234 с.

11. Симоненко Л. О., Соколова С. О., Годована М. П. Національні та інтернаціональні компоненти в сучасних терміносистемах. Київ : Наук. думка, 1993. 237 с.

12. Русанівський В. М. Структура лексичної семантики. Київ, 1988. 240 с.

13. Соссюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики / пер. з фр. А. Корнійчук, К. Тищенко. Київ : Основи, 1998. 324 с.

14. Ставицька Л. Арго, жаргон, сленг : соціальна диференціація української мови. Київ : Критика, 2005. 464 с.

15. Ющук І. П. Вступ до мовознавства. Київ, 2000. 128 с.

Словники

16. Єрмоленко С. Я, Бибик С. П., Тодор О. Г. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів. Київ, 2001. 222 с.

17. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія. Полтава : Довкілля-К, 2006. 716 с.

18. Словник труднощів української мови / за ред. С. Я. Єрмоленко. Київ, 1989. 336 с.

19. Українська мова. Енциклопедія / В. М. Русанівський та ін. (ред.); НАН України. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні, Ін-т укр. мови. Київ : «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2000. 750 с.

Запитання. Завдання

1. Що таке лексико-семантичне поле?

2. Які слова належать до активної / пасивної лексики?

3. На які групи поділяється стилістично забарвлена лексика?

4. Поясніть значення таких термінів: *екзотизм, діалектизм, просторіччя, жаргонізм, вульгаризм*.
5. Як співвідносяться поняття «*табу*» і «*евфемізм*»?
6. Чим відрізняються архаїзми від історизмів?
7. Назвіть причини з'яви неологізмів у мові.
8. Які ви знаєте різновиди неологізмів?
9. Назвіть шляхи та способи запозичень.

3.3. Фразеологія, типи фразеологізмів. Лексикографія

Фразеологія. Фразеологізм як одиниця фразеології. Фразеологізм і вільне словосполучення

Компоненти лексичної системи поєднуються, утворюючи сполучення слів. Слова вживаються у мовленні не ізольовано, а в реченні або фразі, тобто в сполученні з іншими словами. Одні з таких словосполучень є вільними, створюваними в процесі мовлення: *мити голову, висловити думку*, інші — сталими, стійкими, відтворюваними в готовому вигляді, тобто фразеологізмами: *сушити голову, спадати на думку*.

Фразеологія — розділ мовознавства, який вивчає сталі сполуки слів, часто вживані в мовленні. За змістом вони можуть відповідати окремим словам, наприклад, *займатися господарством* — *господарювати*, *робити натяки* — *натякати*, *відчувати ненависть* — *ненавидіти*, *дати відповідь* — *відповісти*, *пекти раків* 'червоніти', *дати ногам знати* 'утекти', англ. *black and blue* 'у синяках'; *talk big* 'хвалитися' тощо.

Різні такі сталі в певній мові сполучення слів називають фразеологізмами або фразеологічними одиницями, фразеологічними зворотами, фраземами. Отже, **фразеологізм** (грец. *phrasis* — 'зворот' і *logos* — 'вислів') — стійке (усталене) словосполучення, що сприймається як єдине ціле і вживається носіями мови в готовому вигляді.

Цікаво знати

«Якщо в якому-небудь словосполученні кожна графічна одиниця частково або повністю втрачає своє значення й тільки сполучення загалом зберігає чіткий смисл, то ми можемо стверджувати, що маємо справу з фразеологічним виразом» (Шарль Баллі).

Фразеологізмам властиві риси, з одного боку, спільні зі словом, а з іншого – зі словосполученням.

Як і слово, фразеологізм характеризується: а) відтворюваністю, б) цілісністю значення, в) стійкістю складу; г) спільністю синтаксичної ролі (один член речення). Попри наявність спільних ознак, між фразеологізмом і словом існують і певні розбіжності: 1) слово складається з несамотійних одиниць – морфем, а фразеологізм – із окремих слів; 2) слово характеризується структурною непроникненістю, а фразеологізм може поширюватися іншими словами; 3) слово має один наголос, а фразеологізм має стільки наголосів, скільки в його складі повнозначних слів [18, с. 242].

І слово, і фразеологізм здатні вступати у синонімічні (*баглаї бити, байдики бити* ‘ледарювати’); антонімічні (*підняти до небес – втоптати в грязюку*) відношення. Трапляються також фразеологізми-омоніми (*поставити на ноги* ‘вилікувати’ і *поставити на ноги* ‘виховати’) та багатозначні фразеологізми, напр: *побачити світ* – 1) ‘народитися’; 2) ‘подорожувати’.

Фразеологічні звороти схожі на вільні словосполучення за своєю структурою, однак вільне синтаксичне словосполучення – це факт мовлення, а фразеологічне сполучення – факт мови; загальний зміст вільного словосполучення виводиться зі значень складових компонентів, а значення фразеологізму здебільшого не мотивується семантикою окремих слів; вільне словосполучення синтаксично подільне (його компоненти виконують роль різних членів речення), а фразеологізм – ні (виступає єдиним членом речення).

Отже, **фразеологічна одиниця / фразеологізм** – це лексико-граматична єдність двох або більше окремо оформлених компонентів, граматично організованих за моделлю словосполучення чи речення, але неподільних лексично, усталене за своїм складом і структурою, відтворюване в мовленні, має цілісне значення.

Значущість вивчення цих одиниць вмотивована не лише тим, що вони є складовим елементом кожної мови як системи, а й тим, що вони становлять план вираження традиційної культури. Адже кожна фразеологічна одиниця постала на основі усталених протягом багатьох століть традицій – обрядів і звичаїв, вірувань та уявлень – і містить основну узагальнену інформацію про певну життєву подію етносу, носієм якої є складники цієї одиниці.

Цікаво знати

Фразеологізми передають риси національного характеру, способу життя, суспільний устрій народу, його культуру, світосприйняття, вони відображають ідеологію епохи, як світло ранку відбивається в краплі роси (Борис Ларін).

Принципи класифікації фразеологізмів

Учені, спираючись на ті чи ті ознаки фразеологічних одиниць, запропонували низку класифікаційних схем, представлених у теоретичній і методичній літературі. Залежно від того, який критерій покладено в основу кожної класифікації, сформувалися семантичний, структурний, граматичний, функціональний, генетичний, ідеографічний та стилістичний різновиди класифікації. Схарактеризуємо найважливіші з них.

➤ **Семантична** класифікація фразеологізмів. Її започаткував французький мовознавець Шарль Баллі (1865–1947) і доповнили російські мовознавці Віктор Виноградов (1894–1969) та Микола Шанський (1922–2005). В основу цієї класифікації покладено ступінь видозміни значення слова в різних синтаксичних і стилістичних умовах фразоутворення. Характеризуючись значеннєвою цілісністю, фразеологічні одиниці не однакові з погляду злютованості компонентів і співвіднесеності семантики всього вислову зі значенням його окремих складників. За цією ознакою фразеологізми поділяють на фразеологічні зрощення, фразеологічні єдності та фразеологічні сполучення.

✓ **Фразеологічні зрощення** – це такі семантично цілісні одиниці, значення яких у сучасній мові не можна пов'язати з тими словами, що входять до їхнього складу: *пекти раків* ‘червоніти’; англ. *to show the white feather* ‘злякатися’ (буквально: ‘показати біле перо’). Це словосполуки з повною втратою внутрішньої форми. Компоненти фразеологічних зрощень схожі з морфемами у словах. Лиш детальний етимологічний аналіз спроможний виявити механізм становлення фразеологічних зрощень і з'ясувати, чому саме ці слова-компоненти спонукали з'яву цілісного значення. Ці фразеологічні одиниці іншою мовою зазвичай не перекладаються; до них можна лиш дібрати відповідники з її фразеологічного складу. Наприклад: укр. *собаку з'їсти* – англ. *be a dab hand at sth.*

✓ **Фразеологічні єдності** – такі стійкі й неподільні мовні вислови, загальне значення яких пов'язане з тими словами, що

входять до їхнього складу, тобто воно більшою чи меншою мірою вмотивоване значенням складових елементів: укр. *ні пари з уст* ‘мовчати’, *п’ятами накивати* – ‘втекти’; англ. *bit by bit* – ‘мало-помалу’; *the bottom line* – ‘кінцевий результат’.

Етимологічно фразеологічні єдності – це образні вирази, загальне значення яких умотивоване образним значенням слів-складників: *кров з молоком* ‘здоровий’; *виносити сміття з хати* ‘розголошувати таємницю вузького кола людей або сім’ї’. Їм не властива така злютованість компонентів, як зрощенням. Якщо останні неможливо поширювати якимось із компонентів, то в перших це зазвичай допускається: наприклад, у фразеологічній єдності *зітерти в порошок* (*зітерти в дрібний порошок*), тоді як у зрощенні *врізати дуба* неможливо вставити компонент *високого* чи *зеленого*.

У багатьох випадках складно розмежувати співвідносні за своїм значенням зі словом фразеологічні зрощення і єдності. Це наштовхнуло вчених на думку про можливість об’єднання цих двох типів фразеологічних одиниць в одному під назвою *ідіома*, або *ідіоматичний вислів* (від грец. *idioma* ‘самобутній вираз’).

✓ **Фразеологічні сполучення** – це такі стійкі мовні звороти, які характеризуються певною самостійністю складових частин. Одне слово у фразеологічному сполученні становить його ядро, решта від нього залежать, його характеризують. Центральне слово фразеологічно зумовлене й не може бути замінене іншим; ті ж слова, які його характеризують, допускають взаємну заміну чи підставлення: *порушити питання; порушити справу; взяти участь у чому-небудь; взяти до уваги; взяти в шори*; англ. *a balty vois* ‘медовий голосок’; нім. *das wort ergreifen* ‘брати слово’. У кожному з цих зворотів усі слова зберігають власне значення, але одне з них реалізує його тільки в цьому звороті. Наприклад, слово *розквасити* реалізує значення ‘розбити до крові’ лише зі словами *ніс, обличчя* та їхніми синонімами.

Класифікація, запропонована В. Виноградовим, тривалий час домінувала в дослідженнях із фразеології і застосовувалася найчастіше без жодних змін до вивчення сталих сполук не лише російської мови, а й інших. Однак досконалою визнати її складно. Тож Микола Шанський спробував її вдосконалити. Зберігши у запропонованій Віктором Виноградовим класифікації три групи одиниць, він доповнив її четвертою – **фразеологічними виразами**.

До них відніс такі стійкі у своєму складі та вживанні фразеологічні звороти, що не тільки семантично подільні, а й складаються цілковито зі слів із вільним значенням: укр.: *Вовків бояться – в ліс не ходити*; *Не все те золото, що блищить*; англ.: *Great possessions are great cares*; пол.: *Jak się człowiek spieszy, to się diabeł cieszy*. За характером зв'язків між словами-компонентами та загальним значенням фразеологічні вирази нічим не відрізняються від вільних словосполучень і речень. Їхньою специфічною ознакою є лиш те, що їх щоразу не створюють мовці, а відтворюють як готові структурні й значеннєві одиниці. Валерія Телія – противник віднесення до складу фразеологічного фонду мови приказок і прислів'їв. Важливо, що сьогодні виокремилася наука **пареміологія**, яка ці одиниці якраз і досліджує.

Вивчення фразеологічних одиниць на матеріалі іноземних мов має певні відмінності в їхніх класифікаціях. Наприклад, для французької мови класифікація за принципом семантичної злютованості компонентів є занадто суб'єктивною і ненадійною, оскільки фразеологізми французької мови характеризуються більшою рухливістю та яскраво вираженими аналітичними тенденціями.

Цікаво знати

«Межа між фразеологічними єдностями і зрощеннями в російській мові не є стійкою, вона ще більш хистка у фразеології французької мови, позаяк граматична й семантична структура її фразеологізмів зазвичай піддається аналізу, тож у ній немає абсолютно нерозкладних словосполучень <...> Немотивовані стійкі сполуки нехарактерні для сучасної французької мови» (Марина Туричева).

Тож у французькій мові виділяють такі типи фразеологічних одиниць: **ідіоми**, які характеризуються повною змістовою залежністю, їхнє цілісне значення немотивоване значенням компонентів та **унілатеральні фразеологізми**, у яких одностороння змістова залежність компонентів викликана їх частковим семантичним перетворенням.

➤ **Структурна класифікація.** Її запропонував Ігор Анічков. Він виділив три типи одиниць: 1) побудови, що виділяють у своєму складі одне повнозначне й одне службове слово; 2) поєднання двох повнозначних слів; 3) поєднання трьох і більше повнозначних слів,

що має структуру речення або сполучення кількох речень. Таке трактування виводить фразеологію на рівень тексту, тоді як традиційно її кваліфікують як учення про сталі сполучення слів.

Структурною за своїм характером є класифікація української дослідниці Лариси Скрипник. Вона розподілила всі фразеологічні одиниці на такі граматико-структурні класи: 1) сталі сполуки, організовані за моделлю словосполучення; 2) стійкі фрази, що мають структуру простого або складного речень; 3) стійкі одиниці – поєднання одного повнозначного слова з одним або кількома службовими словами.

Олександр Кунін, дослідник англійської фразеології, запропонував класифікувати фразеологізми напідставі обох критеріїв. Відповідно всі фразеологічні одиниці він поділив на: 1) номінативні (предикативного взірця, як-от: *as the case stands*); 2) номінативно-комунікативні (словосполучення дієслівного типу, здатні трансформуватися в речення з дієсловом у пасивній формі: *to beat the drum – the drum is beaten*); 3) фразеологізми, які не належать ні до номінативних, ні до комунікативних (вигуки предикативного типу з експресивно переосмисленими компонентами, наприклад: *all aboard!* ‘посадка закінчена’; *done with you!* ‘домовилися, по руках!’); 4) комунікативні фразеологічні одиниці – прислів’я, приказки, приповідки.

Триступенева семантична класифікація фразеологізмів польського вченого Станіслава Скорупки частково збігається з класифікацією Віктора Виноградова. Він вирізняє фразеологічні одиниці трьох типів: 1) стійкі словосполучення («*związki stałe*»: *stary grzyb* – людина похилого віку); 2) словосполучення з лексично зв’язним значення («*związki łączliwe*»: *dobry / zły humor*); 3) вільні словосполучення («*związki luźne*»: *droga przez las.*). На межі першого і другого типів фразеологічних одиниць, за Станіславом Скорупкою, перебувають усталені вирази порівняльного характеру (компаративні фразеологічні одиниці): *blady jak kreda; czerwony jak burak.*

➤ **Генетична класифікація** групує фразеологічний матеріал за джерелом походження й розрізняє питомі та запозичені фразеологізми. Ця класифікація є корисною з погляду історичного дослідження фразеології кожної національної мови, але, на жаль, не завжди можна встановити джерело виникнення того чи того вислову.

Лексикографія. Теоретична і практична лексикографія. Типи словників

Лексикографія (від гр. *lexikos* ‘словниковий’ або *lexicon* ‘словниковий запас’ і *grapho* ‘пишу’) – розділ мовознавства, який вивчає теорію та практику укладання словників.

Словник – упорядкований в алфавітному чи тематичному порядку список заголовних слів, лексикографічно опрацьованих. Словник – один із засобів накопичення результатів пізнавальної діяльності людства, показник культури народу.

Словники виконують **інформативну** (вміщують інформацію про відповідні явища) та **нормативну** (фіксують мовні норми).

Словники виконують важливу роль у розвитку національної культури, це цінне джерело інформації та засіб підвищення комунікативної культури носіїв мови.

Лексикографія постала з практичних потреб пояснення незрозумілих слів, яке початково здійснювалося у вигляді **глос** (від лат. *glossa* ‘слово, що потребує пояснення’), тобто коментарів, тлумачень на берегах або в тексті рукописів книг. Збірники глос – **глосарії** – перші та найдавніші словникові праці.

Лексикографія тісно пов’язана з лексикологією. Укладання словників вимагає глибоких теоретичних знань і доброго чуття мови.

«Якщо кого-небудь очікує вирок судді, то не слід тримати його на қаторзі, доводити до знемоги його руки добуванням руди, хай він укладає словники. Ця праця містить у собі всі види покарань» (Феофан Трокопович).

Отже, предметом лексикографії є збирання слів тієї чи тієї мови, їхня систематизація, опис словникового матеріалу. Але не тільки. Лексикографія розробляє також засади й принципи збирання матеріалу та його опису. Відповідно до цього розрізняють теоретичну і практичну лексикографію.

✓ **Теоретична лексикографія** формулює загальні закони створення словникових праць: принципи відбору лексичних одиниць залежно від типу словника, засади побудови словникової статті, розташування інформації в ній, сам характер цієї інформації.

✓ **Практична лексикографія** обслуговує потреби навчання мови – рідної та іноземної, описує й нормалізує рідну мову, подає матеріал для наукового вивчення лексики.

Усі словники, залежно від змісту матеріалу і способу його опрацювання, поділяють на два типи: енциклопедичні та лінгвістичні. Головна відмінність між ними саме в характері матеріалу, який описують у словниковій статті.

➤ **Енциклопедичні словники** описують світ, предмети, явища, події з різноманітних галузей (біологічної, хімічної, фізичної, економічної, історичної та ін.), розповідають про видатних діячів культури, науки, історії, відтак пояснюють і загальні, і власні назви; для повноти опису в них використовують схеми, таблиці, карти, малюнки, фото тощо.

Цікаво знати

Слово «енциклопедія» (з грец. *ἐγκυκλοπαιδεία* 'коло загальноосвітніх знань') первинно означало сім вільних мистецтв: граматику, риторіку, логіку, геометрію, арифметику, музику та астрономію. Праці енциклопедичного характеру створювали ще до нашої ери в Давній Греції й Давньому Римі, Китаї, а також у країнах арабської писемності. У X ст. н. е. перша енциклопедія, складена за алфавітним принципом, з'явилась у Візантії. У 1751–1780 роках передові мислителі Франції – Дені Дідро, Жан д'Аламбер, Вольтер, Шарль Монтеск'є, Жан-Жак Руссо та ін. – підготували 35-томне видання «Енциклопедії, або Шлумачного словника наук, мистецтв і ремесел».

Енциклопедичні словники за характером матеріалу поділяють на загальні та спеціальні (або галузеві, тематичні). Спеціальні енциклопедичні словники подають системні знання з окремих галузевих ділянок.

Українська загальна енциклопедія» – перше тритомне українське енциклопедичне видання, видане у 1930–1935 роках у Львові за редакцією Івана Раковського. Ця енциклопедія мала підзаголовок – «Книга знання». У 1930-х роках в УРСР планувалося видання 20-томної енциклопедії, але через репресії проти української культури та її діячів цього не відбулося.

Наступні науково вагомі українські енциклопедичні праці з'явилися за межами України. Завдяки об'єднанню найкращих наукових сил української діаспори підготовлено та здійснено видання 10-томної «Енциклопедії українознавства» (1952 – 1985) за редакцією професора Володимира Кубійовича. У наш час її перевидано зусиллями НЛІШ у Львові (1993 – 2000).

У далекій Аргентині протягом 1957 – 1967 років була створена та видана так звана Українська Мала Енциклопедія. Восьмитомну працю підготував один автор – професор Євген Онацький. Це видання стало значним інформаційним явищем, адже поширювало у світі правдиві знання про Україну».

➤ **Лінгвістичні словники** – це словники слів. Вони вміщують інформацію не про речі, явища чи поняття, а про слова. Лінгвістичні словники бувають одномовні й багатомовні.

✓ **Одномовні словники** – це тлумачні, словники іншомовних слів, словники письменників, історичні, діалектні, етимологічні, фразеологічні, орфографічні, орфоепічні словники, словники синонімів, антонімів, омонімів, паронімів, частотні, ідеографічні

словники, словники правильності мовлення, словники скорочень тощо.

Тлумачний словник – це словник, у якому пояснюється значення слова, вказується сфера його використання, наводяться граматичні, акцентуаційні, правописні, стилістичні характеристики слів, фіксуються стійкі сполуки термінологічного і фразеологічного характеру, розкриваються їхні значення. Слова в такому словнику розташовують в алфавітному порядку. Кожне значення слова проілюстровано цитатами з художньої, наукової літератури, публіцистики, фольклору.

Словники іншомовних слів охоплюють запозичені слова, вказують на джерело запозичення, подають іншомовну форму в оригіналі і тлумачать слова рідною мовою.

Словник мови письменника, або **конкорданс** – це словник, який фіксує всі слова, вжиті письменником у його творах, наводить їхні значення, форми та кількісні показники вживання. Взірцями таких словників є «Словник мови Шевченка» в 2-х томах (Київ, 1964) і «Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка» у 3-х томах (Харків, 1978–1979).

Історичні словники подають лексику певного історичного періоду. Прикладом такого словника є «Історичний словник українського язика» Євгена Тимченка (Київ, 1930–1932). Найвідомішим у всьому світі є Великий Оксфордський словник (A New English Dictionary on Historical Principles) у 20-ти томах (Оксфорд, 1884–1928), де протлумачено 500 тисяч слів і наведено півтора мільйона ілюстрацій. Цей словник укладали впродовж 75 років.

Діалектний словник з'ясовує значення та особливості вимови й вживання слів певного діалекту чи групи діалектів.

Етимологічні словники подають інформацію про походження слів. Кожна стаття такого словника уміщує первісну форму й значення лексичної одиниці, зазначає її джерело, демонструє спосіб розбудови його значеннєвого плану тощо.

Перший український етимологічний словник уклав Ярослав Рудницький і видав його англійською мовою у Вінніпезі «An etymological dictionary of the Ukrainian language». Недавно завершено видання 7-томного академічного «Етимологічного словника української мови» за редакцією О. Мельничука. Відомими є «An etymological dictionary of the English language», виданий в

Оксфорді 1953 р., «Etymologicky slovník jazyka českého» В. Маха (Прага, 1968), «Słownik etymologiczny języka polskiego» О. Брюкнера (Варшава, 1957). З'явилися етимологічні словники груп і сімей мов.

Фразеологічні словники фіксують усталені звороти, до яких додаються тлумачення і стилістична характеристика.

В орфографічних словниках подано перелік слів, окремі їхні словоформи у нормативному написанні. Найновішим в українській лексикографії є «Орфографічний словник української мови» С. Головащука, М. Пещак, В. Русанівського, О. Тараненка (близько 120 тисяч слів), створений на основі 4-го видання «Українського правопису» (1993). Цей словник показує сучасний стан розвитку всіх сфер літературної мови, включає і найновіші запозичення.

Орфоенічні словники – це довідники правильної літературної вимови і нормативного наголосу. У цих словниках слова або їхні частини, подаються в транскрипції, якщо їхня вимова не збігається з написанням.

Словники синонімів – це зібрання синонімічних гнізд зі стрижневими словами, поміщеними в заголовок словникової статті. Словники синонімів можуть по-різному відображати мовну дійсність, позаяк межа між синонімами й близькими за значенням словами є нечіткою. Існує, наприклад, більше сотні словників синонімів англійської мови.

Словник антонімів групує слова з протилежним значенням, характеризує їхню сполучуваність, наводить приклади їх вживання у суцільному тексті.

Словник омонімів реєструє і пояснює значення однакових за звучанням, але різних за значенням слів. У словникових статтях вказано тип утворення омонімів, а також їхні граматичні, стилістичні та інші ознаки, що підкреслюють їхню протиставленість.

Словники паронімів розкривають значення слів, близьких за звучанням, але різних за значенням.

Частотний словник подає перелік слів певної мови з вказівкою на те, скільки разів певне слово було вжите у текстах відповідної довжини, здатної об'єктивно засвідчити частотність з'яви слова в мовленні. Слова у цьому словнику розміщені не за алфавітом, а в порядку зниження частотності. Тож такі словники починаються з найбільш уживаних слів і закінчуються найменш

уживаними. На основі частотних словників укладено словники-мінімуми з іноземних мов, посібники для прискороного навчання перекладу технічної та наукової літератури. В історії світової лексикографії перший частотний словник німецької мови був створений 1898 року.

В *ідеографічних словниках* слова розташовані не за алфавітом, а за групами, які виділяють на основі спільних значень, тем. Першим ідеографічним словником є «Thesaurus of English Words and Phrases» Roget (П.-М. Роже) 1852 року. Цей словник розділений на 6 класів, 24 підкласи, 1000 тем, а в середині тем виділяються ще ближчі за значенням групи, синонімічні ряди, антонімічні пари. За назвою цього словника всі ідеографічні словники стали називати тезаурусами (грец. *Θησαυρός* ‘скарб, скарбниця’).

Словники правильності мовлення закріплюють лексичні, морфологічні та інші норми літературної мови, адже наводять проблемні випадки слововживання. Деякі з них мають форму посібника, позаяк уміщують широкі коментарі, наукові та науково-популярні статті.

У *словниках скорочень* подаються всі використовувані в мові скорочення, тобто абревіатури (часто уживані, рідкісні, термінологічні, загальні і власні назви), усталені скорочення окремих слів, напр.: *с.* – сторінка, але й *с.* – село, *с.* – середній рід, *с* (без крапки) – секунда тощо.

✓ *Двомовні (багатомовні) словники* називають ще перекладними, позаяк у них немає тлумачення значень слів, а наводиться лише переклад, тобто добирається слово-відповідник іншої мови. Ці словники активно використовують під час вивчення іноземної мови. Ініціатором укладання одного з перших двомовних словників – етруссько-латинського словника – був римський імператор Клавдій (10 р. до н. е. – 54 р. н. е.). На жаль, цей словник не зберігся до нашого часу. В Україні перші двомовні, перекладні словники з’явилися у другій половині XVI ст. Це були словники, у яких церковнослов’янські слова передавали «простою мовою».

Сьогодні широко використовують електронні словники, які зберігають в пам’яті великий обсяг матеріалу. Наявність енциклопедій та словників на електронних носіях – це один із показників інтелектуального рівня нації.

ЛІТЕРАТУРА

Основна література

1. Бевзенко С. П. Вступ до мовознавства : короткий нарис : навч. посіб. Київ, 2006. 143 с.
2. Вступ до мовознавства : підручник / за ред. І. О. Голубовської. Київ : ВЦ «Академія», 2016. 320 с.
3. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства. Київ : Видавничий центр «Академія», 2000. 368 с.
4. Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства. Київ : Видавничий центр «Академія», 2006. 336 с.

Додаткова література

5. Колоїз Ж. В., Малюга Н. М., Шарманова Н. М. Українська пареміологія : навчальний посібник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів. Кривий Ріг : КПП ДВНЗ «КНУ», 2014. 349 с.
6. Селіванова О. О. Нариси з української фразеології. Черкаси : Брама, 2004. 275 с.
7. Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови : монографія. Київ : Наукова думка, 1973. 270 с.
8. Тараненко О. О. Новий словник української мови (Концепція і принципи укладання словника). Київ ; Кам'янець-Подільський, 1996. 172 с.
9. Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологія сучасної української мови. Київ : Знання, 2007. 494 с.
10. Шанський Н. М. Фразеология современного русского языка. Москва : Высш. шк., 1985. 231 с.
11. Skorupka S. Podstawy klasyfikacji jednostek frazeologicznych. Prace Filologiczne. Warszawa : Uniwersytet Warszawski, 1969. № 19. S. 219–223.
12. Wierzbicka A. Słowa klucze: różne języki – różne kultury. Warszawa : Wydawnictwa UW, 2007. 563 s.

Запитання. Завдання

1. Дайте визначення фразеологізму.
2. Назвіть спільні та відмінні ознаки фразеологічної одиниці, слова і словосполучення.
3. Які принципи класифікації фразеологізмів ви знаєте?
4. Доберіть до наведених чужомовних фразеологізмів українські відповідники: *not to move a finger; a bird in the hand is worth two in the bush; face to face; show a clean pair of heels; to lead by the nose; to have heart of gold / big / soft / kind heart; before one's nose; two heads are better than one.*
5. Що є предметом вивчення пареміології?
6. На які типи поділяються словники? Яка між ними різниця?
7. Назвіть словники, у яких слова розміщені не за алфавітним порядком.

3.4. Історична лексикологія та етимологія. Ономастика

Розвиток лексики. Історичні зміни в лексиці

Зміни в лексиці зумовлені як позамовними, так і внутрішньомовними чинниками.

Позамовні (позалінгвальні) чинники представлені змінами в навколишньому світі. З'ява нових предметів побуту, нових елементів науки й техніки, нових явищ у суспільному житті спричиняє з'яву нових слів. Натомість із втратою актуальності певних предметів та явищ, лексеми, що їх називають, переходять на периферію лексичної системи, стають історизмами й архаїзмами. Отже, мова у своєму словниковому складі віддзеркалює всі суспільні зміни.

Внутрішньомовні (інтрамовні, внутрішньолінгвальні) чинники змін у словниковому складі мов зумовлені тенденцією до економії чи уніфікації, варіювання номінацій із різною мотивацією, завданнями експресивно-емоційної та стилістичної виразності.

Виділяють такі типи змін, які відбуваються у лексико-семантичній системі: 1) зникнення слів; 2) зникнення значень слів; 3) з'ява нових слів; 4) з'ява нових значень. Ці лексико-семантичні зміни приводять до з'яви таких лексичних явищ, як архаїзми, історизми, неологізми та запозичення.

Способи збагачення словникового складу

Словниковий склад мови – це не просто набір слів. Слова існують у певній системі та взаємовідношеннях; різняться сферою і частотою вживання; дуже тісно пов'язані з позамовною дійсністю; відбивають широкий соціально-історичний досвід носіїв мови. Саме тому лексична система – це найрухливіша, наймобільніша складова частини мови. Зміни відбуваються у двох напрямках. З одного боку, лексична система поповнюється новими словами чи новими значеннями вже наявних слів, а з іншого, – слова переходять у розряд рідковживаних, застарілих, які зберігаються лиш у писемних пам'ятках. При цьому процес збагачення словникового складу мови завжди випереджає процес архаїзації наявних у ньому одиниць. Це засвідчує безперервність процесу розвитку словника мови. Його багатство забезпечує тонке сприйняття доквілля, глибоке проникнення в нього і точність мислення як для всього суспільства, так і для кожного окремого індивіда, що володіє цим багатством.

Існує три основні шляхи збагачення словникового складу:

1) **морфологічний**: нові слова утворюються за моделями чинних у певній мові способів – афіксального, осново- і словоскладання тощо;

2) **семантичний**: виявляє себе в розширенні або звуженні значень слова, перенесенні значення (метафоричному, метонімічному), з'яві омонімів, конверсії тощо;

3) **запозичення, калькування**: *трюфель, пейджер*.

У багатьох мовах світу найпоширенішим шляхом збагачення лексичної системи є утворення нових слів від наявних у мові лексичних одиниць, тобто *словотвір*, або *деривація*. У сучасних мовах більшість слів похідні, тобто утворені в різні періоди їхнього розвитку тими чи тими способами словотворення.

У деяких індоєвропейських мовах широко використовується такий спосіб словотвору, як **конверсія** (від лат. *conversio* ‘зміна, перетворення’) – це спосіб творення нового слова без застосування спеціальних словотворчих афіксів, шляхом зміни його парадигми, тобто системи закінчень. Він широко використовується в германських мовах (англійській, німецькій), балтійських, слов'янських та ін. Наприклад, в англ. мові: *a bill* ‘рахунок’; *to bill* ‘виставляти рахунок’ (*вербалізація*); в укр. мові: **кожен** *учень* – **кожен** *намагався показати свою силу, вправність, сміливість* (*субстантивація*).

Поряд зі словотвором як основним, найважливішим способом збагачення словникового складу в різних мовах широко використовується **запозичення** готових слів з інших мов, яке, за твердженням лінгвістів, характерне для всіх мов світу.

Етимологія. Принципи і прийоми етимологічного аналізу

Етимологія – мовознавча наука, яка вивчає походження слова та його фонетичні й семантичні зв'язки з іншими словами тієї самої та споріднених мов.

Етимологія як наука дуже важлива. Вона звертається до минулого слів, доки не знайде їм необхідного пояснення. Безліч слів мають прозору будову, як наприклад, українське слово *ошийник*. Без будь-яких додаткових тлумачень розуміємо, як утворилося це слово (*о-ший-ник*). Походження ж деяких слів залишається загадкою. Наприклад, російське слово *ожерелье*, пов'язане з тією самою частиною тіла, що й українське слово *ошийник*. Бо основа слова

ожерелье заснована на слові *горло* (з праслов'янської *гърдло*), що означало передню частину шиї; внаслідок фонетичних змін від нього утворилося *жерело*, а потім *ожерелье* (*о-жерель-е*), у якому префікс *о-* означає навколо.

Етимологічні пошуки дають змогу підтвердити генетичні зв'язки мов на прикладі слів, які неозброєним оком важко визнати спорідненими, зіставивши слово української мови *орати* в значенні 'обробляти землю плугом, сохою' і слова російської мови *разоряться, разориться*, що вживають в розумінні 'позбавлятися всього стану'. Семантика цих слів на перший погляд дуже відмінна, але виявляється вони походять від одного слова: *орити*. В українській мові воно збереглося, хоч вигляд змінився (тепер – *орати*), із значенням 'обробляти землю для посіву'. У російській мові це дієслово знане тільки з префіксом *раз-* і функціонує з набутим ще в епоху Київської Русі переносним значенням 'губити'. У давні часи після зруйнування якогось міста часто проходили по цьому місці плугом, щоб знищити будь-які сліди людського поселення. Етимологізування слів, отже, пов'язане зі встановленням складних фонетико-граматичних і семантичних співвідношень між словами, що склалися в процесі історичного розвитку. Допомогає у цьому знання історичних процесів певної мови і закономірностей розвитку споріднених мов та їхніх діалектів.

До завдань етимології входить також виявлення давніх запозичень, як-от українського слова *козак*: етимологічний аналіз показав, що це слово походить з тюркських мов і означає «вільна людина».

Наукова етимологія пов'язана з порівняльно-історичним методом і ґрунтується на шести принципах: фонетичному, семантичному, словотвірному, генетичному, речовому і просторовому.

Фонетичний принцип чітко й повно враховує фонетичні закони (наприклад, підставу говорити про спорідненість слів *гіркий, горіти, гарячий, жар* дає наявність в українській мові чергування голосних *о – і* та *о – а, г – ж*).

Семантичний – передбачає врахування можливостей значеннєвої спорідненості слів, наявність у них спільної семи (наприклад, слова *горіти, гарячий, гіркий, горно, гончар* (від гончар), *горщик, горілка, горе* тощо, крім спільної звукової частини *гор / гір / гар*, мають спільну сему 'пекти' – отже, вони етимологічно споріднені).

Словотвірний – чітко виділяє морфемі (наприклад, походження слова *щастя* [шчас'т'а] стане зрозумілим лише тоді, коли правильно виділити в ньому префікс *ш-*, який походить із колишнього *с-* (пор. написання в російській мові *счастье*, запозичене з церковнослов'янської мови), корінь та суфікс *-й-*, від якого залишилася тільки м'якість (пор. такий самий суфікс у слові *пір'я* [п'ір'я]), і закінчення *-а* – отже, дослівно означає «щось ніби частка, пайка»).

Генетичний – забезпечує враховування значення та звучання споріднених слів інших мов, близьких за походженням (наприклад, щоб зрозуміти значення слова *рука*, треба зіставити його зі спорідненим польським *reka* 'рука', потім із литовськими *ranka* 'рука' і *renkiu* 'збираю, згортаю' – отже, первісне значення цього слова 'збирачка, згортачка'; це значення збереглося в українських словах *горстка*, *пригоріца*) [https://ukrainskamova.com/publ/chinnij_pravopis/morfologija_i_pravopis/etimologichnij_analiz_slova/6-1-0-83].

Речовий – вивчає значення слова, яке пов'язане з дійсністю (наприклад, досліджуючи етимологію слова *лебідь*, його зіставляють із латинським *albus* 'білий' на тій реальній підставі, що лебеді білі; до речі, правильність такого зіставлення підтверджується і давньоверхньонімецьким словом *albiz* 'лебідь').

Просторовий принцип враховує географічну локалізацію слова і допомагає встановити мову, з якої його запозичено.

Поняття деетимологізації. Народна етимологія

Деетимологізація – втрата словом етимологічних (історичних) зв'язків із спорідненими за походженням словами. Цьому сприяють різні фонетичні процеси й зміни в структурі слова: асиміляція, дисиміляція, метатеза, гаплогія, спрощення і перерозклад. Унаслідок дії цих процесів колись споріднені слова мають різне зовнішнє оформлення. Може також втрачатися їхня семантична близькість. Без детальних етимологічних пошуків важко погодитися з тим, що слова *хист* ('здібність' 'обдарованість') і *хитрий* ('верткий, лукавий') мають спільне походження. У процесі історичного розвитку несхожими стали українське слово *обертати* і *вертати*. Так, до кореня *-верт-* приєднано префікс *об-* (*обвертати*), потім відбулося спрощення в групі приголосних, звідси й етимологічне розходження цих слів (*обвертати* і *обертати*). Велику роль в етимологічних розвідках відіграє обізнаність дослідника з діалектами

порівнюваних мов, дані яких часто допомагають «розшифрувати» семантику сучасної лексеми і значення засвідченого в історичних джерелах слова.

Народна етимологія – переосмислення в народній мові значення запозичених слів за звуковою подібністю їх до слів рідної мови. Це переосмислення здебільшого виникає у сфері розмовно-побутового вжитку. Наприклад, *нервоз* замість *невроз*, *спортакіада* замість *спартакіада*, *мазелін* замість *вазелін*» (під впливом *мазати*). Такі інновації, хай які дивовижні, не виникають випадково, а є певними спробами приблизно пояснити малозрозуміле слово, пов'язавши його з чимось знайомим. Народна етимологія функціонує лиш за певних умов і зачіпає тільки рідкісні слова, технічні терміни або запозичення з іноземних мов, які важко засвоюють мовці. Як стилістичний засіб використовують її в іронічно-гумористичних, сатиричних творах.

Виділення слів з неправильно осмисленою семантикою відоме з часів Давнього Риму. Їх називали терміном *etymologia bovina* ‘бичача етимологія’. У XIX ст. західноєвропейські лінгвісти назвали її народною етимологією, хоч, можливо, доцільніше б назвати це явище побутовою, або наївною, етимологією.

Ономастика. Імена людей, географічні назви

Ономастика – це розділ лінгвістики, що досліджує сукупність власних імен певної території, етносу, історичного періоду. Таке дослідження враховує всі обставини виникнення й розвитку власних імен: історичні умови, географічні особливості місцевості, становий склад населення, його етнічну належність, конкретні ситуації з'яви імен. Об'єктом дослідження ономастики є всі власні назви та їхні класи. Термін увів хорватський лінгвіст Т. Маретич (1886). В Україні одним із перших дослідників ономастів був відомий славіст Яків Головацький (1814–1888). До становлення української ономастики прилучився також Іван Франко (1856–1916).

Ономастика складається з таких розділів: *топоніміка* – вивчає власні назви географічних об'єктів; *антропоніміка* – імена та прізвища людей, також *етноніми* – назви етнічних утворень; *зооніми* – назви тварин; *фітоніми* – назви рослин, *теоніми* – імена богів, міфологічних істот; *космоніми* – назви галактик і сузір'їв, планет, зірок; *перейоніми* – назви засобів пересування: кораблів, поїздів, літаків, космічних апаратів; *хремантоніми* – власні імена унікальних коштовних предметів матеріальної культури, ювелірних виробів;

фалоніми – назви нагород; *хрононіми* – назви історичних знаменних відрізків часу, циклів природи; *ергоніми* – назви політичних і громадських діячів; *документоніми* – назви важливих для народу документів; *геортоніми* – назви свят, ювілеїв, урочистостей; *фіктоніми* – вигадані імена; тощо.

Власні імена мають за основу загальні (наприклад, ім'я *Андрій* походить із грецької, в якій означало 'мужній', *Валентин* – з латинської, де означало 'сильний, здоровий') і можуть переходити з однієї мови в іншу. Різні власні назви та особові імена допомагають встановити, до якого народу належать їхні носії, з якої місцевості походять, як постали ті чи ті нації, які міграційні шляхи подолали та чи є автохтонами на певній території. Ономастика дає цінний матеріал для історії, географії, етнографії, а також для діалектології, етимології, літературознавства тощо.

ЛІТЕРАТУРА

Основна література

1. Бевзенко С. П. Вступ до мовознавства : короткий нарис : навч. посіб. Київ, 2006. 143 с.
2. Вступ до мовознавства : підручник / за ред. І. О. Голубовської. Київ : ВЦ «Академія», 2016. 320 с.
3. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства. Київ : Видавничий центр «Академія», 2000. 368 с.
4. Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства. Київ : Видавничий центр «Академія», 2006. 336 с.

Додаткова література

5. Селіванова О. О. Нариси з української фразеології. Черкаси : Брама, 2004. 275 с.
6. Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови : монографія. Київ : Наукова думка, 1973. 270 с.
7. Тараненко О. О. Новий словник української мови (Концепція і принципи укладання словника). Київ ; Кам'янець-Подільський, 1996. 172 с.
8. Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологія сучасної української мови. Київ : Знання, 2007. 494 с.

Запитання. Завдання

1. Що є причиною змін у лексиці?
2. Назвіть основні шляхи збагачення словникового складу? Який з них є найпоширенішим?
3. На які принципи спираються під час етимологічних досліджень слів?
4. Розкрийте поняття «деетимологізація», «народна етимологія».
5. Що є об'єктом вивчення ономастики?

IV. ГРАМАТИЧНА СИСТЕМА МОВИ

4.1. Граматика. Морфонологія

Граматики та її розділи

Щоб виконувати свої суспільні функції, кожна мова мусить мати систему засобів і правил, що забезпечують сполучуваність лексичних елементів для вираження думок. Ця система витворює у підсумку лад, будову, по-іншому, граматику мову (див. лат. *grammatike techne* ‘письмове мистецтво’ від грец. γράμμα ‘літера, написання’).

Цікаво знати

«Граматичну будову мови можна порівняти зі скелетом уявного мовного тіла. Цей скелет, набираючи «плоті й крові» – лексичного складу мови з його звуковою будовою, оживає і починає діяти. Справді, мову можна порівняти з організмом, який піддається змінам у часі й просторі, розвивається і діє, доки в нього є «соціальна база», тобто суспільство людей, що розмовляють цією мовою» (Андрій Білецький).

Сучасний термін **граматика** багатозначний. Ним позначають:

- 1) будову мови, тобто систему її словозмінних форм і схем їх поєднання;
- 2) сукупність правил словозміни та поєднання морфем у слова, слів – у словосполучення та речення;
- 3) мовознавчу науку, яка вивчає форми слів та наявні в мовах засоби й правила поєднання їх у словосполучення та речення.

Слово в граматиці вивчається з іншого погляду, ніж у лексикології. У лексикології воно – одиниця, що позначає предмети та явища різних сфер дійсності й має лексичне значення. У граматиці – це та одиниця, у якій значення тісно пов’язане із засобами його оформлення. Найголовніша особливість граматики – високий ступінь абстрагованості у встановленні закономірностей зміни слів і побудови речень.

Залежно від спрямованості граматичних розвідок розрізняють граматику **формальну** (вона вивчає граматичні форми та їхню структуру) і **контенсивну**, або **семантичну** (вивчає значення цих форм і структур); також **синхронічну** (вивчає будову мови на певному часовому зрізі) й **діахронічну**, або **історичну** (вивчає мовну будову в її історичному розвитку).

Граматики складається з двох взаємопов'язаних рівноправних розділів – *морфології* та *синтаксису*, що вивчають відповідно два граматичні рівні – морфологічний і синтаксичний. Кожний із цих рівнів має власні одиниці: морфологічний – морфему та слово, синтаксичний – словосполучення та речення. Дехто з сучасних учених відносить до граматики і словотвір – науку про творення похідних одиниць словника, хоч більшість мовознавців вважає його окремим підрозділом науки про мову.

Цікаво знати

Шермін «морфологія», який походить із коренів двох грецьких слів (μορφή 'вид, форма' і λόγος 'слово, вчення'), належить великому німецькому поетові Гете, який багато років вивчав будову та форму рослин і тварин.

Поділ граматики та морфологію і синтаксис значною мірою умовний, позаяк граматичне значення слова поза словосполученням і реченням неактуальне. Крім того, його (поділу) значущість визначається належністю мови до того чи того типу – коренева, аглютинативна, флективна, інкорпоративна. Так, для корневих мов морфологія не має жодної цінності, бо в них слова не змінюються; для флективних мов аналітичного різновиду (англійської, французької, іспанської тощо) вона менш актуальна, порівняно з флективними мовами синтетичного типу, наприклад, слов'янськими. Попри те що кожна мова характеризується своєрідністю граматичної будови, у граматах різних мов є чимало спільного. Виокремлення цього спільного дає змогу виробити загальні принципи підходу до аналізу граматичної будови різних мов. На цьому ґрунтується теорія граматики, або загальна граматики.

Грамматичне значення. Грамматичні категорії. Грамматична форма слова. Лексико-грамматичні розряди (категорії)

Центральним у граматиці є вчення про граматичне значення, граматичну категорію, граматичну форму.

Грамматичне значення – абстрагований мовний зміст граматичної одиниці, узагальнене (абстрактне) мовне значення, яке властиве низці слів, словоформ, синтаксичних конструкцій і має в мові регулярне вираження.

Грамматичні значення набагато ширші, абстрактніші порівняно з власне лексичними, які в принципі мають індивідуальний характер.

Наприклад, іменники *тінь, відстань, модель, акварель, заповідь, повінь, деталь* з погляду лексичної семантики відмінні, але граматичні значення роду, числа, відмінка в них тотожні – це значення жіночого роду, однини, називного відмінка. Або ж дієслова *летіти, сидіти, палахкотіти, писати*. Вони теж мають різне лексичне значення (позначають навіть різко протилежні процеси), проте тотожні, рівнозначні з погляду граматичних характеристик (недоконаний вид, інфінітив). У слові граматичне значення не є головним, визначальним, а слугує для позначення певних зовнішніх зв'язків предмета чи явища.

Отже, **граматичне значення** – це значення, абстраговане в результаті обов'язкового розрізнення не менше двох однотипних, постійно відтворюваних ознак великої кількості конкретних слів з властивими їм лексичними значеннями.

Граматичні значення не є універсальними сутностями: одним мовам вони властиві, іншим – ні. Наприклад, у слов'янських мовах (українській, російській, польській) розрізняють три роди, у романських (французькій, італійській) – два, в англійській – жодного.

Граматичні значення бувають **дериваційними** (незмінними), **реляційними** (змінними) і **модальними** (виражають ставлення людини до висловленої думки). Вони виражаються за допомогою таких мовних засобів, як: афікси, наголос, чергування фонем у коренях (основах) слів, суплетивізм, повтор (редуплікація), службові слова, порядок слів.

Граматична категорія – єдність співвідносних граматичних значень, виражених певною системою граматичних форм. Отже, поняття «граматична категорія» ширше від поняття «граматичне значення», вона об'єднує і водночас протиставляє одне одному хоч би два граматичні значення. Наприклад, в українській мові граматична категорія роду об'єднує граматичні значення чоловічого, жіночого і середнього родів, виразник яких – закінчення (*брат-о, сестр-а, сонц-е; добр-ий, добр-а, добр-е*); категорія числа об'єднує граматичні значення однини і множини (*сестр-а – сестр-и; добр-ий – добр-і*), категорія виду – граматичні значення недоконаності і доконаності дії (*йти – прийти*). Категорійні значення можуть бути показником відношення певного слова до іншого (категорія відмінка), відношення дії до моменту мовлення (категорія часу), відношення дії до того, хто говорить (категорія особи).

Та чи та граматична категорія не обов'язково характеризує кожну мову. Але й наявність не передбачає абсолютну тотожність: для прикладу, вияв категорії відмінка у близькоспоріднених мовах (українській та російській).

Грамматичні категорії поділяються на морфологічні та синтаксичні, залежно від того, з якими мовними одиницями вони пов'язані.

➤ **Морфологічні граматичні категорії** властиві слову як морфологічній одиниці. Бувають словозмінними та класифікаційними – це залежить від виконуваної ними функції.

✓ **Словозмінні** об'єднують форми слова в межах тієї самої лексеми. До словозмінних категорій належать: категорія роду прикметника, категорії відмінка і числа іменника, категорії особи й числа дієслова тощо.

✓ **Класифікаційні граматичні категорії** – це ті, що об'єднують лексеми на основі спільного граматичного значення. Такою категорією є категорія роду іменників і категорія виду дієслів, адже іменники не змінюються, а розрізняються за родами, так само як дієслова можуть бути доконаного виду, недоконаного або ж двовидовими.

➤ **Синтаксичні граматичні категорії** стосуються речення як синтаксичної одиниці, вони відображають його сутність із різних поглядів – формального, семантичного, комунікативного. До них належать, приміром, категорія комунікативної спрямованості (розповідність, питальність, спонукальність), стверджуваності / заперечуваності, синтаксичного часу й синтаксичного способу.

Найпоширенішими морфологічними категоріями у мовах світу є: категорія роду, числа, відмінка, часу, особи, способу.

Рід – граматична категорія, яка поділяє слова або форми за двома чи трьома класами, які традиційно співвідносяться з ознаками статі або з їх відсутністю.

Слов'янським мовам притаманна *триродова* система (чоловічий, жіночий, середній роди), романським та іранським – *двородова* (чоловічий і жіночий). У румунській мові іменники середнього роду в однині мають форму чоловічого, а у множині – жіночого роду. Загалом середній рід почав занепадати ще в класичній латині і зник в усіх сучасних романських мовах, але в румунській залишилися форми «подвійного роду» іменників і прикметників, куди

перейшла більшість латинських відповідників середнього роду. Граматична категорія роду відсутня в англійській, японській і фіно-угорських мовах. В англійській мові рід можна визначити за допомогою займенників *he, she, it*. На думку Юрія Карпенка, формальні категорії, до яких належить і категорія роду, втрачають цінність для мови й потроху занепадають.

Число – граматична категорія, яка виражає кількісні характеристики предметів думки.

У сучасних мовах існує протиставлення двох чисел – однини і множини. У давніх індоєвропейських мовах – санскриті, давньогрецькій, старослов'янській – було три числа: *однина, двоїна і множина*. Первісно категорія числа складалася з двох значень: «один (предмет, істота)» та «більше одного (предмета, істоти)», пізніше друге значення розчепилося на два: «два, дві (предмети, істоти)» та «більше двох (предметів, істот)». Так виникли значення однини, двоїни, множини. Двоїна виникла для речей або істот, що природно трапляються в парі: очі, руки, пара биків (у ярмі) тощо. Двоїна існувала також і в давньоукраїнській мові, а сьогодні збереглася у діалектах і просторіччі: *дві руці, дві відрі*. Форма троїни існує сьогодні у деяких папуаських мовах на острові Нова Гвінея.

Відмінок – граматична категорія іменника, що виражає його синтаксичні відношення до інших слів у висловленні.

Кількість відмінків у мовах неоднакова: 4 (у німецькій), 15 (в естонській) до 50 (у деяких кавказьких мовах). У болгарській, македонській, французькій, італійській, іспанській, португальській і, практично, в англійській відмінків взагалі немає.

Означеність / неозначеність – граматична категорія, яка вказує на те, чи мислиться предмет як єдиний у описуваній ситуації (означеність) чи як належний до класу однорідних феноменів (неозначеність).

Ця категорія виражається за допомогою артиклів, відповідно вона існує в тих мовах, у яких вони є: германських, романських, скандинавських, болгарській, македонській. У романських мовах неозначений артикль розвинувся з латинського числівника один (*unus*), а означений – із вказівного займенника той (*ille*).

Ступінь порівняння – граматична категорія, що виражає ступінь якості, властивої предметові чи дії. Притаманна вона якісним прикметникам і утвореним від них прислівникам та виражає кількісну характеристику якості предмета або дії. Однак є мови, у

яких ступінь порівняння властивий іменникам і дієсловом. Розрізняють три ступені порівняння: звичайний, вищий і найвищий. У деяких мовах є два ступені порівняння – звичайний та елатив, який поєднує значення вищого й найвищого ступенів.

Ступені порівняння виражаються афіксами (укр. *тихий* – *тихіший* – *найтихіший*; рос. *милый* – *милее* – *милейший*; англ. *cold* ‘холодний’ – *colder* ‘холодніший’ – *the coldest* ‘найхолодніший’); аналітично (укр. *смачний* – *більш (менш) смачний* – *найбільш (найменш) смачний*; англ. *dangerous* ‘небезпечний’ – *more dangerous* ‘більш небезпечний’ – *the most dangerous* ‘найбільш небезпечний’), суплетивно (укр. *добрий* – *кращий* – *найкращий*, англ. *good* – *better* – *the best*).

Час – граматична категорія дієслова, яка є специфічним мовним відображенням об’єктивного часу і слугує для темпоральної локалізації події або стану щодо моменту мовлення про них. Тобто йдеться про збіг події чи стану з моментом мовлення, передування йому чи слідування за ним. У більшості мов є три абсолютні часи: теперішній, минулий і майбутній. У деяких мовах є ще й «відносні» часи, які позначають події відносно певної точки відліку, яку визначають щодо моменту мовлення: давноминулий, передмайбутній, перфектний, майбутній у минулому тощо.

Цікаво знати

«Кожне наше твердження передає певний стосунок до моменту мовлення. Переважна більшість людських мов для вираження так трактованого часу використовує найекономішій засіб – граматичну категорію часу. У мовах світу наявні різні системи її представлення, найчастіше маємо справу з тричленною системою (теперішній час, минулий і майбутній – польська, англійська, французька, італійська або російська мови). Є також двочасові мови (наприклад, японська мова вирізняється відносним часом попередні та неперіоритетні *czas względny uprzedni* і *nieuprzedni*). До «позачасових» мов, тобто тих, у яких немає граматичної категорії часу, належить китайська. Для фіксації часу китайці використовують лексичні засоби» (Катажина Клещова).

Вид – граматична категорія дієслова, що передає характер тривання дії в часі, виражає відношення дії до її внутрішньої часової межі.

Категорія виду є у слов'янських мовах і тісно пов'язана з категорією часу: недоконаний вид співвідноситься з минулим, теперішнім і майбутнім (*співав, співаю, співатиму / буду співати*), доконаний – тільки з минулим і майбутнім часом (*заспівав, заспіваю*). У романських та германських мовах цієї категорії немає, бо відсутні формальні морфологічні засоби її вираження (спеціальні префікси, суфікси, чергування голосних і приголосних, зміна наголосу).

Стан – граматична категорія дієслова, що виражає відношення дії одночасно до суб'єкта і об'єкта. У мовознавстві поки немає загальноприйнятої класифікації станів, однак у всіх класифікаціях розрізняють активний і пасивний.

Дієслова *активного* стану виражають активну дію суб'єкта, спрямовану на самостійний об'єкт. Дієслова *пасивного* стану протиставляються дієсловом активного стану за відношеннями суб'єкта до об'єкта і за спрямуванням дії.

Спосіб – це граматична категорія в системі дієслова, яка виражає відношення дії до дійсності.

У різних мовах є різний набір форм способу, але дійсний, умовний та наказовий способи притаманні усім мовам. Особливі форми *кондиціонала* на позначення зумовленості дії і для вираження припущення, можливості, бажаності є у західноєвропейських мовах. У румунській, болгарській мовах є переповідний спосіб, що виражає дію, яку мовець безпосередньо не спостерігав, а переказує її з уст інших. Цим способом передають відтінок недовіри, сумніву тощо.

Особа – граматична категорія дієслова, що виражає відношення дії до її суб'єкта з погляду того, хто говорить. Суб'єктом дії може бути сам мовець, його співрозмовник, а також предмет чи особа, що не беруть участі в акті мовлення. У зв'язку з цим розрізняють три особи дієслова – першу, другу і третю. В українській мові ці значення виражаються особовими закінченнями дієслова у формах теперішнього та майбутнього часів (*каж-у, каж-еш, каж-е*) та особовими займенниками. У самодійських і палеоазіатських мовах категорія особи характерна і для дієслова, і для імен у позиції присудка. А в китайській, японській та деяких інших мовах ця категорія не представлена.

Граматична форма слова – єдність граматичного значення і засобів його вираження. Слово в певній граматичній формі називається *словоформою*. Кожна словоформа, як і слово, є єдністю лексичного і граматичного значень. Якщо лексичне значення співвідносить слово з поняттям, то граматичне передає різні

відношення одного слова до інших у словосполученні чи реченні (наприклад, відношення особи, яка виконує дію, до інших осіб).

Різні форми слова становлять його парадигму: *писати, пишу, пишемо, пишуть, писала, писав, писало, писатимемо, будемо писати* і т. д.

Розрізняють прості (або синтетичні) граматичні форми і складені (або аналітичні). **Прості** форми утворюються синтетичним способом (за допомогою афіксів, суплетивізму, наголосу тощо): *клен – клена – кленом; летіти – прилетіти; гарний – кращий; хати – хаті*. **Складені** форми утворюються за допомогою спеціальних допоміжних слів, наприклад: *більш дорогий, буду писати, хай прийде*.

Як бачимо з наведених прикладів, прості граматичні форми – це однослівні утворення, а складені – двослівні чи кільकाслівні.

Лексико-граматичні розряди (категорії) – це граматично важливі групи слів у межах певної частини мови, які передають лексичне значення за допомогою граматичних форм: категорія істот / неістот, власних / загальних назв, конкретності / абстрактності, збірності / одиничності.

Категорія істот / неістот у граматиці не цілком збігається з логічним уявленням про органічний і неорганічний світ: назви живої органічної природи належать до розряду неістот (*трава, липа, квітка*), а назви неживих істот, таких, як *мрець, покійник, небіжчик*, назви міфічних персонажів (*мавка, Русалка, матр'юшка*), фігур у деяких іграх (*ферзь, туз, валет, дама*) мають граматичні ознаки назв живих істот. Так, українські іменники чоловічого роду, що є назвами істот, у знахідному відмінку однини та множини мають форму, спільну з родовим (*покликав сина, побачив покійника*), а назви неістот – форму, спільну з називним відмінком (*написав роман, насадили ліси*). Для іменників жіночого та середнього роду таке розрізнення форм назв істот / неістот актуальне лише в множині.

Немає чіткої межі між власними і загальними назвами. Власні іменники можуть переходити в загальні, а загальні у власні. При такому переході власні назви втрачають суто індивідуальне значення і вживаються як узагальнена назва типу людей або якогось класу однорідних предметів: *меценат, ловелас, дизель, форд, ампер, рентген*. Зі свого боку на основі загальних назв виникають власні: *«Перлина» (магазин), Орел (місто)*.

Словотвір. Способи словотвору

Словотвір, або **дериватологія**, – це розділ мовознавства, який вивчає закони утворення похідних слів від інших спільнокореневих. Це відносно молода лінгвістична дисципліна. До середини ХХ ст. питання словотвору розглядалися у межах морфології або лексикології, а в працях лінгвістів ХІХ ст. словотвірна проблематика була частиною етимологічної.

Розрізняють **діахронічний** словотвір, який досліджує шляхи виникнення похідних слів у різні періоди розвитку мови, їхню первісну структуру та історичні зміни в ній, і **синхронічний**, який вивчає систему словотвірних засобів на певному етапі розвитку мови, найчастіше – на сучасному.

Предмет вивчення словотвору – механізми й закономірності творення слів; сутність словотвірного значення, словотвірного типу, способу словотворення; питання класифікації похідних слів; проблема продуктивності способів і засобів словотвору тощо.

Словотвір тісно пов'язаний з **граматикою** (морфологією та синтаксисом) і **лексикологією**. Зв'язок з **морфологією** виявляється у тому, що за допомогою словотвірних афіксів утворюються нові слова, кожне з яких належить до певної частини мови, а з **синтаксисом** – у тому, що вихідною твірною базою похідних одиниць словника слугують словосполучення: *столік – малий стіл; дрібнолистий (дрібне листя)*.

Зв'язок між **лексикою** і словотвором ґрунтується на тому, що одні слова постають на основі інших. При цьому вирішальна роль належить твірній основі.

Твірна основа – частина слова / слів словосполучення, від якої / яких твориться похідне і яка є спільною для твірного й похідного. Наприклад: *добр-ий – добр-от-а* (частина слова); *просити – випросити* (ціле слово); *дитячий садок – дитсад* (частина слів у словосполученні). Як бачимо, основа твірного слова може не повністю входити до похідного слова: *засівати – засів; переписати – перепис*. Поки що немає єдиного критерію, за яким можна було б визначити твірне слово для всіх без винятку похідних. Найпліднішим є структурно-семантичний, згідно з яким до уваги береться і структура похідного, і його значення.

Спільнокореневі слова, розташовані відповідно до послідовності їх творення, утворюють **словотвірне гніздо**, у якому початкове слово – непохідне, а всі інші – похідні.

Важлива роль у творенні нових одиниць словника належить словотвірному типу. **Словотвірний тип** – формально-семантична схема творення похідних слів, яка характеризується а) належністю твірних слів до однієї частини мови; б) формальною й семантичною тотожністю словотвірного афікса. Наприклад, дієслова *біл-і-ти*, *чорн-і-ти*, *зелен-і-ти* належать до одного словотвірного типу, тому що вони: походять від прикметників; утворені за допомогою дієслівного суфікса *-і*; мають те саме словотвірне значення – виділятися за кольоровою ознакою.

Спосіб словотворення – це, за І. Коваликом, структурно різні шляхи і прийоми творення нових слів унаслідок використання всіх наявних у цій мові словотвірних засобів.

Розрізняють морфологічні та неморфологічні способи словотворення.

Морфологічний спосіб словотворення полягає у тому, що нові слова творяться за допомогою морфем. Його різновидами є:

афіксація – нове слово утворюється шляхом додавання до твірної основи афіксів; виокремлюють такі види афіксації: суфіксальний, префіксальний, префіксально-суфіксальний, постфіксальний: укр.: *добр-ота-а*, *від-нести*, *на-рукав-ник*, *вчити-ся*; англ.: *dark-ness*; *social-ist*.

безафіксний спосіб – шляхом відкидання значущих частин слова: *перекладати* – *переклад*;

основоскладання – утворення нових слів поєднанням в одне кількох основ: *працелюб*, *лісонасадження*;

словоскладання – шляхом поєднання кількох слів або словоформ в одному складному слові без інтерфіксів: *хата-читальня*, *вагон-ресторан*, англ. *typewrite* (букв. *шрифт* і *машинка* – друкарська машинка);

абревіація – для творення слів використовують усічені основи: *ДДПУ* – *Дрогобицький державний педагогічний університет*; *загс* – *запис актів громадянського стану*, *НАУ* – *Національний авіаційний університет*; *універмаг* – *універсальний магазин*; англ.: *.ЕЕС* – *European Economic Community*; *USA* – *United State of America*.

Серед **неморфологічних** способів виділяють:

морфолого-синтаксичний – нове слово постає шляхом переходу слова з одного граматичного класу в інший, але зі збереженням його форми: *вартовий*, *черговий*, *шампанське*,

поранений, порівн.: *операційна палата*, але *хворого повезли в операційну*;

лексико-синтаксичний – нове слово виникає унаслідок стягнення в одне слово двох або більше, що виражають одне поняття: *сьогодні, босоніж, горілиць, чимдуж; вісімдесят, вісімсот; вічнозелений, вищезгаданий*;

лексико-семантичний – це спосіб утворення нових слів унаслідок розпаду полісемії: *товар* – переважно велика рогата худоба і призначений для обміну продукт праці; *Дніпро* – назва ріки і назва готелю («Дніпро»).

Морфема як найменша значуща частина слова. Види морфем

Морфема (від грец. *μορφή* ‘вигляд, форма’) – це найменша неподільна значуща частина слова. Морфема є носієм певного лексичного чи граматичного значення й регулярно відтворюється у процесі мовлення відповідно до властивих певній мові моделей.

Морфема – не лише найменша значуща частина слова, а й найменша значуща одиниця мови. Поділити морфему на менші значеннєві одиниці неможливо. Її складники (фонемі) – одиниці однопланові, тобто які значення не мають.

Морфема відрізняється від слова та речення тим, що своє значення вона виявляє лише в поєднанні з іншими морфемами. У більшості мов морфема не збігається зі складом, наприклад, у слові *золотий* є дві морфемі (*золот-* і *-ий*) і три склади (*зо-ло-тий*). У китайській, в’єтнамській, малайській та деяких інших кореневих мовах спостерігається повний збіг морфемі і складу, кореня і слова. Таку одиницю в цих мовах називають **силабоморфемою**.

За значенням і функцією в структурі слова морфемі поділяють на кореневі та афіксальні.

Коренева морфема – це основна, стрижнева морфема, що виражає загальне (поняттєве) лексичне значення слова; без кореня слова не може бути, однак воно може мати два і більше корені: укр. *лісостеп*, англ. *blackboard*.

Афіксальні морфемі (від лат. *affixus* ‘прикріплений’) розрізняють за їх позицією в слові (початок, кінець) та стосовно кореня, також за функцією в ньому.

Залежно від позиції у слові щодо кореня афікси поділяють на префікси, суфікси, флексії, постфікси, інтерфікси, інфікси, циркумфікси, транфікси.

Префікс (від лат. *praefixus* ‘прикріплений’) – афікс, що стоїть перед коренем, наприклад, укр. **прославитися**, **надбудова**, англ. *impossible*. Префікс не впливає на морфологічне оформлення слова. Він приєднується не до кореня, а до цілого слова. Префікс уточнює речове значення кореня. Префікси відсутні у фіно-угорських, тюркських, монгольських, тунгусо-маньчжурських, корейській, іранській та ескімоській мовах. Багато їх в українській, російській, білоруській, англійській, німецькій, французькій, італійській, іспанській, румунській та деяких інших мовах.

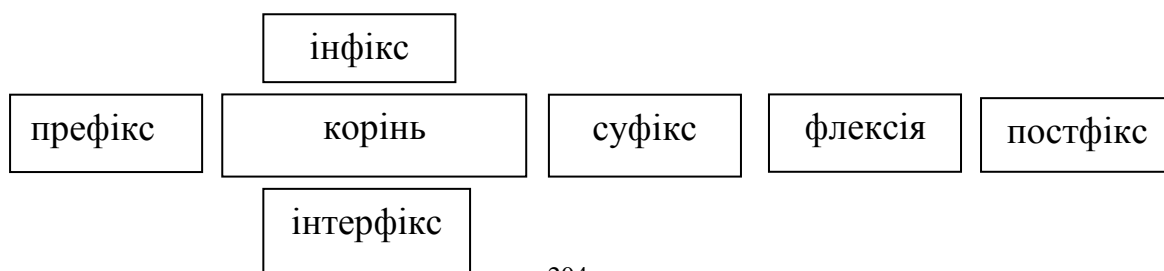
Суфікс (від лат. *suffixus* ‘прикріплений’) – це морфема, що займає місце відразу після кореня або після іншого суфікса та слугує для утворення нових слів чи їхніх форм, наприклад: укр. **співак**, **літній**, **вітав**, рос. *солистка*, англ. *teacher*, італ. *orsacchiotto* ‘ведмежатко’.

Флексія (лат. *flexio* – ‘згинання, відхилення’) – це афікс, який має кінцеву позицію в змінюваному слові, слугує показником синтаксичних відношень між пов’язаними словами в словосполученні й реченні: *глибоке озеро*, *перша група*.

Постфікс (лат. *post* ‘після’ і *fixus* – ‘прикріплений’) – це афікс, що міститься в абсолютному кінці слова, після закінчення, і виконує словотвірну і/або граматичну функцію: укр. **учитися**. Багато постфіксів має білоруська мова: *-ся* (*-ца*, *-цца*), *-це*, *-сьці*: *збіраюся*, *збірнецца*, *збірайце*.

Інтерфікс (лат. *inter* – ‘між’ і *fixus* – ‘прикріплений’) – афікс, що використовуються для зв’язку двох (або більше) коренів у складному слові. Наприклад: *лісотундра*, *першодрук*, *працездатний*, *життєрадісний*, нім. *Geburtstag* (день народження). Інтерфікси вичленовуються у складних словах, утворених способом основоскладання.

Інфікс (лат. *infixus* – ‘вставлений’) – афікс, вставлений в середину кореня, схематично це виглядає так:

Від слова *jugum* – ‘ярмо’ – за допомогою інфікса у латинській мові утворилося слово, що означає дію: *jungere* – ‘поєднувати’, англ. *stood* ‘стояв’ – *stand* ‘стояти’. Інфікс характерний для мов народів Південно-Східної Азії, також давньогрецької, латинської, англійської і відсутній в українській та російській мовах.

Циркумфікс (лат. *circum* ‘навколо’), або конфікс (лат. *confixus* – ‘разом узятий’) – перерваний афікс, що охоплює корінь з обох боків, наприклад, нім. *ge...t, ge...en*, які утворюють форми пасивного дієприкметника: *gemacht* ‘зроблений’, *gelesen* ‘прочитаний’, також укр. *пасинок, заморський*, рос. *затиллок, подоконник*.

Транфікс (лат. *trans* – ‘через, крізь і *fixus* – ‘прикріплений’) – перерваний афікс, що вставляється у перерваний корінь. Транфікси наявні в арабській мові: *ка та ба* ‘написав’, *ку ті ба* ‘був написаний’, *ка ті бу* ‘який пише’, *ки та бу* ‘написання’, також у семіто-хамітських мовах.

За функцією в слові афікси поділяють на словотвірні (дериваційні) і формотвірні.

Словотвірні (дериваційні) афікси слугують для творення нових слів. Наприклад, в українській мові за додавання до кореня *сад-* різних афіксів утворюються нові слова *садити, садовий, садок, садовина* тощо; пор. в англ. *read* ‘читати’ – *reader* ‘читач’, *friend* ‘друг’ – *friendship* ‘дружба’, італ. *amare* ‘любити’ – *disamare* ‘розлюбити’.

Формотвірні афікси слугують засобами творення форм того самого слова: укр. *нести* – *несла*, *довгий* – *довший*, англ. *book* ‘книжка’ – *books* ‘книжки’, *write* ‘писати’ – *writes* ‘пише’, нім. *die Feder* ‘перо’ – *die Federn* ‘пера’.

Морфеми також поділяються на **сегментні** (усі вищеописані) і **несегментні**, ті, які не можна вичленити поділом слова. До них належать нульова морфема і суперсегментні морфеми.

Нульовими можуть бути флексії (*вод-а* – *вод-Ø*), суфікси (*киян-ин* – *киян-Ø*), префікси (*Øхубав* – *найхубав*).

Суперсегментні морфеми – ті, які розміщуються над сегментними: наголос (укр. *ру́ки* – *руки́*, англ. *object* – *objéct*) і морфеми тону (у мові тлінгіт майбутній час дієслова утворюється високим тоном, а минулий – низьким).

Синтетичні та аналітичні способи вираження граматичних значень

Способи вираження граматичних значень прийнято ділити на синтетичні й аналітичні.

➤ **Синтетичні** способи – це ті, що виражають граматичні значення за допомогою засобів, що містяться у межах слова. До синтетичних способів вираження граматичних значень належать:

✓ **Афіксація** – вираження граматичного значення за допомогою афіксів. Цей спосіб властивий індоєвропейським, тюркським, фіно-угорським мовам.

В афіксації потрібно розрізняти фузію (термін Едуарда Сепіра) та аглютинацію (термін Франца Боппа). При **фузії** афікси: а) неоднозначні (пор. *стін-а*, *вол-а*, *рукав-а*: закінчення *-а* виражає значення називного відмінка однини жіночого роду, родового відмінка однини чоловічого роду і називного відмінка множини чоловічого роду); б) нестандартні (*стін-и*, *пісн-і*, *імен-а*; тут закінчення *-и*, *-і*, *-а* виражають значення називного відмінка множини); в) основи без афіксів здебільшого не вживаються (*двер-і*, *грабл-і*, *ручк-и*, *червон-ий*); г) можливий сплав основи й афікса (*козацький* із *козак+ськ(ий)*; рос. *лисий* – *лиського*), причому фонемний склад кореня може змінюватися (*ног-а* / *ноз-і* – *ніжк-а* , *друг* – *друг-і*).

✓ **Аглютинація** – явище, протилежне фузії; вона властива тюркським та фіно-угорським мовам, афікси однозначні, стандартні, механічно приклеюються до основи, причому основа вживається без афікса і ніколи не змінює зовнішній вигляд. Наприклад, в узбецькій мові множина іменників, займенників і дієслів завжди позначається афіксом *lar*: *urtok* – ‘товариш’, *urtoklar* ‘товариші’; *u yozadi* – ‘він напише’, *ular yozadilar* – ‘вони напишуть’.

✓ **Внутрішня флексія** – вираження граматичних значень шляхом чергування фонем. Властива індоєвропейським мовам, її немає у тюркських і фіно-угорських мовах. Так, зокрема, в українській та російській мовах за допомогою чергування виражається граматичне значення виду (укр. *порвати* – *поривати*), в англійській та німецькій – часу та числа (*sing* ‘співати’, ‘співаю’ – *sang* ‘співав’, *foot* ‘нога’ – *feet* ‘ноги’; нім. *die Mutter* ‘мати’ – *die Mütter* ‘матері’). Як бачимо, внутрішня флексія не залежить від фонетичних причин (закритості чи відкритості, наголошеності чи ненаголошеності складу).

✓ **Наголос** – фонетичне вираження граматичного значення. Таку функцію він виконує тільки тоді, коли він рухомий і нефіксований. Такий наголос представлений у деяких слов'янських мовах (українській, російській, білоруській, болгарській), румунській, рідко – в англійській, італійській тощо. У цих мовах зміна місця наголосу в парадигмі слова є способом розрізнення його форм. Наприклад: *вікн-а* (форма називного відмінка множини) – *вікн-á* (форма родового відмінка однини), *склика́ти, прислуха́тися* (форма недоконаного виду) – *склі́кати, прислу́хатися* (форма доконаного виду); італ. *áто* ‘кохаю’ – *ató* ‘він покохав’; англ. *(to) expórt* ‘вивозити’ – *(an) Èxport* ‘вивіз’. Наголос не є поширеним способом вираження граматичних значень.

✓ **Редуплікація** – повне або часткове повторення кореня, основи або цілого слова без зміни звукового складу чи з частковою його зміною. Використовується для вираження множини імен у китайській, японській і корейській, індонезійських, палеоафриканських, австронезійських мовах. Наприклад, у китайській *жень* ‘людина’ – *жень-жень* ‘люди’, *сін* ‘зірка’ – *сін-сін* ‘зірки’; укр: *говориш-говориш, давним-давно, тям-лям*; рос. *еле-еле, чуть-чуть, синий-синий*; англ. *goody-goody; jaw-jaw; flim-flam*.

У тюркських мовах редуплікація слугує засобом вираження найвищого ступеня порівняння прикметника. Казахське *кызыл* ‘червоний’ – *кызыл-кызыл* ‘найчервоніший’. Її вживають для вираження великої кількості предметів, явищ, підсилення ознаки, інтенсивності дії, її тривалості.

✓ **Суплетивізм** – утворення граматичних форм того самого слова від різних основ або коренів. Наприклад: *брати* (недоконаний вид) – *взяти* (доконаний вид), *я – мене, вона – її, гарний – кращий* (творення ступенів порівняння прикметників); рос. *садиться* (недоконаний вид) – *сесть* (доконаний вид), *человек* (однина) – *люди* (множина), *хороший – лучший*; нім. *der Mensch* ‘людина’ – *die Leute* ‘люди’, *ich – mich, sie – ihr, wir – uns*; англ. *good – better, I- me; she – her*.

➤ **Аналітичні** способи – це ті, що виражають граматичні значення за допомогою засобів, що містяться поза межами слова. До них належать службові слова, інтонація, порядок слів.

✓ **Спосіб службових слів**. Службові слова вказують на граматичні ознаки повнозначних слів, виражають синтаксичні зв'язки й відношення між ними. До них зараховують:

а) артиклі: у романських, германських, арабській та македонській мовах вони є засобом частиномовного позначення, розрізняють граматичні категорії означеності / неозначеності, виражають категорію роду, числа, інколи відмінка (в німецькій мові): англ. *to book* ‘замовляти’ – *a book* ‘книжка’; *the pen* ‘певна ручка’ – *a pen* ‘якась ручка’; фр. *le table* ‘певний стіл’ – *un table* ‘якийсь стіл’; нім. *der Deutsche* ‘німець’ – *die Deutsche* ‘німкеня’; *das Buch* ‘книга’ – *die Bücher* ‘книги’; Н. в. *der Tisch*, Р. в. *des Tisches*, Д. в. *dem Tisch*, З. в. *den Tisch*;

б) прийменники та післяйменники вживають для вираження синтаксичних відношень між словами. За допомогою прийменників уточнюється значення відмінка, наприклад, місцевого в українській мові: *на столі, в селі*. Післяйменники, на відміну від прийменників, стоять після керованих ними слів. Вони є в тюркських, фіно-угорських, монгольській та японській мовах. У російській мові післяйменником можна назвати слово *ради* в деяких сполученнях: *шутки ради*;

в) допоміжні дієслова творять аналітичні (складені) дієслівні форми й виражають категорію особи, числа, часу, стану, способу в сучасних індоєвропейських мовах: укр. *народ є велика сила, буду писати, був учителем*; блр. *буду чытаць*; англ. *she will be ready*;

г) слова ступеня творять ступені порівняння якісних прикметників і прислівників у різних мовах. В українській мові це слова *більш, менш, дуже, вельми* (*більш дорогий, менш гарний, дуже корисний, вельми цікавий*), у польській – *bardziej, najbardziej* (*bardziej sympatyczny, najbardziej sympatyczny*); в англ. *more, most* (*more intelligent* ‘розумнішій’ – *most intelligent* ‘найрозумніший’);

г) сполучники виражають граматичні відношення між словами в реченні та між предикативними частинами речень. В українській мові сполучники сурядності (*і, а, але, та, або* та ін.) слугують засобом вираження незалежних граматичних відношень між словами або частинами складного речення, а сполучники підрядності (*як, що, мов, немов, щоб* та ін.) – для вираження залежних відношень;

д) частки – у східнослов’янських мовах частка *би* (*б*) вказує на умовний спосіб дієслова: укр. *писав би, сказала б*; білор. *дапамаглі б*; частки *хай* (*нехай*) в українській мові – на наказовий спосіб: *хай принесе, нехай розкаже*;

е) т. зв *пусті слова* – повнозначні слова, які супроводжують інші повнозначні слова, і беруть на себе вираження їхніх граматичних значень: укр. *рись-самець*, англ. *he-cat* ‘він-кіт’.

✓ **Порядок слів** виконує допоміжну роль у вираженні граматичних значень. Зміна порядку слів виражає граматичні значення, наприклад, у тих випадках, коли підмет і додаток формально тотожні. Переставлення місцями підмета та додатка в реченні *День змінює ніч* має наслідком зміну не тільки їхніх синтаксичних функцій, а й граматичних значень відмінка. Порядок слів може також розрізняти означення і означуване, наприклад: укр. *глухі вчені і вчені глухі*; англ. *table tennis* ‘настільний теніс’, *tennis table* ‘тенісний стіл’.

Цікаво знати

В англійській, де відмінків фактично немає, культурою було призначено саме порядок слів як спосіб чіткого визначення, хто і з ким що робить (Деніел Еверетт).

✓ **Інтонація** – засіб вираження граматичних значень на рівні синтаксису. За допомогою інтонації виражається модальність речення, здійснюється розрізнення простого й складного речень, сурядності й підрядності; актуальне членування речення; виділення вставних слів і речень.

ЛІТЕРАТУРА

Основна література

1. Бевзенко С. П. Вступ до мовознавства : короткий нарис : навч. посіб. Київ, 2006. 143 с.
2. Вступ до мовознавства : підручник / за ред. І. О. Голубовської. Київ : ВЦ «Академія», 2016. 320 с.
3. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства. Київ : Видавничий центр «Академія», 2000. 368 с.
4. Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства. Київ : Видавничий центр «Академія», 2006. 336 с.

Додаткова література

5. Білецький А. О. Про мову й мовознавство. Київ : АртЕк, 1997. 224 с.
6. Глущенко В., Ледняк Ю., Овчаренко В., Рябініна І. Мова як система : навч. посіб. Київ : ЦУЛ, 2011. 132 с.
7. Донець Л. С., Мацько Л. І. Вступ до мовознавства : практикум. Київ : Вища школа, 1989. 198 с.

8. Левицький В., Іваницька М., Іваницький Р. Основи мовознавства : навч. посіб. Чернівці : Рута, 2000. 144 с.

9. Соссюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики / пер. з фр. А. Корнійчук, К. Тищенко. Київ, 1998. 331 с.

Запитання. Завдання

1. Дайте визначення граматики, її розділів та основних одиниць.
2. Що таке граматичні значення? Які види граматичних значень ви знаєте?
3. Проаналізуйте основні граматичні категорії.
4. Що є предметом вивчення словотвору?
5. Які способи словотворення ви знаєте?
6. Що таке морфема?
7. Схарактеризуйте сегментні та несегментні морфеми.
8. Як називається граматичний спосіб, коли граматичне значення виражається поза межами слова?
9. Що таке редуплікація?
10. Визначте способи вираження граматичних значень: укр.: *я – мене; поганий – гірший; написав би; ходити – ходжу; на ланах; старенька-старенька бабуся; буду вишивати, брати – взяти, гарний – кращий*; пол.: *dobry – lepszy; biało-biały śnieg*; англ.: *worker – workers; good – better – best; she – her, find – found*.

4.2. Морфологія. Частини мови та їхні визначальні ознаки

Морфологія як розділ граматики

Морфологія (від грец. *морφή* ‘форма’ + *λογία* ‘слово, вчення’) – це вчення про зміну форм слова і пов’язані з ними граматичні значення (роду, числа, відмінка, часу, особи тощо) та властивості; це також учення про частини мови як лексико-граматичні класи слів, відмінні семантично й граматично.

Як розділ описової граматики, морфологія почала формуватися у надрах античної мовознавчої традиції. Саме тоді було сформульовано основи традиційної класифікації частин мови і граматичних категорій. В епоху Відродження з’являється система понять, що стосуються структури слова (корінь, афікс, суфікс).

Учений ХІХ ст. Август Шлейхер першим використав цей термін як лінгвістичний: він позначив ним ту галузь науки про мову, яка вивчає форми слова.

Морфологія як частина граматики відрізняється від синтаксису тим, що вивчає граматичні явища, які не виходять за межі слова.

Підставою для її виокремлення послуговувала членованість слова на морфеми – кореневі й афіксальні. Основна одиниця морфології – морфологічне слово, мінімальна – морфема (корінь, флексія, формотвірні префікси й суфікси).

Традиційний поділ граматики на морфологію й синтаксис заперечував Фердинанд де Соссюр, який уважав, що морфологія не має власного об'єкта вивчення і не може становити відмінної від синтаксису дисципліни. Протилежна до зазначеної лінгвістична позиція обстоює надто широке розуміння морфології: це наука про форми не тільки слів, а й усяких елементів, зокрема позаслівних – порядку слів, інтонації, службових слів.

Критерії виділення частин мови

Частини мови – великі лексико-граматичні класи слів, об'єднані спільністю загального граматичного значення і його формальних показників.

Термін «частини мови» є калькою з латинської мови *partes orationis*, де *partes* – частини, а *oratio* – ‘мова, висловлення, словесний вираз, речення’. Спочатку вираз «частини мови» означав те, що в сучасній граматиці називають «члени речення». Античні філологи словосполуку «частини мови» вживали на позначення певного розряду або класу слів. У сучасному мовознавстві під частинами мови розуміють певні класи слів, які виокремлюють за певними ознаками.

Попри тривалу історію вивчення частин мови на матеріалі різних мов, проблема ця й досі не розв'язана однозначно у плані як набору частин мови, так і принципів класифікації: одні дослідники визнають частинами мови лише повнозначні слова (іменник, дієслово, прикметник, прислівник), інші – і повнозначні, і службові слова; одні вважають за доцільне спиратися на один критерій, інші – брати до уваги різні критерії.

До полярних поглядів належить визнання одного критерію (гомогенна класифікація) та різних критеріїв (гетерогенна класифікація). У межах класифікації за одним критерієм і класифікації за кількома різними критеріями теж наявні внутрішні суперечності.

Застосування якого-небудь одного критерію, безперечно, не забезпечує послідовної класифікації частин мови, позаяк саме частини мови, на думку Віталія Кодухова, є пунктом перетину та

взаємодії морфологічного, синтаксичного і лексико-семантичного рівнів мови. Тільки комплексний критерій – лексико-семантичний, синтаксичний і морфологічний – уможливує несуперечливу класифікацію слів. Важливо й те, що повним набором критеріїв характеризується лиш ядро частин мови, тоді як периферії ця специфіка не властива. До того ж граматична спеціалізація слів відіграє провідну роль.

Схарактеризуємо сутність кожного з зазначених критеріїв.

Лексико-семантичний критерій передбачає віднесення до однієї частини мови слів із спільним загальним граматичним значенням.

Морфологічний (формально-граматичний) критерій ураховує особливості змінювання слів, тобто інвентар їхніх граматичних форм і парадигм, які є виразниками певних граматичних категорій.

Синтаксичний критерій розподіляє слова за синтаксичною роллю в реченні, тобто до однієї частини мови належать ті, що заміщають у реченні ті самі синтаксичні позиції й виконують ті самі синтаксичні функції (ідеться про первинні функції).

Як допоміжний дехто з дослідників виділяють **словотвірний** критерій, згідно з яким кожній частині мови властивий певний набір словотвірних моделей та інвентар словотвірних засобів.

Наприклад, у деяких слов'янських мовах (українській, російській, білоруській, польській) іменник відрізняється від дієслова тим, що означає предметність, має рід, змінюється за числами та відмінками, у реченні найчастіше виконує функцію підмета; дієслово означає дію або стан як процес, має вид, перехідність / неперехідність, спосіб, час, змінюється за особами, у реченні найчастіше виступає присудком. Тут, як бачимо, застосовується триєдиний критерій. А от для виокремлення займенника і числівника використовується лише семантичний критерій, а службові слова (прийменники, сполучники, частки) не мають ні лексичного значення, ні морфологічних ознак, і не виступають членами речення. Однак кращого підходу за триєдиний критерій поки що немає.

Вибудувати одну ієрархічну систему критеріїв класифікації слів на частини мови для всіх мов світу неможливо. У кожному конкретному випадку треба враховувати специфіку мови. Морфологічний критерій, наприклад, придатний для тих мов, які

мають закінчення і суфікси; синтаксичний – де немає чіткої системи морфологічно виражених граматичних категорій (китайської, а також для аналітичних фузійних мов – англійської, французької, іспанської тощо) [18, с. 299].

Характеристика основних частин мови та своєрідність їх виявлення у мовах світу

Побудувати однакову систему частин мови для усіх мов – неможливо. По-перше, не у всіх мовах є ті самі частини мови, по-друге, у різних мовах є суттєві відмінності в характерних ознаках тієї самої частини мови. Скажімо, європейська схема частин мови не підходить для багатьох мов Азії, Африки та Америки. До того ж якщо основні частини мови – ім'я та дієслово – виділяються в усіх мовах світу, то стосовно інших частин мови наявні суттєві розбіжності.

У деяких мовах Північної Америки й Африки не розрізняють прислівника і прикметника. У китайській мові виділяють ім'я (іменник і числівник), предикатив (дієслово, прикметник і прислівник, до того ж прикметники об'єднані з дієсловами в одну частину мови на основі здатності бути присудком без допоміжної зв'язки). В англійській мові зведене до мінімуму протиставлення прикметника й іменника. Не полегшують справи класифікації також явища переходу слів з однієї частини мови в іншу.

У сучасному мовознавстві традиційно виділяють десять частин мови: іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово, прислівник, прийменник, сполучник, частка, вигук. За синтаксичною функцією ці частини мови поділяють на самостійні (ті, які можуть бути членами речення) і службові (ті, які виражають відношення між словами і реченнями). Окрему групу становлять вигуки; вони не можуть бути членами речення, але можуть самі утворювати речення.

Уперше в українському мовознавстві І. Кучеренко відмовився від протиставлення повнозначних і неповнозначних частин мови, і вважав усі частини мови повнозначними, позаяк, на його думку, «усі вони у своєму реальному значенні узагальнено відображають факти матеріального світу, включаючи сюди й психічну діяльність людини».

Іменник має значення предметності, яка виражається у формах роду, числа і відмінка (за наявності їх у мові). У

германських та романських мовах, а також у болгарській іменник має граматичну категорію означеності / неозначеності. Первинна синтаксична функція іменника – бути в реченні підметом і додатком.

Цікаво знати

Термін «іменник» уперше в українському мовознавстві використав Омелян Осипович Партицький у 70-х рр. ХІХ століття. Учені дослідили, що половина усіх слів, наявних у нашій мові, припадає на іменник; кожне друге слово в нашій мові – іменник. Спостереження показали, що іменник – перша частина мови, яка з'являється в мовленні дітей. Це іменник – найсамостійніша частина мови (Ольга Олійник, Василь Шинқарук, Григорій Гребницький).

Прикметнику властиве граматичне значення ознаки (якості або властивості). Граматичні категорії роду, числа і відмінка у прикметника не є самостійними, а залежать від іменника, з яким він поєднується. Окрім того, прикметник має супутні ознаки якості / відносності і ступенів порівняння. Первинна синтаксична функція прикметника – означення або частина складеного іменного присудка [18, с. 302].

Числівник має граматичне значення кількості або порядку (місця в ряді), сполучається з іменниками і є співвідносним з іменниками (*два, п'ять, сто, десятеро*), займенниками (*багато, мало, декілька*), прикметниками (*другий, двадцятий*). У середині ХVІІІ ст. Михайло Ломоносов у своїй граматиці вперше назвав числівники особливою частиною мови.

Займенники – це особливий клас слів, оскільки вони не називають предмет безпосередньо, а лише вказують на нього. Як слушно зауважив філософ Сергій Булгаков, «займенник ... нічого не означає, не містить жодного забарвлення буття, і однак все може означати в своїй безликій, безбарвній глибині». Займенники можуть співвідноситися як з іменниками: *я, ти, він, хто, що, ніхто, щось*, так і з прикметниками: *мій, твій, такий, який, якийсь, чий*, і навіть із числівниками: *стільки, скільки*.

Наявність займенників як самостійної частини мови низка мовознавців заперечують загалом. Так, на думку Олексія Пешковського, в російській мові займенники не є частиною мови. На основі формальної подібності до відповідних частин мови слова *я, ти, він, хто, що* треба вважати займенниковими

іменниками; *мій, твій, який, чий, інший* – займенниковими прикметниками. Так само кваліфікує займенники в українській мові Ілля Кучеренко та ін. Віктор Виноградов в окрему частину мови виділяє тільки російські предметно-особові займенники, до яких зараховує співвідносні з іменником особові, зворотний, питально-відносні, неозначені і заперечні займенники. Традиційний погляд на займенники як окрему частину мови обстоював О. Шахматов, таке ж трактування займенників характерне для більшості сучасних курсів граматики.

Займенники, як і числівники, – замкнений, непродуктивний розряд слів, кількість їх у мові не збільшується.

Дієслово завжди називає дію або стан предмета, які оформляються специфічними граматичними категоріями: особи, числа, часу, способу, виду та стану. Первинна синтаксична функція дієслова – бути в реченні присудком.

Крім власне дієслів, у мовознавстві існують такі слова, які поєднують ознаки дієслова та іменника (герундій в англійській мові), дієслова та прикметника (дієприкметника), дієслова та прислівника (дієприслівник). Такі слова називаються *вербоїдами*.

Прислівник має граматичне значення «ознака ознаки» (*дуже добрий, стрімко злетіти, весело сміятися*), не змінюється і не має граматичних категорій, крім ступеня порівняння у якісних прислівників. Функціонує в реченні як обставина.

Уперше прислівник як самостійна частина мови був названий представниками Александрійської школи (II ст. до н. е.) саме з власне лінгвістичних позицій. Значним кроком щодо вивчення прислівника стала праця Мелетія Смотрицького «Грамматики Славенския правилное Свнтагма» (1619), де на науковому рівні розглянуто питання морфології та синтаксису прислівників і прикметників.

Службові частини мови (прийменники, сполучники та частки) – це специфічні лексико-граматичні класи слів, відмінні від повнозначних з погляду структури, семантики та виконуваних ними синтаксичних функцій. Вони мають лише узагальнено-абстрактне лексичне значення, яке вливається у значення тих слів, з якими вони сполучаються, і при цьому сприяють більш повному розкриттю їхніх реальних значень. Морфологічна ознака службових слів – структурна оформленість та незмінність форми.

Синтаксичність службових слів виявляється у тому, що вони є передусім носіями граматичних формальних значень.

Щодо визначення статусу службових слів у системі частин мови, то погляди вчених змінювались від найдавніших часів до сучасності. Уже в давніх граматиках виділяли прийменники і сполучники в окремі лексико-граматичні розряди слів, а от частки довгий час залишалися поза увагою мовознавців. Олександр Потебня в більшості випадків визначав частки як прислівники або вставні модальні слова. Учений-славист, викладач Ніжинського історико-філологічного інституту проф. Добіаш виділив частки в окремий лексико-граматичний клас, і вперше чітко сформулював критерії розмежування прислівників і часток.

Вигуки стоять окремо від повнозначних частин мови, бо не мають власного лексичного значення і граматичних ознак, а також від службових слів, бо не виконують властивих їм службових функцій. Вигуки мають такі лексико-граматичні особливості: вони не мають предметного значення; у них відсутні словотвірні елементи; вони позбавлені будь-яких синтаксичних функцій; їм властива особлива інтонація та особлива експресивна забарвленість.

З історії питання про частини мови

Уперше частини мови виокремили давньоіндійські граматисти (зокрема, П'аніні), які розрізняли в санскриті ім'я, дієслово, прийменник, сполучник і частку.

Однак у Європі давньоіндійська граматична традиція не була відома. Філософ Платон висунув гіпотезу про те, що кожне судження має дві частини мови – ім'я і речення (тобто дієслово). Це і були перші частини мови. Згодом Аристотель визначає ще дві частини мови: член (артикль) і сполучник. Європейська теорія частин мови йде саме від Аристотеля. Остаточо вчення про частини мови сформувалося в Александрійській школі (II ст. до н. е.). Аристарх Самофракійський (215–145 до н. е.) і Діонісій Фракійський (170–90 до н. е.) вирізняють вісім частин мови, у їхніх працях класифікація частин мови набула завершеного вигляду: ім'я, дієслово, прислівник, займенник, прийменник, дієприкметник, сполучник і артикль. Прикметник як окрему частину мови не виділяли, а об'єднували його з іменником, оскільки обидва мали спільну систему відмінювання. Почав уважатися окремою

частиною мови тільки з XII – XIII ст. Поділ слів на частини мови відбувався за двома принципами: морфологічним і семантичним.

Цю систему частин мови запозичили римські вчені, вони внесли лиш незначні зміни до їх класифікації. Так, Квінт Реммій Палеон (I ст. до н.е.) вилучав артикль, бо його не було в латинській мові, а ввів вигук. Поділ слів на частини мови набув такого вигляду: ім'я, дієслово, займенник, дієприкметник, прислівник, прийменник, сполучник і вигук.

Під впливом латинських граматик Доната і Прісціана зазначена класифікація набула поширення в Середньовічній Європі. Її нині прийнято називати шкільною і, по суті, універсальною.

Відомою є класифікація В. Виноградова, який виокремив чотири категорії слів: частини мови (іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово, прислівник і слова категорії стану), модальні слова, частки мови (власне частки, зв'язку (дієслово бути), прийменник і сполучник) і вигуки.

ЛІТЕРАТУРА

Основна література

1. Бевзенко С. П. Вступ до мовознавства : короткий нарис : навч. посіб. Київ, 2006. 143 с.
2. Вступ до мовознавства : підручник / за ред. І. О. Голубовської. Київ : ВЦ «Академія», 2016. 320 с.
3. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства. Київ : Видавничий центр «Академія», 2000. 368 с.
4. Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства. Київ : Видавничий центр «Академія», 2006. 336 с.

Додаткова література

5. Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови. Морфологія. Київ, 1993. 336 с.
6. Білецький А. О. Про мову й мовознавство. Київ : АртЕк, 1997. 224 с.
7. Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови. Київ : Пульсари, 2004. 398 с.
8. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. Київ, 1988. С. 14–19.
9. Донець Л. С., Мацько Л. І. Вступ до мовознавства : практикум. Київ : Вища школа, 1989. 198 с.
10. Карпенко Ю. О. Ще раз про критерії виділення частин мови. *Мовознавство*. 2001. № 3. С. 76–80.
11. Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови : морфологія. Вінниця : Поділля 2000, 2003. 463 с.

12. Левицький В., Іваницька М., Іваницький Р. Основи мовознавства : навч. посіб. Чернівці : Рута, 2000. 144 с.

13. Соссюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики / пер. з фр. А. Корнійчук, К. Тищенко. Київ, 1998. 331 с.

Запитання. Завдання

1. Назвіть та схарактеризуйте критерії визначення частин мови.
2. Хто з українських мовознавців відмовився від протиставлення повнозначних і неповнозначних частин мови?
3. Де зародилося вчення про частини мови?
4. Хто з римських мовознавців виокремив вигук, запропонувавши його замість артикля?
5. У чому особливість класифікації В. Виноградова?

4.3. СИНТАКСИС. ОДИНИЦІ СИНТАКСИСУ. ТИПИ СЛОВСПОЛУЧЕНЬ І РЕЧЕНЬ

Синтаксис як розділ граматики. Одиниці синтаксису

Якщо морфологія – це наука про форми слів, про закономірності зміни слів при відмінюванні чи дієвідмінюванні та про частини мови – змінювані й незмінні, то синтаксис – це наука про різновиди сполучуваності слів, про їхній порядок у мовленнєвих текстах – усних і писемних.

Синтаксис (грец. *syntaxis* ‘побудова, поєднання, порядок’) – розділ граматики, що вивчає систему синтаксичних одиниць і правила їх функціонування.

«Найчастіше ми виражаємо свої думки і почуття не окремими словами, а сполученнями слів і речень. У синтаксисі визначаються правила сполучення й розташування слів для передачі повідомлень» (Андрій Білецький).

Предмет синтаксису в процесі розвитку науки про мову трактували по-різному, що вмотивовано дією **об’єктивних** і **суб’єктивних** чинників. Серед **об’єктивних** – природа синтаксичних одиниць і особливості їхнього функціонування, взаємовідношення між окремими аспектами цих одиниць та їхніми функціями, специфіка будови певної мови. Сьогодні його (предмет) окреслюють так: система синтаксичних одиниць, їхня структура та семантика, синтаксичні зв’язки й семантико-синтаксичні відношення між компонентами синтаксичних одиниць [32, с. 8].

Суб'єктивні чинники – це усвідомлення наукою важливості дослідження відповідних синтаксичних явищ, ступінь зрілості самої науки, традиції історичного розвитку синтаксису.

Термін «синтаксис» запровадили до наукового обігу стоїки (представники філософської школи епохи еллінізму) ще в III ст. до н.е. Основним завданням синтаксису вони вважали вивчення логічного змісту висловлень.

Щодо **одиниць** синтаксису, то у сучасному мовознавстві немає єдиної думки. Традиційно до синтаксичних одиниць відносять **словосполучення** й **речення** (просте та складне). Дехто також слово (лексему) і форму слова, однак їх досліджує не тільки синтаксис, а й лексика та морфологія; тож їх характеризують зазвичай із погляду синтаксичних властивостей. Інша думка щодо цих одиниць – позначати їх терміном «мінімальна синтаксична одиниця». Нерідко синтаксичною одиницею вважають також складне синтаксичне ціле і текст – складну інтегровану послідовність речень, об'єднаних різними типами зв'язків (лексичним, граматичним, логічним, стилістичним) для передачі інформації. Кожна синтаксична одиниця формує відповідний розділ – синтаксис словосполучення, синтаксис речення, синтаксис тексту.

У сучасному мовознавстві вивчення синтаксичних одиниць передбачає багатоаспектність підходів. Переважно виділяють три аспекти: формально-синтаксичний (враховує формальну будову синтаксичних одиниць), семантико-синтаксичний, або семантичний (враховує взаємозв'язок формальної будови й значення синтаксичних одиниць), і комунікативний [32, с. 8].

Синтаксичні зв'язки слів

Словосполучення ґрунтується на синтаксичних зв'язках між словами, що входять до нього. У мовах світу існують такі типи синтаксичних зв'язків:

– **узгодження** – це такий тип підрядного зв'язку, при якому форми словозміни залежного слова уподібнюються до форми стрижневого слова, наприклад: *новий будинок, крутий берег, щасливе життя*.

Оскільки в англійській мові прикментики не мають показника числа, а іменники – категорії роду, та й категорія відмінка практично відсутня, то узгодження тут рідкісне явище (як приклад узгодження в англійській мові можна навести лише словосполучення, що

складається з вказівного займенника та іменника: *this book, these books*);

– **керування** – такий тип підрядного зв'язку, при якому залежне слово (іменник, займенник або субстантивоване слово) завжди стоїть у певному непрямому відмінку (з прийменником або без нього) незалежно від форми головного слова: укр. *зустрічати товариша, глибини океану, гаптований шовком*; англ. *to kiss her* – ‘поцілувати її’; *mother's room* – ‘мамина кімната’.

– **ізафет** – це афікс синтаксичного зв'язку, який додається до головного, а не залежного компонента атрибутивного словосполучення, що складається з двох іменників: тадж. *китоб-и хуб* «добра книга», *китобҳо-и хуб* «добрі книги»; тур. *patuk bezi* «бавовняна тканина»);

– **приляганням** називається такий тип підрядного зв'язку, при якому залежне слово має незмінну форму й поєднується з головним тільки за змістом: прислівником (*особливо яскраво, напрочуд шляхетно*), дієприслівником (*сидіти склавши руки, мовчати посміхаючись*) та інфінітивом (*звеліти атакувати, зібралися стати на відпочинок*); це найпоширеніший зв'язок для англійської мови, який тут виражається позиційно (порядком слів): *nice story* ‘гарне оповідання’; *awfully glad* ‘дуже радий’; *to fly a plane* ‘пілотувати літак’; прилягання переважає в мовах аналітичного типу або з ознаками аналітизму (тюркські мови); сам термін «прилягання» належить славістичній мовознавчій традиції, тому в англійській, французькій граматиках не використовується;

– **координація** – спосіб предикативного зв'язку, специфіку якого становить взаємозалежність, двобічна залежність: взаємозв'язок головних членів речення – підмета і присудка: *соловейко щибетав, він сидить, дівчата співають*.

– **тяжіння** – це узгодження предикативного означення з підметом, до прикладу: *Дівчина слухає вдоволена музику*; Л. Булаховський назвав тяжіння подвійним синтаксичним зв'язком, бо, з одного боку, дієслово-присудок керує означенням, а, з іншого, означення узгоджується з підметом;

– **інкорпорація** – поєднання слів-коренів, сукупність яких оформляється службовими елементами; це така синтаксична побудова у злитому вигляді, яка зовнішньо схожа до слова з одним закінченим змістом; характеризує в основному чукотські та тюркські мови; вона нагадує словоскладання, пор. з чукотським *тымынгынторкын* ‘я виймаю руки’ (*ты* ‘я’, *мынгы* ‘руки’, *нто*

‘вихід’, які оформлені в один комплекс (слово-речення) закінченням -*ркын*);

– **замикання** – синтаксична побудова, яка вимагає дистантного розташування дуже тісно пов’язаних слів. У німецькій мові перфектна форма минулого часу утворюється аналітично шляхом поєднання допоміжного дієслова (*haben* і *sein*) і другої форми дієприкметника (*Partisip II*), у реченні утворює рамкову конструкцію між якими ставляться інші члени речення: *Haben Sie dieses Buch in Berlin gekauft?* ‘Чи купили ви цю книжку в Берліні?’, де *haben gekauft* ‘купили’ – перфектна форма дієслова *kaufen* ‘купувати’. Залежні слова у цих прикладах розташовуються між частинами аналітичної форми слова [18, с. 312–314].

Словосполучення. Валентність. Типи словосполучень

Словосполучення – синтаксична конструкція, утворена з двох чи більше повнозначних слів, поєднаних підрядним (дехто вважає також сурядним) зв’язком для вираження єдиного, але розчленованого поняття.

Словосполучення пов’язане з іншими синтаксичними одиницями і має з ними спільні й відмінні ознаки.

Зі словом словосполучення пов’язують такі ознаки:

✓ словосполучення не є комунікативною одиницею, але це будівельний матеріал для речення;

✓ воно може бути членом синонімічного ряду;

✓ і слово, і словосполучення збагачують лексичний склад мови новоутвореннями (*мобілка – мобільний телефон*).

Словосполучення відрізняється від слова тим, що:

✓ складається мінімум із двох повнозначних слів і є мінімальним контекстом для слова;

✓ будується за певною моделлю, яка притаманна кожній конкретній мові, тоді як слово під час спілкування просто відтворюється.

Щодо словосполучення і речення, то ці одиниці є синтаксичними одиницями-конструкціями, компоненти яких пов’язані певним синтаксичним зв’язком.

Однак між словосполученням і реченням наявні істотні відмінності:

✓ словосполучення є номінативною одиницею, а речення – комунікативною;

✓ словосполучення має інтонацію називання, а речення – повідомлення;

✓ речення може складатися з одного компонента (слова), а словосполучення – як мінімум, із двох;

✓ у реченні реалізуються три основні типи синтаксичного зв'язку – предикативний, підрядний і сурядний, у словосполученні тільки підрядний, а на думку деяких дослідників, – підрядний і сурядний.

Отже, **синтаксичні словосполучення** – це вільні словосполучення, що утворюються щоразу за певними моделями, членуються на окремі слова, які за необхідності завжди можна замінити іншими.

Здатність слів синтаксично сполучатися між собою і утворювати синтаксеми у лінгвістиці називають **валентністю**. Вона відображає основну властивість мовних одиниць – формувати між собою синтаксичні зв'язки.

Словосполучення типологізуються за кількома ознаками:

1. За будовою: **прості і складні словосполучення**.

Просте словосполучення – це семантико-синтаксичне об'єднання двох повнозначних слів, одне з яких стрижневе, а друге – залежне: укр. *покажчик літератури, малювати картину*, англ. *display of flowers* 'виставка квітів', італ. *te freddo* 'холодний чай' тощо;

Складним називається словосполучення, утворене з трьох, чотирьох і більше повнозначних слів: *давній / друг батька* або поєднанням в одну конструкцію кількох простих словосполучень (*отримати листа – отримати несподівано – лист від друга – давній друг = несподівано отримати листа від давнього друга*).

2. За морфологічним вираженням стрижневого слова:

Залежно від того, до якої частини мови належить стрижневе слово, словосполучення поділяють на три групи: **дієслівні, іменні та прислівникові**.

У **дієслівних (вербальних)** словосполученнях дієслово в ролі стрижневого слова сполучається з: іменником у непрямих відмінках без прийменника і з прийменником (*виконати доручення, писати на адресу*); дієсловом-інфінітивом (*просити приїхати, учитися малювати*); прислівником (*двічі нагородити, читати вголос*); займенником без прийменника і з прийменником (*шанувати його, червоніти за нього*).

В **іменних** словосполученнях виділяються такі підтипи: *іменникові (субстантивні), прикметникові (ад'єктивні), займенникові (прономінальні) та числівникові (нумеральні)*.

У **субстантивних** словосполученнях (від лат. *substantivum* – іменник) стрижневим словом є іменник, який сполучається з: іменником у непрямих відмінках без прийменника і з прийменником (*тези доповіді, мрії про землю*); прикметником (*найвищі показники, свіже повітря*); порядковим числівником (*перший день, двадцяте сторіччя*); займенником, співвідносним з прикметником (*моя книга, цей день*); дієприкметником (*замерзлий ставок, пожовкла трава*); прислівником (*прогулянка втрюх, читання вголос*); інфінітивом (*уміння говорити, бажання вчитися*).

В **ад'єктивних** (від лат. *adjectivum* – прикметник) словосполученнях у ролі стрижневого слова виступає прикметник, який сполучається з: іменником у непрямих відмінках з прийменником і без нього (*повний снаги, запальний з дитинства*); прислівником (*дуже цікавий, надто гарячий*); інфінітивом (*готовий виконати, здатний працювати*).

У **прономінальних (займенникових)** словосполученнях стрижневим словом є займенник, який сполучається з: прикметником (*щось нове, хтось у білому*); іменником (*хтось із студентів, який-небудь із робітників*); займенником (*хтось із вас, той із них*).

У **нумеральних (числівникових)** словосполученнях стрижневим словом є числівник, який сполучається з: іменником (*двадцятий за списком, п'ятеро дівчат*); числівником (*перші два, один з чотирьох*); прислівником (*третьою справа*).

В **адвербіальних** (від лат. *adverbium* – прислівник) словосполученнях стрижневим словом є прислівник. Він сполучається з: прислівником (*дуже рано, досить повільно*); рідше іменником (*далеко на небосхилі, вгорі над головою*).

3. За формою зв'язку: сурядні та підрядні словосполучення (розрізняються не всіма вченими).

Сурядне словосполучення – це смислове та граматичне поєднання двох або більше повнозначних слів як граматично рівноправних (укр. *розум і серце, реве та стогне, чесною і справедливою*).

У **підрядному словосполученні** слова об'єднуються між собою як граматично нерівноправні: одне – головне, друге – залежне: *перший семестр, вибігти назустріч*.

4. За характером семантико-синтаксичних відношень.

Смислові відношення у словосполученнях можуть бути різними. Основними з них є атрибутивні, об'єктні й обставинні.

Атрибутивні відношення встановлюються у словосполученнях, у яких стрижневе слово є означуваним, а залежне – означенням до нього. Головне слово називає предмет, а залежне – ознаку цього предмета: укр. *дача (яка?) над морем; сніданок (який?) на швидку*; англ. *black negro* ‘чорний негр’.

Об'єктні відношення встановлюються між названою в словосполученні дією чи станом і тим предметом, якого ця дія стосується. Об'єктні відношення наявні у словосполученнях, у яких головне слово виражене дієсловом, дієприкменником, дієприслівником, а залежне – іменником: укр. *захоплюватися шахами, зустрічатися з товаришем*; англ. *to make a report* – ‘підготувати доповідь’, *to write a letter* – ‘писати листа’.

Обставинні відношення характеризують дію чи ознаку, тобто відношення обставини до дії, процесу стану, якості: *голосно кричати, повернутися вночі*; англ. *to speak slowly* – ‘говорити повільно’.

Інколи спостерігаємо синкретизм синтаксичних відношень між компонентами словосполучень. Так, у словосполученні *вареники з сиром* синтаксичні відношення можна трактувати як об'єктні *вареники (з чим?)* або атрибутивні *вареники (які?)*. Визначити семантику синтаксичних відношень можна лише в контексті. Так, у реченні *Сьогодні вареники з сиром, а не з картоплею* – об'єктні відношення, а у реченні-відповіді на запитання *Які ти любиш вареники?* – атрибутивні.

ЛІТЕРАТУРА

Основна література

1. Бевзенко С. П. Вступ до мовознавства : короткий нарис : навч. посіб. Київ, 2006. 143 с.
2. Вступ до мовознавства : підручник / за ред. І. О. Голубовської. Київ : ВЦ «Академія», 2016. 320 с.
3. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства. Київ : Видавничий центр «Академія», 2000. 368 с.
4. Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства. Київ : Видавничий центр «Академія», 2006. 336 с.

Додаткова література

5. Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови. Морфологія. Київ, 1993. 336 с.

6. Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови. Київ : Пульсари, 2004. 398 с.

7. Загнітко А. П. Теорія сучасного синтаксису. Вид. 3-тє, виправл. і доп.. Донецьк : ДонНУ, 2008. 294 с.

8. Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови : морфологія. Видання друге, уточнене й доповнене. Вінниця : Поділля 2000, 2003. 463 с.

Запитання. Завдання

1. Що є одиницею синтаксису?
2. Поясніть, що таке валентність. Як валентність реалізується в словосполученнях і реченнях?
3. Дайте визначення таким поняттям: «узгодження», «керування», «ізафет», «прилягання», «координація», «тяжіння», «інкорпорація», «замикання».
4. Назвіть спільні та відмінні риси словосполучення і слова, словосполучення і речення.
5. За якими ознаками типологізуються словосполучення?
6. На які типи поділяють словосполучення за морфологічними вираженням стрижневого слова?

4.4. Синтаксис. Речення як комунікативна одиниця

Речення як комунікативна одиниця. Основні ознаки речення

Речення – основна синтаксична одиниця, бо саме в ньому виявляються найістотніші функції мови – комунікативна і мислетвірна.

Воно розглядається, з одного боку, як одиниця, утворена зі слів і словосполучень, а з іншого, – як одиниця, що вичленовується з тексту. Слова і словосполучення поєднуються у межах речення певними синтаксичними зв'язками й відношеннями та виражають у такий спосіб відношення повідомлюваного до дійсності. Окрім того, речення передає ставлення мовця до фактів дійсності з погляду ствердження, заперечення, вірогідності, невірогідності, непевності.

Жодна з мовних одиниць не має такого багатоаспектного й неоднозначного трактування, як речення. У лінгвістиці відомо до 600 визначень речень (за іншими підрахунками – до 1000).

Давньоіндійські вчені вважали речення основною одиницею мови, неподільним висловлюванням, здатним виразити думку (Паніні). В античному світі речення визначали як одиницю спілкування – «це група слів, що виражає закінчену думку» (Діонісій

Фракійський). Сучасне мовознавство надає цій одиниці системно-мовного статусу.

Речення – це граматична одиниця-конструкція; значеннєве, граматичне та інтогаційне ціле, оформлене за законами певної мови, яка є основним засобом формування, вираження й повідомлення думок, волевиявлень, емоцій і яка складається з одного або більше слів. Це абстрагована сутність, яку в мовленні репрезентують висловлення (речення-висловлення).

Як і будь-яка мовна одиниця, речення має певні ознаки, що відрізняють його від інших синтаксичних одиниць – мінімальної синтаксичної одиниці та словосполучення.

Найважливішими ознаками речення є комунікативність, предикативність, модальність, структурна і семантична цілісність, інтонаційна оформленість.

Комунікативність – це спрямованість висловлення на слухача, яка виражається за допомогою інтонації (підвищення й пониження тону, інтонаційного виділення окремих слів тощо), вставних слів, підсилювальних часток, звертань тощо. За допомогою речення відбувається вербальне спілкування, реалізація комунікативних намірів. Окремі слова чи словосполучення не мають такої ознаки, бо їхня функція зводиться переважно до номінації.

Предикативність (від лат. *praedicatio* ‘висловлення, твердження’) – ключова ознака речення, фундамент, на якому будується кожне речення. Предикативність – це комплексна синтаксична категорія, яка є єдністю трьох синтаксичних категорій: часу, особи і модальності.

Предикативність як граматична категорія охоплює ті особливості речення, що репрезентують повідомлюване як реально здійснюване в теперішньому, минулому чи майбутньому часі або як ірреальне, тобто можливе, бажане тощо. Такі граматичні значення об’єднуються спільним значенням стосунку повідомлюваного до дійсності. Це спільне значення називають *модальністю* [32, с. 44].

Основним носієм предикативності в двоскладних реченнях є присудок, а в односкладних – його головний член; другорядні члени речення у будь-якому простому реченні завжди доповнюють те, що виражається предикативною основою речення.

Модальність (від лат. *modus* ‘спосіб’) – це особисте ставлення мовця до власного висловлення, яке виражається за допомогою інтонації (стверджувальної, заперечної, серйозної чи іронічної);

вставних слів, часток, способу дієслова. Цими засобами можна надати повідомленню різних відтінків. Те, про що повідомляється у реченні, може відповідати або не відповідати дійсності, тобто мислитися як реальне: *Кожна квітка радіє весною, кожна пташка вітає весну (В. Сосюра)* або як можливе, бажане, очікуване: *Не тужи, не жалій мене, мати (Б. Олійник). Ти, мабуть, у світі нічого не боїшся (Марко Вовчок).*

Структурна і семантична цілісність виявляється в тому, що речення – це не тільки сукупність слів, а семантично і структурно пов'язана сукупність слів, з яких формується зміст речення. Граматичні форми усіх слів у реченні скоординовані, узгоджені відповідно до граматичних категорій та їхніх граматичних значень.

Інтонаційна оформленість. Інтонація – це складна єдність висоти, сили, темпу і тембру мовлення, які є засобом організації словесного представлення висловлення й емоційно-вольових показників виразності.

Інтонація виконує такі функції: оформляє закінченість думки; членує речення на синтаксичні одиниці; слугує засобом утворення різних видів речень за метою висловлювання і емоційним забарвленням.

Усі ознаки речення взаємопов'язані й діють одночасно. Відсутність хоч би однієї з них робить речення незрозумілим, порушує аспекти його сприйняття.

Структурна схема речення. Речення й судження

Структурна схема речення – це синтаксичний зразок, до якого входить мінімум компонентів, необхідних для його побудови, і за якими можуть будуватися однокомпонентні (*Світає*) чи неодноконтентні (*Годинник став*) речення.

У структурі речення завжди виділяють ядро, центр, який традиційно представлений предикативною одиницею. У двоскладному реченні – підмет і присудок, в односкладному – головний член, що уподібнюється до підмета або до присудка. За межами предикативного центру залишаються другорядні члени речення, що поширюють граматичну основу.

Кожна мова має свою систему структурних взірців.

Судження – це форма мислення, у якій здійснюється зв'язок між поняттями; тобто це думка про предмет, у якій шляхом

ствердження або заперечення розкривається його ознака або відношення до інших предметів.

Судження складається з суб'єкта, предиката та зв'язки.

Суб'єкт – це те, про що йдеться в судженні; це не сам предмет дійсності, а поняття про нього.

Предикат – це те, що мовиться в судженні про предмет думки; тобто, що стверджується або заперечується про предмет, виражений суб'єктом.

Те саме судження може бути виражене різними мовами та в різних знакових формах тієї самої мови.

Речення й судження часто не збігаються за обсягом. Судження може бути більшим (ширшим) за структурну модель (за рахунок відокремлених зворотів, вставних слів, звертань тощо) та меншим (неповні та еліптичні висловлення, різні кліше, репліки згоди – незгоди, привітання, які взагалі не відповідають структурним схемам і кваліфікуються в синтаксисі як неграматичні речення).

Типи речень. Складне синтаксичне ціле

На структурно-синтаксичному рівні підставою для класифікації речення слугує їхня граматична будова. На цьому рівні розмежовують прості і складні речення.

Просте речення – це те, що має в своєму складі один предикативний центр (одну граматичну основу), виражений сполученням підмета й присудка або лише одним головним членом: англ. *We go jogging every Sunday* 'Ми ходимо на пробіжку кожного ранку' – граматична основа *we go*.

Складне речення характеризується наявністю двох або більше предикативних одиниць (граматичних основ), що становлять смислову, граматичну та інтонаційну єдність. Кожна частина складного речення має свої граматичні центри: *It is already April but the weather is still very cold and rainy*. 'Вже квітень, але погода до сих пір холодна та дощова'.

З огляду на наявність головних членів та особливості вираження предикативного зв'язку речення поділяються на двоскладні та односкладні.

Двоскладне – речення, у якому предикативний центр складається з двох головних членів – підмета та присудка: *Земля обертається навколо Сонця*.

Односкладним називається речення, предикативний центр якого складається лише з одного головного члена, співвідносного з підметом або присудком: *Сніги*.

За наявністю / відсутністю другорядних членів речення поділяються на поширені й непоширені.

Непоширеним називається речення, що складається тільки з головних членів – підмета та присудка (односкладне – з єдиного головного члена): *Забилось серце. Сутеніло*.

Поширеним називається речення, у якому поряд з головними є другорядні члени: *Пишні левади пропахли медовим ароматом (М. Яценко)*.

Поширюються односкладні та двоскладні речення додатками, означеннями, обставинами.

За наявністю / відсутністю необхідних членів вираження поділяють на повні та неповні.

Повним називають речення, в якому наявні всі члени речення, необхідні для певної структури. Повними можуть бути двоскладні й односкладні, непоширені та поширені речення: *Нація – організм живучий (Р. Іваничук)*.

Неповне – речення, в якому немає формально необхідного головного або другорядного члена речення, що легко виявляється з контексту або підказується обстановкою мовлення: укр. *Цвіте конвалія в гаю, фіалка – біля гаю (В. Сосюра)* – у другій частині пропущено присудок *цвіте*; англ. *Very glad to meet you* – пропущений підмет *I* і дієслово зв'язка *am.*; *Mind if I join you?* – неповне запитання з пропущеним підметом *you* і допоміжним дієсловом *would*. Усі пропущені члени речення легко виявляються з контексту (з першої частини речення), пропуск тих чи тих членів не порушує їхньої смислової завершеності.

За метою висловлювання речення кожної мови поділяються на:

Розповідні, які містять повідомлення і опис певних явищ та фактів дійсності. У мовах світу такі речення будуються за тим порядком слів і типом інформаційного оформлення, які характерні для кожної мови.

Питальними називають речення, що містять у собі запитання, яке вимагає відповіді від співрозмовника. Такі речення оформляються за допомогою комплексу засобів (питальних слів, порядку слів, питальної інтонації), який у кожній мові є специфічним.

Спонукальними називають речення, що виражають наказ, просьбу, заклик, пораду та інші волевиявлення.

Кожне з цих речень може стати окличним, якщо отримає інтонаційне забарвлення (оклична інтонація, яка характеризується більш високим тоном логічного виділення того слова, що безпосередньо є виразником певної емоції: англ. *I am very glad to see you!* «Я дуже радий тебе бачити!»).

За комунікативним призначенням речення поділяються на стверджувальні та заперечні.

Стверджувальними називають речення, у яких стверджується те, що висловлюється про предмет мовлення (думки), зв'язок між суб'єктом і предикатом усвідомлюється як реально чинний: *Дитина вчиться у школі.*

Заперечними називають речення, у яких заперечується якась ознака чи явище дійсності: *Дитина не вчиться у школі.*

Складне синтаксичне ціле – більша одиниця, ніж речення. Воно складається з кількох частин, різних за структурою і які вільно поєднуються одне з одним передусім за змістом. Зв'язки між такими реченнями називають міжфразовими.

Складному синтаксичному цілому властива єдність думки, вислову, теми, суб'єктивно-модальне забарвлення. Це цілісне утворення, в якому зв'язок окремих речень зумовлений ставленням мовця (автора) до висловлюваного. Складне синтаксичне ціле характеризується специфічною ритмомелодійною оформленістю: паузи між окремими реченнями в ньому коротші, ніж паузи між блоками речень. Тут виділяємо зачин (перше речення – початок думки, теми), середня частина (розвиток, виклад теми) і кінцівка, що становить підсумок усього вислову (теми).

Синтаксичні засоби зв'язку між реченнями, що входять до складного синтаксичного цілого, можуть бути як ланцюжкові, коли зміст другого речення розкриває зміст першого, а зміст третього – другого тощо, так і паралельні, засновані на паралельному зв'язку між реченнями, та приєднувальні, що будуються шляхом нанизування приєднаних конструкцій на початкову частину (зачин) усього синтаксичного утворення.

Складне синтаксичне ціле не можна ототожнювати з абзацом. Абзац може складатися з одного речення, а складне синтаксичне ціле – ні; абзац не має особливого синтаксичного оформлення. Компоненти складного синтаксичного цілого пов'язуються

лексичними, морфологічними, синтаксичними та ритмомелодійними засобами, а також семантичною пов'язаністю речень.

Актуальне членування речення

Членування речення з урахуванням змін у його семантичній будові за певних умов спілкування називають семантичним, або *актуальним*. Залежно від комунікативного спрямування та інформативної мети висловлень у них виділяють дві частини – тему (відоме) й рему (актуальне, нове).

Тема – частина речення, яка містить відому для мовців інформацію, вихідну для подальшого розгортання думки відповідно до ситуації спілкування чи контексту висловлювання.

Рема – це та частина речення, яка є новою, актуальною з погляду комунікативного спрямування і яка визначає подальше спілкування, його результат, реакцію, дії мовців; це та частина, яка містить найсуттєвішу для мовця інформацію

Актуальне членування речення зумовлене рухом думки від відомого до невідомого.

Для актуального членування речення визначальним є позиції в ньому теми і реми. Зазвичай тема перебуває у препозиції щодо реми. Такий порядок є прямим, або звичайним, і характерний для нейтрального спілкування: *Перший семестр (тема) починається у вересні (рема)*. В експресивному мовленні першу позицію в реченні займає рема: мовець ніби наголошує на найактуальнішому в повідомленні: *У вересні (рема) розпочинається перший семестр (тема)*.

В англійській, французькій, італійській та деяких інших мовах при актуальному членуванні речення для виділення реми використовують спеціальні конструкції, які акцентують увагу на найважливіших об'єктах: англ. *it was he who ...*; франц. *c'est...qui*; італ. *essere... che*: *It was he who showed the way to the station* (саме він показав дорогу на вокзал).

Актуального членування можуть зазнавати всі типи речень, які складаються більше ніж з одного слова. Що більше слів у реченні, то складніша його синтаксична структура, більше можливостей його різноманітної актуалізації, складніше саме актуальне членування речення.

ЛІТЕРАТУРА

Основна література

1. Бевзенко С. П. Вступ до мовознавства : короткий нарис : навч. посіб. Київ, 2006. 143 с.
2. Вступ до мовознавства : підручник / за ред. І. О. Голубовської. Київ : ВЦ «Академія», 2016. 320 с.
3. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства. Київ : Видавничий центр «Академія», 2000. 368 с.
4. Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства. Київ : Видавничий центр «Академія», 2006. 336 с.

Додаткова література

5. Білецький А. О. Про мову й мовознавство. Київ : АртЕк, 1997. 224 с.
6. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. Київ, 1993. 224 с.
7. Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Семантико-синтаксична структура речення. Київ, 1983. 219 с.
8. Горох Г. В. Вступ до мовознавства. Кам'янець-Подільський : Абетка, 2002. 215 с.
9. Донець Л. С., Мацько Л. І. Вступ до мовознавства : практикум. Київ : Вища школа, 1989. 198 с.
10. Загнітко А. П. Теорія сучасного синтаксису. Вид. 3-тє, виправл. і доп. Донецьк : ДонНУ, 2008. 294 с.
11. Левицький В., Іваницька М., Іваницький Р. Основи мовознавства : навч. посіб. Чернівці : Рута, 2000. 144 с.
12. Мельничук О. С. Розвиток структури слов'янського речення. Київ : Наук, думка, 1966. 324 с.
13. Слинько І. І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. Ф. Синтаксис сучасної української мови : проблемні питання : навч. посіб. Київ, 1994. 672 с.
14. Соссюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики / пер. з фр. А. Корнійчук, К. Тищенко. Київ, 1998. 331 с.
15. Українська мова: енциклопедія / НАН України, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні, Ін-т укр. мови; редкол. : В. М. Русанівський [та ін.]. Вид. 2-ге, випр. і допов. Київ, 2004. 824 с.

Запитання. Завдання

1. Назвіть основні ознаки речення.
2. Розкажіть про співвідношення речення і судження.
3. Які типи речень ви знаєте?
4. На які типи поділяються речення за метою висловлювання?
5. Що таке актуальне членування речення?
6. Як називається та частина речення, яка містить найсуттєвішу інформацію і є новою, актуальною з погляду комунікативного спрямування?

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Антоненко-Давидович Б. Як ми говоримо. Київ, 1991. 345 с.
2. Бацевич Ф. Духовна синергетика рідної мови. Лінгвофілософські нариси. Київ : ВЦ «Академія», 2009. 192 с.
3. Бацевич Ф. Основи комунікативної лінгвістики : підручник. Київ : Академія, 2004. 342 с.
4. Бевзенко С. П. Вступ до мовознавства : короткий нарис : навч. посіб. Київ : Вища школа, 2006. 143 с.
5. Бевзенко С. П. Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови. Київ : Вища школа, 1988. 231 с.
6. Білецький А. О. Про мову і мовознавство. Київ : АртЕк, 1997. 224 с.
7. Ганич Д. І., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів. Київ : Вища школа, 1985. 360 с.
8. Голубовська І. О. Вступ до мовознавства / за ред. І. О. Голубовської. Київ : ВЦ «Академія», 2016. 320 с.
9. Глущенко В., Ледняк Ю., Овчаренко В., Рябініна І. Мова як система : навч. посіб. Київ : ЦУЛ, 2011. 132 с.
10. Донець Л. С., Мацько Л. І. Вступ до мовознавства : практикум. Київ : Вища школа, 1989. 183 с.
11. Еверетт Д. Походження мови. Як ми навчилися говорити. Київ : Наш формат, 2019. 340 с.
12. Енциклопедія сучасної мови. URL : https://esu.com.ua/search_articles
13. Загнітко А. П. Теорія сучасного синтаксису. Вид. 3-тє, виправл. і доп. Донецьк : ДонНУ, 2008. 294 с.
14. Зеленько А. С. З історії лінгвістичних вчень. Луганськ : Альма-матер, 2002. 283 с.
15. Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства. Київ : ВЦ «Академія», 2006. 336 с.
16. Кисленко Ю. І. Системна організація мови. Київ : Вища школа, 1997. 217 с.
17. Ковалик І., Самійленко С. Загальне мовознавство : історія лінгвістичної думки. Київ : Вища школа, 1985. 215 с.
18. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства. Київ : ВЦ «Академія», 2000. 368 с.
19. Кочерган М. П. Загальне мовознавство. Київ : ВЦ «Академія», 2010. 368 с.
20. Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови : Морфологія. Видання друге, уточнене й доповнене. Вінниця : Поділля 2000, 2003. 463 с.
21. Левицький Ю. М. Мови світу : енциклопедичний довідник. Львів : Місіонер, 1998. 98 с.
22. Мацюк З., Станкевич Н. Українська мова професійного спілкування. Київ : Каравела, 2005. 352 с.

23. Мельничук О. С. Розвиток структури слов'янського речення. Київ : Наук. думка, 1966. 324 с.
24. Олійник О. Світ українського слова. Київ : «Хрещатик», 1994. 416 с.
25. Потапенко О. І. Цікаве мовознавство. Біла Церква, 1996. 234 с.
26. Радевич-Винницький Я. Україна : від мови до нації. Дрогобич, 1996. 360 с.
27. Селіванова О. О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики. Полтава : Довкілля-К, 2008. 711 с.
28. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія. Полтава : Довкілля-К, 2010. 844 с.
29. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : напрями та проблеми. Полтава : Довкілля-К, 2008. 712 с.
30. Соссюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики / пер. з фр. А. Корнійчук, К. Тищенко. Київ, 1998. 329 с.
31. Тоцька Н. І. Сучасна українська літературна мова : фонетика, орфоєпія, графіка, орфографія. Київ : Вища школа, 1981. 183 с.
32. Українські електронні та паперові енциклопедичні видання : основні здобутки й перспективи. Ред. кол.: Березюк Т., Железняк М. Київ, 2015. 252 с.
33. Шульжук К. Синтаксис української мови : підручник. Київ : Видав. центр «Академія», 2004. 408 с.
34. Ющук І. П. Вступ до мовознавства : навч. посібн. Київ : Рута, 2000. 130 с.
35. Ющук І. Українська мова. Київ : Либідь, 2004. 640 с.

Навчальне видання

Марія Федурко, Ірина Патен

ВСТУП ДО МОВОЗНАВСТВА

Навчальний посібник

Редакційно-видавничий відділ
Дрогобицького державного педагогічного
університету імені Івана Франка

Головний редактор
Ірина Невмержицька

Технічний редактор
Кізима Наталія

Здано до набору 28. 04. 2022 р. Підписано до друку 12. 05. 2022 р. Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура. Times. Наклад 50 прим. Ум. друк. арк. 14,75. Зам.14.

Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. (Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 5140 від 01.07.2016 р.). 82100, Дрогобич, вул. І. Франка, 24. к. 42.